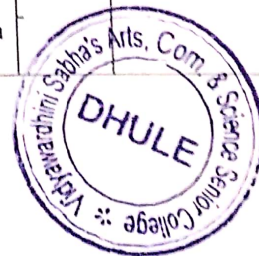
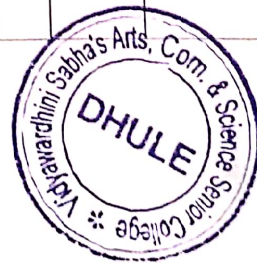

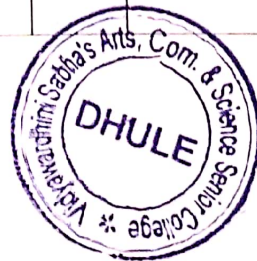
3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years (15)										
Sr. No	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National Intern.	Year of publication	ISBN/ISSN	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
1	Ganpatil B.D.	Prakrut Bhasheche Bhartiya Bhashetil Yogdan	Prakrut bhasheche adhunik bhartiya bhashana yogdan	-	Recent trends in social sciences, languages in India	National	February 2017	978-81-93094-33-4	Night college, Kolhapur	Night college, Kolhapur
2	Arke Rajiv.K	Manavadhikar ani jagatikikaran	Manawadhikar aani Rajyaghatana	-	-	National	March 2017	978-93-86196-54-5	-	Atharva Publication, Jalgaon
3	Dr. Shubhada Rawal	Rajakiya samajik Sanshodhan padhati	-	-	-	-	July 2017	978-93-86196-74-3	-	Atharva Publication, Jalgaon.
4	Dr.Gavit J.M.	Samkalin Hindi gazal	Hindi gazal ka naya daur	-	-	-	August 2017	978-93-8478-49-0	ASC COLLEG E, BODWA D	Roli Prkashan Kanpur
5	Dr. Patil Y.G.	Samkalin Hindi gazal	Hindi Gazlo me Vyakt Samajik Chetna	-	-	-	August 2017	978-93-8478-49-0	ASC COLLEG E, BODWA	Roli Prkashan Kanpur

									D	
6	Dr. Thakare S.G	He jivan sundar ahe	-	-	-	-	August 2017	978-93-85709-80-7	-	Snehvardhan Prkashan, Pune .
7	Dr. Tardeja M. P	Samkalin Hindi gazal	Dr. Girirajsharan Agrwal ki Gazalon mein Samajik Bodh	-	-	-	August 2017	978-93-8478-49-0	ASC COLLEG E. BODWA D	Roli Publication, Kanpur
8	Dr. Vispute D. G.	Bhartiya Yuddhkala	-	-	-	-	September 2017	978 -93-86196-70-5		Atharv Publications, Jalgaon
9	Dr. Vispute D. G.	Bhartiya Yuddhkala				National	September 2017	9789385 027734	VWS College.D hule	Kumud publications
10	Dr. Patil Y. G.	Dushanyanta	Ashatha karm aur sangarsh	-	-	National	2017	978-93-84478-39-1	-	Roli Prakashan , Kanpur
11	Dr. Patil Y. G.	Sathottari hindi aur Marathi Sahitya ka tunatmk adhyayan	Nagarjun aur narayan survy ke kavya me chitrit pragatishil chetana	-	-	National	2017	978-93-5070-140-9	-	Shanti Prakashan , Ahmadabad
12	Dr. Vispute D. G.	Bhartiya Yuddhkala	Bhartiya Yuddhkala			National	January 2018	9789385 027789	VWS College.D hule	Kumud Publications Jalgaon
13	Wagh M.S	Healthy society for Healthy nation	A study of emotional intelligence and mental	-	-	National	February 2018	978-93-84228-07-01	Vws college, Dhule	Prashant Publication Jalgaon
14	Dr. Patil Y.G.	Swatanrottat Marathi Sahitya ani sri	Swatanrottat Hindi Kahani	-	-	National	February 2018	978-97-87129-	Kotech mahila	Atharva Publication

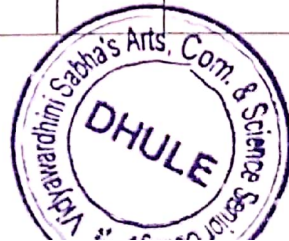
			Sahitya me Chitrit Nari Sanghrsh					35-1	college, Bhusawal	Jalgaon
15	Dr. Suryawanshi D.S.	Healthy Society for Healthy Nation	-	-	-	National	February 2018	978-93- 84228- 07-1	Vws college, Dhule	Prashant Publication, Jalgaon (M.S.)
16	Dr. Bhujade V.M	Healthy Society for Healthy Nation	Yoga Practices on Mental Health of Adolescent"	-	-	National	February 2018	978-93- 84228- 07-1	Vws college, Dhule	Prashant Publication Jalgaon
17	Dr. Gavit J.M.	Healthy Society for Healthy Nation	Public Health Administration A historical review	-	-	National	February 2018	978-93- 84228- 07	Vws college, Dhule	Prashant Publication Jalgaon
18	Dr. Thakare S. G.	Healthy Society for Healthy Nation	Public Health Administration in Indian During British Rule	-	-	National	February 2018	978-93- 84228- 07	Vws college, Dhule	Prashant Publication Jalgaon
19	Dr. Suryawanshi, D.S	British Rule & Its Impact on India	-	-	-	National	March, 2018	978-93- 87129- 43-6	Vws college, Dhule	Atharav Publication, Jalgaon (M.S.)
20	Dr. Gavit.R.R	British Rule& its impact on India	The British Rule Impact on Tribal Community of Khandesh Region	-	-	National	March, 2018	978-93- 87129- 43-6	Vws college, Dhule	Atharva publication, Jalgaon
21	Dr. Golde S.G.	Maha arthsankalp	Maha Yashrth	-	-	National	March 2018	-	-	Maharashtra mahiti karyalay Dhule
22	Dr. Nikam S. J	British Rule & Its Impacts on India	British Rule and social change	-	-	National	March, 2018	978-93- 87129- 43-06	Vws college, Dhule	Atharva Publication Jalgaon

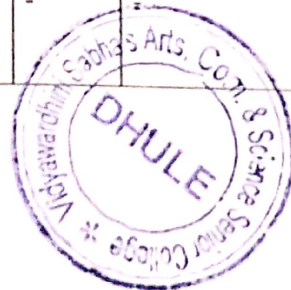
23	Wagh M.S	A Study of Emotional Intelligence and Mental Health among indoor	British Rule and Indian Society	-	-	National	Feb 2018	978-93-84-228-07-1	VWS College Dhule	Prashant Publication
24	Dr.Wankhede M. R.	British Rule& its impact on India	The British Rule and Indian Education System	-	-	National	March, 2018	978-93-87129-43-6	Vws College, Dhule	Atharva Publication Jalgaon
25	Dr. Suryawanshi.D.S	Kavyangali: Nirmati va Shodha	-	-	-	National	April 2018	978-93-87129-65-8	Vws college, Dhule	Atharav Publication, Jalgaon (M.S.)
26	Arke Rajiv K	Dr Ambedkaranche Krushichintan-	Adhunik Bharatachi Payabhut Bandhani	-	-	National	April 2018	978-93-84091-84	-	Lokayat Publication Satara
27	Arke Rajiv K	Paribhashit	-	-	-	National	September 2018	978-81-934451-3-6	-	Saurabh Prakashan, Aurangabad
28	Dr. Khatri S.S.	Paryawaran Aur Mahilain	Paryawaran Saurakshan : Bharatiye Mahilain	-	-	National	October 2018	978-93-88544-24-5	Vws college, Dhule	Atharva Publication Jalgaon
29	Dr. Gavit J.M.	Paryawran & mahila	Paryawaran rakshak adivasi Sanskriti	-	-	National	October 2018	978-93-88544-24-5	Vws college, Dhule	Atharva Publication Jalgaon
30	Dr.Fardeja M. P	Paryawaran Aur Mahilain	Parayawaran sanrakshan me mailayo ka yogdan	-	-	National	October 2018	978-93-88544-24-5	Vws college, Dhule	Atharva Publication Jalgaon
31	Dr.Suryawanshi, D.S	Pomegranate Crop and Geo-economic study in Dhule district	-	-	-	Internatio nal	2018	97801-34967-23-5	Vws college, Dhule	LAP LAMBERT Academic Publishing.

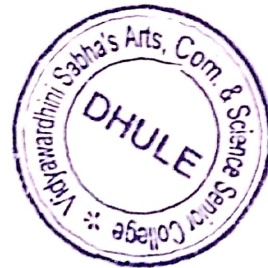
										Mauritius
32	Dr.Gavit J.M.	Pradeshik boliche bhasha vidnya	Mavachi boli ka bhasha vaiganik adhyayan	-	-	-	January 2019	978-81-93445-1-4-3	-	Prashant Publication Jalgaon
33	Dr. Kate A.M	Bhumahitishtra	-	-	-	-	February 2019	978-93-88769-09-9	Vws college, Dhule	Prashant Publication, Jalgaon (M.S.)
34	Dr. Suryawanshi D.S.	Bhumahitishtra	-	-	-	-	February 2019	978-93-88769-09-9	Vws college, Dhule	Prashant Publication, Jalgaon (M.S.)
35	Arke Rajiv K	Maharashtratil Pariwartanwadi Chalwali- stithi aani gati	Maharashtratil Pariwartanwadi Chalwali- Dasha aani Disha	-	-	-	March 2019	978-81-93445-1-4-3	-	Saurabh Prakashan, Aurangabad
36	Dr Suryawanshi, D.S.	Paryavarn Aur Mahila	-	-	-	National	April, 2019	978-93-88544-24-5-	Vws college, Dhule	Atharva Publication, Jalgaon (M.S.)
37	Dr Vispute D G	Bhartachi Rashtriy Surksha	-	-	-	National	June 2019	978-9388769747	Vws college, Dhule	Prashant Publications Jalgaon
38	Dr Khatri S S	Election & Challenge Stream of Local Self Govts	Khandeshatil sthanik nivadnuka ani sindhi samajacha prabhav	-	-	National	September 2019	978-81-8553-14-3	-	Society for science & environment, New Delhi
39	Dr Patil B. M	Atibhoutiki Bhartiya Pachatya	Millachi shashariya karan sanklpana	-	-	-	December 2019	978-93-8481055-9	-	Akhil Bhartiya Tatvdnyan Parishad
40	Dr. Suryawanshi.D.S.	Dynamic Tourism: Development, Planning &	-	-	-	International	January 2020	978-93-87537-65-8	Vws college, Dhule	Crescent Publication, New Delhi

		Management								
41	Dr Patil B. M	-	Gurav samajache samajik yogdan		MCIMSD2020		February 2020	978-93-84810-55-9	-	Lokvidhya Prakashan, parbhani
42	Dr. Vispute D. G.	Antarrashtriya Surksha Samsya	-	-	-	-	September 2020	978-93-89493-32-0	-	Prashant Publications, Jalgaon
43	Dr. Vispute D. G.	Priyadarshini Indira Gandhi: jivan ani kary	Sikkimeche Bhartatil Vilinikaran: Indira Gandhi Yancha Yashsvi Samrik DavP.179-182	-	-	-	December 2020	978-93-85882-65-4	-	Harshawardhan publication Limbaganesh, Beed
44	Dr. Amrutkar S C	Aadhunik Yuropcha Itihas					August 2020	978-93-89501-90-2	VWS College Dhule	Prashant Publication
45	Dr R. R. Gavit	Valiant Indian warriors	Tantya Bhill: The Indian Robbin Hood	-	-	-	January 2021	978-93-90818-96-9	-	Bharati Publication New Delhi
46	Dr R. R. Gavit	Samakalin jagatik suerkshachi ahvane dhoran ani rananiti	Chhatrapati Shivaji maharajanचे swarajya sanksharant naudal dhoran ani rananiti	-	-	-	January 2021	978-93-90573-54-7	-	Swaranjali Prakashan Ghaziabad, UP
47	Dr. Golde S. G.	Covid-19 ani Bhartiya Arthavostha	Covid-19 चा Bhartiya Krushi skhetra varil parinam	-	-	-	February 2021	978-81-95050-0-0-0	-	Shiddhi Publication Nanded
48	Dr. Vispute D. G.	Sanrakshan Patrakarita		-	-	-	June 2021	978-93-90862-61-0	Vws college, Dhule	Prashant Publications, Jalgaon

49	Dr. Suryawanshi D.S.	Manavavali Kavyasahangrah	-	-	-	National	July 2021	978-81-94329-21-3	Vws college. Dhule	Pritam Publication. Jalgaon (M.S.)
50	Dr. Patil B.M	The great revolutionary Mhatma Phule	Mhatma Phulenche Shaikshnik Tatvdnyan 134	-	-	-	July 2021	978-93-9122-02-0	-	Apoorv Publishing House. Aurangabad
51	Dr. Suryawanshi D.S.	Gavanjali Kavyasahangrah	-	-	-	-	April 2022	978-93-92425-61-5	Vws college. Dhule	Prashant Publication. Jalgaon (M.S.)
52	Dr. Suryawanshi D.S.	Nisargavali Kavyasahangrah	-	-	-	-	May 2022	978-93-91712-34-1	Vws college. Dhule	Atharva Publication. Jalgaon (M.S.)
53	Dr. Suryawanshi D.S.	Land Resources: Methods and Management	-	-	-	International	July 2022	978-93-94570-13-9	Vws college. Dhule	Kripa-Drishti Publication. Pune
54	Dr. Dalal H.S	A Social Health and Mental Health in and Handfull of rice	-	-	-	-	Feb 2018	978-93-84-228-07-1	VWS College Dhule	Prashant Publication
55	Dr. Patil B.M	Vaidyaki Vyavsyanche Badlte Swarup	-	-	-	-	Feb 2019	978-93-84-810-46-7	Akhil Bharti tarwadyan Parishad	Maitri Prakashan Latur

1

Proceedings of Multi-Disciplinary National Seminar On
Recent Trends in Social Sciences, Languages, Literature,
Commerce, Science and Sports in India
4th February 2017

Organised by
Council of Education's

Night College of Arts and Commerce, Kolhapur

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

NAAC Reaccredited 'B'

Email ID - nightcollegekolhapur@gmail.com

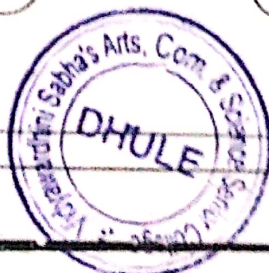
Website : www.nightcollegekolhapur.in

Editor

Prof. Abhijeet A. Kamble

Principal

Dr. S. B. Patil

	देवमन्त्र अमरदास नईक महाविद्यालय विखली, ता. विठळी, जि. सांगली	
124	कैलशचक्र की कथा टटोलेचे विठ्ठल जन्मनाम डा. कर्ण गणपतवाड श्रीमती मधुबाई कावळे कला महाविद्यालय सांगली	292
125	श्रीमती चंद्रकांतीलाल शंभू प्रबा डा. जे. जय. पावडे विद्यालयाव नईक महाविद्यालय, विठळी	294
126	वि. वि. साठेजामुखाचा प्रस्नज्ञ सापकायी करार डा. डा. विनोद डे. पाटोड विद्यालयाव नईक कला, सांगली आणि कला नईक विद्यालय महाविद्यालय, विठळी	296
127	नाटकाचे चित्रपट माध्यमात डा. टना पाटील डा. पावली कांतेव, पाडसिल्लार	298
128	योग आणि प्रवासात पारतील तुलनात्मक अभ्यास. डा. सुनील गणपतवाड पुणे सांगीतिक विभाग सांगलीक, कला सांगली आणि विद्यालय महाविद्यालय, पाडसिल्लार.	300
129	2000 सालची प्रयोगीक कदंबी डा. संजय पुवारे विद्यालयाव नईक महाविद्यालय, विठळी	302
130	कविताचा इतिहास, विशेष नाट्य अन्वयाच्या काव्यीतील को. सिधुबाई लक्ष्मण पावे सोलान डा. सुनील कावळे चंद्राय श्रीमती महाविद्यालय, पाडसिल्लार	305
131	विश्वकवटी प्रतिस्पर्धाक अन्वयम्पू म्हाडें 'कैलशचक्र' डा. सुनील पुंड - चंद्राय सांगली महाविद्यालय, सांगली, ता. जन्ू सोलान्	307
132	मायात एक सर्वसमावेशक प्रवासीची प्रक्रिया डा. सविता शेटकर योगावती विद्यालय, कुमकली	309
133	आदिवासी कावलीत ललाब व कावलीत ललाब समकृती डा. मनमोहन गणपत पाटोड टाठळ, टाठळी कला व सांगली महाविद्यालय, ग.	311
134	विद्यालय साहित्य डा. डॉ. शिवकुमार सोनाडकर श्री. शिव-साहू महाविद्यालय, साहू, जि. सोलापूर	313
135	डा. डॉ. शिवराव पाटोड हाडने नाटकावय मंडळीक महाविद्यालय, मुमुगूड	315
136	डा. डॉ. शिवराव पाटोड हाडने श्रीमती सोमलदेव म्हाडें कांतेव सांगलीक, महाविद्यालय जि. सांगली	317
137	नाट्य कलावती पावे कथावित्तव डा. बाबाकृष्ण कावळेकर सांगली विद्यालय मुमुगूड, सोला विद्यापीठ, सोला	319
138	आधुनिक ज्ञान प्रवाहातील मुल ज्ञानकोश : विकिस्रोताव विद्यार्थीवै कवयन बाबाकावळेव संगीतिक विद्यापीठ, शिवराव विद्यापीठ, सोलापूर	321
139	श्रीमती कावळे ललाब डा. डॉ. शिवराव पाटोड सोला	322
140	आधुनिक कावळीव आधुनिक कावळीव प्रवासा सोलान डा. बाबाकावळेव सांगलीक विद्यार्थीवै महाविद्यालय, पुणे	324
141	सांगलीक विद्यार्थी एक सांगलीक सांगलीक डा. कावळेकर सांगलीक टी.के. कावळेकर सांगलीक आणि कावळेकर सांगलीक, सोला	326
142	सांगलीक सांगलीक सांगलीक डा. सुनील पाटोड, सांगली विद्यालय, जू कांतेव, सोलापूर	328
143	प्रवासावतीव सांगलीक सांगलीक सांगलीक व सांगलीक सांगलीक सांगलीक सांगलीक देवमन्त्र अमरदास सांगलीक सांगलीक, विद्यार्थी सांगलीक	331
144	सांगलीक सांगलीक सांगलीक डा. डॉ. संजय पाटोड सांगलीक महाविद्यालय, सांगली, जि. सोलापूर	333

प्राकृत भाषेचे आधुनिक भारतीय भाषांना योगदान

प्रा.वाळासाहेब गजपाटील

विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्राकृत भाषा-

प्राकृत हा शब्द प्रकृति या शब्दापासून बनला आहे. प्राकृत याचा अर्थ नैसर्गिक स्वाभाविक असा होतो. प्रकृति या शब्दाचा अर्थ मूळ कारण, मूळ धर्म, मूळ स्थिती, मूळ स्वभाव, मूळ स्वरूप असा होतो. प्राकृत भाषा स्वभाव सिद्ध बोली भाषा असून त्यांच्यावर संस्कृतीचा संस्कार व व्याकरणाचे नियंत्रण झालेले असते. प्रकृती म्हणजे प्रजा असा अर्थ करून (राजा प्रकृति उज्जतात) प्राकृत म्हणजे प्रजेची भाषा होय, संस्कृत भाषा पंडितांची, सुसंस्कृत लोकांची व व्याकरणाच्या नियंत्रणाखाली असलेली भाषा असून राजसदबासात यज्ञशाळेत ही बोलली जाते. यावरून प्राकृत भाषा ही संस्कृत जवळ आहे असे म्हणण्यात फारसा संशय दिसत नाही. या भाषा वेगळ्या असून पुढाच काळी प्रचलित असल्या पाहिजेत. असे डॉ.गुणे यांचे मत आहे. ज्यावेळी लौकिक संस्कृत भाषा प्रचलित आली. त्यावेळी जनसामान्यांची अशी एक स्वतंत्र व स्वाभाविक भाषा प्रचलित होती, संस्कृत वाटकामध्ये जैविक, स्त्रिया, बालक, नोकस, सामान्यजन या पात्रांच्या तोंडी प्राकृत भाषा आहे. यावरून ही मोठे स्पष्ट होते की, जनसामान्यांची बोली भाषा दुसरी कोणतीही असून प्राकृत भाषा होती असे मानावे लागेल. याशिवाय एक मोठे ध्यानात घेण्याजोगी आहे की, कोणत्याही देशात व कोणत्याही काळात बोली भाषा सुसवातीला साहित्यिक भाषा असते. पुढाचा बोलीभाषेची सर्वांगीण वाढ होताच तिला साहित्यिक भाषेचे स्थान मिळते. म्हणून प्राकृत भाषेची उत्पत्ती संस्कृत पासून व होता प्राकृत पासून वैदिक व लौकिक संस्कृतची उत्पत्ती झाली आहे असे म्हटले तर वावगे होणार नाही. आधुनिक भाषाशास्त्रज्ञांना कल पण याच सिध्दांताकडे आहे. प्राचीन भाषाशास्त्रज्ञांचे मत पण असेच आहे. नमिस्त्राधुने रुद्राच्या काव्यालंकाराचाच लिहलेल्या टिकेत (इ.स. ११ वे शतक) असाच विचार मांडला आहे. इप्राक् कृतम् म्हणजे इपूर्वी केलेलेच असा त्याने अर्थ केला आहे.

प्राकृत भाषेचे शब्द व प्रत्यय वैदिक भाषेचे शब्द आणि प्रत्यय यांच्याशी अधिक समान आहेत. वैदिक साहित्यात प्राकृतला जवळ असणारे अनेक शब्द आढळतात यावरून असा निष्कर्ष काढता येईल की, वैदिक संस्कृत आणि प्राकृत भाषा पुढाचा प्राचीन प्राकृत पासून जन्मल्या असावा. वरील माहितीवरून निश्चितपणे सांगता येईल की, संस्कृत पासून प्राकृतची उत्पत्ती झाली नाही. इ.स. पूर्व २००० ते इ.स. १००० म्हणजे सुमारे ३००० वर्षांचा संदर्भ कालखंड प्राकृत भाषाचा आहे. प्राकृत भाषांचे शिलालेखी, शौरसेनी, पाली, मागधी, पेशाची, अर्धमागधी, महाराष्ट्री आणि अपभ्रंश मुख्य प्रकार आहेत. अपभ्रंश प्राकृत भाषेपासून उत्पन्न झालेल्या भाषांत काश्मिरी पहाडी, पंजाबी, नेपाळी, सिंधी, हिंदी, बिहारी, बंगाली, उडिया, राजस्थानी, गुजराती व मराठी या मुख्य होत. मराठी - या सर्व भाषा प्राकृत वंतसच्या असल्यामुळे त्यांच्या भाषिक साम्य आपणास आढळते. मराठी भाषेचा विकासात प्राकृत भाषेचे मोठे योगदान आहे. निरनिराळ्या प्राकृत भाषांमधून ज्या काही लक्षा मराठीत उतरल्या आहेत. त्या क्रमाने दिलेल्या आहेत.

१) पाली मधील काही मोठी मराठीमध्ये आलेल्या आढळतात. पीडन-पिळणे, शकट- छकडा, बुड- बुळ, तृण- तण पालीमधील ल काच विशेष बाब आहे ती मराठीमध्ये आली आहे उदा. चूळ, बळ, सावळा, अंजळ २) पेशाची भाषेतील- न काच मराठीत आहे. उदा. उष्ण- ऊन, तृष्णा - तहान, कर्प - काम ३) मागधी प्राकृतातील ल व श काच मराठीत आले आहेत. उदा. उपसर- ओशाळणे, मिश्र- मिशळ, केशर - केशर, प्रेरणम - पेलणे ४) अर्धमागधी प्राकृतचे बरेच विशेष मराठीमध्ये आढळून येतात. उदा. दशति- डसतो, दोहलक - डोहळा, पनश - फनस, पव्वासऊ - पव्वास

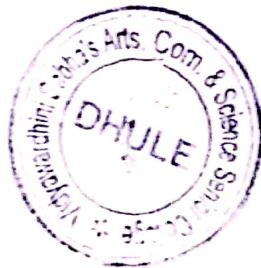
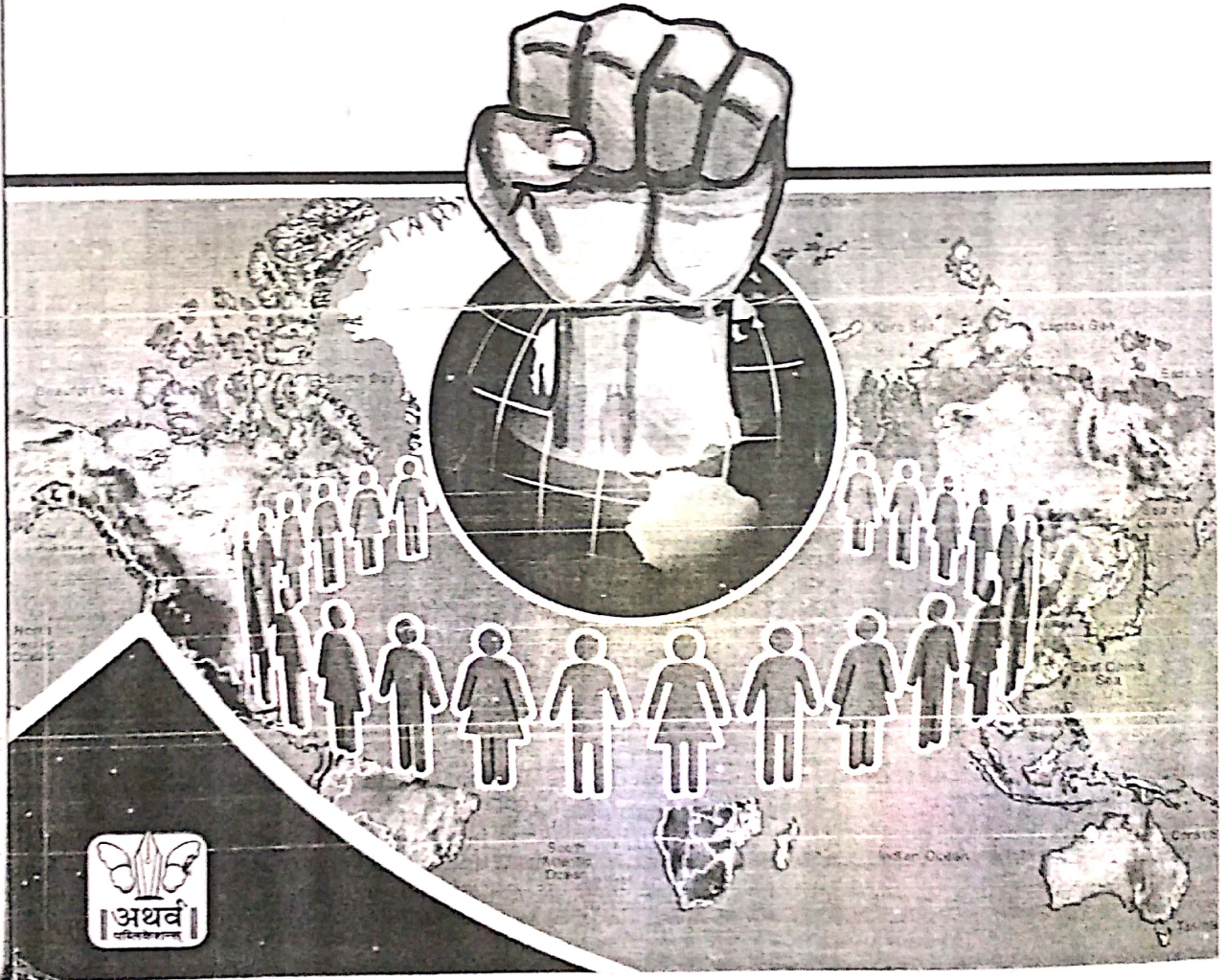

2016-17

2

मानवाधिकार आणि जागतिकीकरण

डॉ. ज्योती राणे
प्रा. ललित मोमाया | डॉ. विजय तुंटे

2

MARCH 2016-2017
RKA

अथर्व पब्लिकेशन्स

मानवाधिकार आणि जागतिकीकरण

© सुरक्षित

ISBN 978-93-86196-54-5

प्रकाशक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड,

धुळे - ४२४००१.

संपर्क ९४०५२०६२३०

जळगाव तळमजला, ओम हॉस्पिटल,
ऑग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी,
जळगाव - ४२५००१.

संपर्क ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल atharvapublications@gmail.com

वेबसाईट www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती

२० मार्च, २०१७

अक्षरजुळवणी

अथर्व पब्लिकेशन्स

मुखपृष्ठ

विशाल-तोहार

मूल्य

५५०/-

online पुस्तक खरेदीसाठी

www.atharvapublications.com

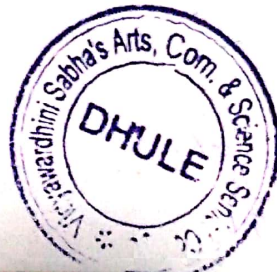
महाविद्याल
महाविद्याल
महाविद्याल
झालेल्या
आहे. पूर
केंद्राचे हे

समाजाती
हे या राष्ट्र
अनेक अं
मानवी मू
देता येई
प्रश्नांचा
राष्ट्रीय च

झालेल्या लेखांशी मुख्य संपादक, संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

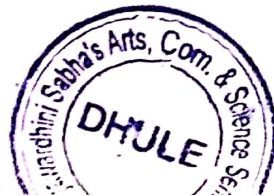
प्रताप कॉलेज, अमळनेर, येथील युजीसी पुरस्कृत 'The Role of Human Rights in Democratic
Globalization' या राष्ट्रीय चर्चासत्रातील लेखांचे संकलन.

दोन

- डॉ.बी. आर. आंबेडकर मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय संबंधी विचार २४१
 - प्रा. जाधव दिनेश भिमराव, पिंपळनेर, तालुका-साक्री, जिल्हा-धुळे.
 - डॉ. तुंटे विजय साहेबराव, अमळनेर
- जम्मू आणि काश्मिर मधील मानव हक्कांचे उल्लंघन, कारणे आणि उपाय २४४
 - प्रा. अविता रघुनाथ पाटील, अमळनेर
- मानवी मुल्यांचा रक्षक 'मानवाधिकार' २४७
 - प्रा. एन.एम. नन्नावरे, चाळीसगाव
- भारतीय मानवी हक्क चळवळीचे अग्रदूत : महात्मा जोतीराव फुले २५०
 - प्रा. सतीश निकम, धुळे
- भारतीय संविधान स्थित मानवाधिकार २५४
 - चंद्रकांत सिद्धार्थ कढे, औरंगाबाद
- मानवी हक्क आणि महिला २५८
 - प्रा. डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे, धुळे. जि. धुळे.
- मानवाधिकार आणि सामाजिक न्याय २६२
 - प्रा. डॉ. धनंजय रमाकांत चौधरी, अमळनेर, जि. जळगाव.
 - प्रा. डॉ. डी. एन. वाघ, अमळनेर
- मानवी हक्क आणि महिला २६६
 - गौतम देविदास भालेराव, जळगाव.
- मानवी हक्क : ऐतिहासिक अवलोकन २७०
 - प्रा. विजय भुजंगराव मांटे, अमळनेर, जि. जळगाव.
- मानवाधिकार आणि बौद्ध तत्वज्ञान २७३
 - प्रा. गंगाधर गोविंद ढगे, धुळे
- युनोचा मानवी हक्क जाहीरनामा - भारतीय संविधान व संसदीय कायदे : एक अध्ययन २७५
 - प्रा. नंदकुमार भारंबे, जळगाव
- मानवी हक्क आणि नैसर्गिक हक्क यांचा तुलनात्मक अभ्यास २७९
 - सहा. प्रा. कैलास चिंतामण भद्राणे, बहादूरपूर, ता. पारोळा
- मानवाधिकार आणि भारतीय राज्यघटना २८२
 - प्रा. राजीव आर.के., धुळे
- मानवी हक्क आणि महिला २८५
 - प्रा. सुनंदा वैद्य, अमळनेर
 - तेजस्विनी मोरे, अमळनेर.
 - योगिता जोशी, अमळनेर.

नऊ

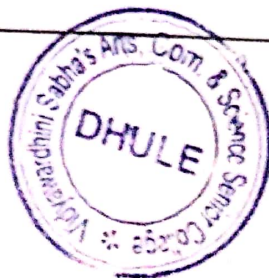

'मानवाधिकार' ही एक आधुनिक संकल्पना आहे. विसाव्या शतकाच्या मध्यपूर्वात ती अधिक स्पष्टपणे समोर आली. किंबहुना एक 'जागतिक अपरिहार्यता' म्हणून तिचा उल्लेख केला तरी हरकत नसावी. कारण मानवाच्या विहंगना आणि अस्तित्त्व नष्ट होण्याची घटना प्रथमच मानवी इतिहासात घडून आली ती विसाव्या शतकात. दोन जागतिक महायुद्धांनी मानवाच्या संबंध सभ्यता आणि संस्कृतिला नामशेष करण्याचा जबरदस्त प्रयत्न केला. त्या प्रयत्नांची भवितव्यता संपुष्टात आणण्यासाठी जागतिक स्तरावर जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले गेले. त्या प्रयत्नांचे फलित म्हणजे संयुक्त राष्ट्रसंघाने सन १९४८ मध्ये जाहीर केलेला मानवी हक्कांचा जाहिरनामा होय. एकूणच मानवी हक्कांना धरून हा जाहिरनामा असल्यामुळे जागतिक पटलावर प्रथमच मानवी हक्कांबाबतच्या एकूणच मानवाच्या संबंधाने असलेल्या अपरिहार्यतेचा विषय मोठ्या प्रमाणात चर्चेला आला, ती चर्चा आजही चालूच आहे. त्यामुळे एक बाब याठिकाणी अधोरेखित करता येण्यासारखी आहे व ती म्हणजे मानवी हक्कांची समकालीन महत्ता. मानवी हक्कांना प्राप्त होणारी ती समकालीन महत्ता कशामुळे असा जर कुणी प्रश्न केला तर त्या प्रश्नाचे उत्तर म्हणजे तिची वैश्विकता हे होय.

कुठलीही संकल्पना ही अखेरीस एक विचारव्यूह असते. मानवी हक्क वा मानवाधिकार हा एक व्यापक विचार व्यूह आहे. तो कुठलाही देश वा राज्याच्या अंतर्गत वा व्यक्तिगत अधिकारांचा भाग नाही वा त्यावर केवळ त्याच देश अथवा राज्याचा अधिकार वा नियंत्रण असत नाही, तर वैश्विक मानवतेचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून सर्वच देश आज या मानवाधिकारांचा उल्लेख मूलभूत वा जन्मजात अधिकार अथवा नैसर्गिक अधिकार असाही केला जातो. याचाच अर्थ असा की मानवाला काही निसर्गदत्त अधिकार प्राप्त झालेले आहेत आणि त्या अधिकारांचे प्रदान प्रत्येक मानवाला अथवा नागरिकाला करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. कारण मानवाधिकार ही मानवी प्राकृतिकतेची एक सार्वभौम निर्मिती आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती, प्रत्येक जाती, प्रत्येक वंश व प्रत्येक समाज-वर्गातील लोकांना समानात्मक जीवन जगण्याचा अधिकार असला पाहिजे. याचाच अर्थ असा की, मानवाधिकार हा सर्व भेदातित विचार आहे. जगातील सर्व सभ्यता, संस्कृती आणि जीवनादर्शांचा आधार म्हणजे मानवाधिकार होय.

जागतिक मानवतावादाच्या प्रस्थापनेच्यादृष्टीने मानवाधिकार हे अत्यावश्यक आणि अपरिहार्य असल्यामुळे जगभरातून मानवाधिकारांच्या जतन व संवर्धनासाठी प्रयत्न केले गेलेले दिसून येतात त्याला भारतही अपवाद नाही. भारताच्या संदर्भात विशेषत्वाने लक्षात घेण्याची गोष्ट म्हणजे भारत हा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवाधिकार सनदेच्या अंमलबजावणीपासूनच सक्रीय आहे. त्याची मानवाधिकारांबाबतची सक्रीयता आणि कटिबद्धता त्याच्या सर्वोच्च कायद्यात अर्थात राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकारांना विशेष स्थान देण्यावरून दिसून येते. मानवाधिकारांच्या वैश्विक जाहिरनाम्याला अपेक्षित असलेली आवश्यकताच भारतीय राज्यघटनेलाही अपेक्षित आहे. मानवाधिकारांबाबतची मूलभूत भावना दोन्ही ठिकाणी सारखीच आहे. मानवाधिकारांची संकल्पना समजून घेण्यासाठी मानवाधिकारांच्या वैश्विक जाहिरनाम्यात नमूद करण्यात आलेल्या कलम १ ते कलम ३० पर्यंतच्या तरतूदी याठिकाणी बघणे अधिक संयुक्तिक ठरेल. मानवाधिकारांचा जाहिरनामा 'सर्व माणसे जन्मतःच स्वतंत्र असून त्यांना समान प्रतिष्ठा आणि हक्क असतात..' (कलम-१) असे प्रथमतःच मान्य करतो. राष्ट्रीयत्व, वंश, वर्ण, भाषा, धर्म, लिंग अशा कोणत्याही कारणांवरून माणसांमागसात कसलाही भेदभाव न करता सर्वांना समान स्वरूपात मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्य मिळाली पाहिजेत (कलम-२) असे स्पष्टपणे बजावतो. स्वतःच्या अस्तित्वाचे संरक्षण करण्याचे स्वातंत्र्य प्रत्येकाला मिळाले पाहिजेत (कलम-३) असे प्रतिपादन करतो. त्याचबरोबर माणसांची गुलामगिरी आणि गुलामांचा कोणत्याही

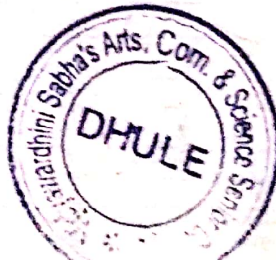
२८२ | अधर्ष पब्लिकेशन्स

राजकीय सामाजिक संशोधन पद्धती

डॉ. शुभदा रावळ-ठाकरे

राजकीय-सामाजिक संशोधन पद्धती

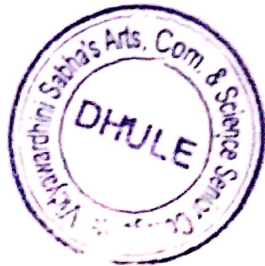
❖ संपादक ❖

डॉ. शुभदा रावळ - टाकरे

एम. ए. एम. फिल. पीएच. डी.
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख विद्यावर्धिनी सभेचे कला,
वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

राजकीय-सामाजिक संशोधन पद्धती
प्रकाशन क्रमांक : ४८३

© सुरक्षित
ISBN : 978-93-86196-74-3

प्रकाशक
युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
घुळे १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड,
घुळे - ४२४००१.

संपर्क ९४०५२०६२३०

जळगाव तळमजला, ओम हॉस्पिटल,
ऑग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी,
जळगाव - ४२५००१.

संपर्क ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल atharvpublications@gmail.com

वेबसाईट www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती
३० जुलै, २०१७

अक्षरजुळवणी
अथर्व पब्लिकेशन्स

मुखपृष्ठ
विशाल लोहार

मूल्य
३५०/-

online पुस्तक खरेदीसाठी
www.atharvpublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी
- फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या
व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

दोन

ज्यांनी स्त्री असल्याची पुसटशी दैर्घ्य
जाणीव न होऊ देता मला उच्च शिक्षण आणि
संशोधनासाठी नेहमी प्रोत्साहन देत
माझ्यातील संशोधक आणि विद्यार्थी जामता ठेवता
ते माझे वडील तिर्थरूप श्री. मनोहर रावळ
आणि आई सौ. पुष्पा रावळ यांना
हे पुस्तक सादर अर्पण...

- डॉ. शुभदा रावळ ठाकरे

तीन

॥ सा विद्या या विमुक्तये ॥

नॅक पुनर्मूल्यांकित 'डी' ग्रेड
ISO-9001-2008,(QMS)

महाराष्ट्र शासन

सत्यमेव जयते

17-18

4

4

दि बोदवड सार्व. को-ऑप. एज्यु. सोसायटी लि. बोदवड द्वारा संचालित
कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय बोदवड, जि.जलगाँव

हिंदी विभाग

एवं

महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी, मुंबई

तथा

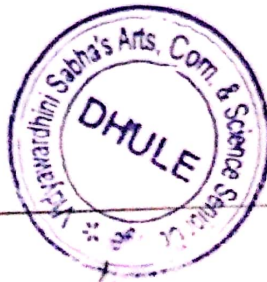
सांस्कृतिक कार्य निदेशालय के सहयोग से आयोजित
राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी के अवसर पर प्रकाशित ग्रंथ

समकालीन हिंदी ग़ज़ल

- संपादक -

डॉ. कामिनी तिवारी

डॉ. मधुकर खराटे

ग्रंथ : समकालीन हिंदी ग़ज़ल

संपादक : डॉ. मधुकर खराटे
डॉ. कामिनी तिवारी

प्रकाशक : रोली प्रकाशन
सी-449, गुजैनी, कानपुर, - 22
मो. नं. : 09415133173

संस्करण : प्रथम, 20 अगस्त 2017

मुद्रक : आविष्कार ग्राफिक्स, जलगाँव

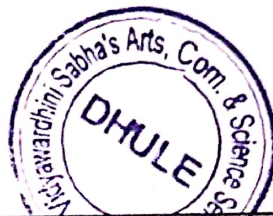
मूल्य : 500/-
ISBN : 978 - 93 - 84478 - 49 - 0

Samkalin Hindi Gazal

Edited by - Dr. Madhukar Kharate

Dr. Kamini Tiwari

Price : Five Hundred only

अनुक्रम

1. समकालीन हिंदी गजलों का परिदृश्य	जहीर कुरेशी	13 - 17
2. गजलकार नन्दलाल पाठक	डॉ. मधुकर खराटे	18 - 25
3. समकालीन हिंदी गजलों में साम्प्रदायिक सद्भावना के स्वर	डॉ. कामिनी भवानीशंकर तिवारी	26 - 31
4. आम आदमी के दुःख-दर्द, यातना और समस्याओं को अभिव्यक्त करती समकालीन हिंदी गजल	डॉ. सुरेश तायडे	32 - 36
5. जीवन के विविध आयामों को स्पष्ट करता गजलकार- जहीर कुरेशी	सुशील कुमार शैली	37 - 40
6. जहीर कुरेशी के गजलों में अभिव्यक्त मानव जीवन के विविध आयाम	डॉ. प्रिया ए.	41 - 44
7. जहीर कुरेशी की गजलों में नारी वेदना की अभिव्यक्ति	अजित धूमिलाल चव्हाण	45 - 49
8. समकालीन हिंदी गजल में प्रेम निरूपण	डॉ. जिजाबराय विश्वासराय फटोल	50 - 53
9. समकालीन हिंदी गजलों में आर्थिक चिंतन	डॉ. जगदीश चव्हाण	54 - 59
✓ 10. हिंदी गजल का नया दौर	डॉ. जयश्री गांधिल	60 - 62
11. समकालीन गजलों में चित्रित मनुष्य	डॉ. संजयकुमार शर्मा	63 - 65
12. ये शायरी जुबां है किसी बंजुबान की	वाल्मीकी सूर्यवंशी	66 - 68
13. जहीर कुरेशी की गजलों में पर्यावरण बोध	डॉ. भारती बी. यल्लथी	69 - 71
14. चन्द्रसेन विराट की गजलों में सामाजिक -राजनीतिक बोध का चित्रण	डॉ. अमोल रा. दंडवते	72 - 75
15. सामाजिक सरोकारिता को निबाहती राजन स्वामी की गजल	डॉ. संजय सोपान रणखोबे	76 - 80
16. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की 'रोशनी बनकर त्रिओ' गजलों में अभिव्यक्त आजादादी स्वर	डॉ. पिरु रू गवली	81 - 84
17. जहीर कुरेशी की गजलों में सामाजिक चिंतन		85 - 86
18. समकालीन हिंदी गजलों में सामाजिक चिंतन		87 - 90

10. हिंदी गज़ल का नया दौर

डॉ. जयश्री गावित

विद्यार्वाधिनी महाविद्यालय, धुळे

कुछ विद्वान ऊर्दू गज़ल का प्रारंभ चली दक्कनी से ही स्वीकार करते हैं।

चली के घर से चली, खुमार तक पहुँची

गज़ल की धूप समंदर के पार तक पहुँची

हिंदी गज़ल हिंदी गीतिकाव्य की ही एक महत्त्वपूर्ण विधा है। अपनी शुरुवाती दौर में गज़ल विशुद्ध कलात्मक धरातल पर प्रेमी के हर्ष उल्लास, सुख-दुःख, संयोग-वियोग अर्थात् उसके समस्त अन्तर्मुखी जीवन को अभिव्यक्त प्रदान करने वाली सशक्त एवं प्रभावी माध्यम थी।

हिंदुरतान में गज़ल फारसी लोकसंगीत के जरिए आठे तेरहवीं शताब्दी में विद्वान, नीतिज्ञ और दार्शनिक, कला और संगीत के भ्रमंज, बहुभाषाविद और माहिर शायर अमीर खुसरों ने गज़ल की हिंदुस्थान में नींव रखी। तुगलक वंशीय खुसरों राजदरबार से जुड़े थे। उन्होंने आमतौर पर अपनी गज़लों में जनबोली का प्रयोग किया, उन्होंने उस खड़ी बोली हिंदी का प्रयोग किया जो दिल्ली, मेरठ, पंजाब और हरियाणा के इलाकों में बोली और समझी जाती थी - जो अपभ्रंश का ही एक रूप मानी जाती है। लेकिन गज़ल के कुछ छंद उन्होंने फारसी में भी रखे।

उनीसवीं सदी में पहले ऊई के लिए भी हिंदी या हिंदवी का ही प्रयोग होता था।

प्रारंभ में इनका वर्ण्यविषय प्रेम, श्रृंगार, मदिरा आदि तक सीमित था। ऐसी गज़लों का ही अधिक बोलबाला होने के कारण मनुष्य गुमराह हो गए, कुमांगं गामी हो गए, गज़ल प्रेम की पवित्रता, विषय-वासना एवं विलासिता की सीमा में ही फलने-फूलने लगी। इसलिए एक विशिष्ट वर्ग तक ही यह सीमित रही, आम जनता से यह कोसों दूर थी। ऊर्दू फारसी शब्दों की बहुलता के कारण वह विशिष्ट वर्ग की ही संपत्ती बनी हुई थी। ऐसे में गज़ल जैसी अनुपम सौंदर्य वाली, अत्यंत कोमल, संवेदनशील, कठुणामयी विधा की गरिमा सहजने, संज्ञोने के हेतु इसमें पर्याप्त परिवर्तन निहायत जरूरी था, जो अनायास ही सहज हुआ, इसमें शिर्षस्थ माने जाते हैं - सूफी कवि अर्थात् सूफी संतों कवि ने गज़ल में वर्णित लौकिक प्रेम को अलौकिकता की धरातल पर लाकर गज़ल का स्वरूप ही परिवर्तित कर दिया। जाहिर है, आम जनता की अपले लगने वाली गज़ल का प्रारंभ सूफी संतोंद्वारा हुआ। उन्होंने गज़ल को भारतीय रागों एवं तालों में ढाला, किन्तु यह रंग अधिक गहरा न बन पाया, स्थायी न सिद्ध हो पाया लेकिन निश्चित ही उनकी इस पहलने हिंदी गज़ल को एक नई दिशा दिग्दर्शित की।

इसप्रकार अमीर खुसरों एवं सन्त कबीर ने अपनी गज़लों में जनभाषा का प्रयोग किया, परिणामस्वरूप जनसाधारण को ही सहज-प्राप्त हुई। इसप्रकार हिंदी में गज़ल का जन्म न तो दरबार में हुआ, न कोठे पर, न कविताई की आजमाइश में, न ही मौज शोक में अलावे उसका जन्म जनता के बीचोंबीच हुआ, महलों दरबारों से वह सीधे सरजमीन पर आ भीड़ो हिंदी गज़लकारों ने उसे नई भाव-भूमि एवं नवीन तैवर प्रदान किए, हिंदी गज़ल अब जनवादी होने को दिशा में अग्रसर हुई। और फिर कहा जाने लगा कि, गज़ल का मायका भले इरान हो लेकिन भारत उसका ससुराल साबित हुआ, भारत में ही उसे विविध भाव भंगिमाएँ प्राप्त हुई, यहाँ उसका सौंदर्य परवान पर चढ़ा, यहाँ पर गज़ल एक से अनेकों की हुई, स्वयं गालिब की फारसी गज़लें उनकी ऊर्दू गज़लों की तुलना में काफ़ी फीकी फीकी और दायम दर्जे की लगती है उनकी सारी कलासिक्की के बावजूद उनमें निदगी और एहसास की वह जबरदस्त टोस नहीं, तड़प नहीं जो उनकी ऊर्दू गज़लों में है। इसप्रकार मंथर गति से क्यों न हो, धीरे-धीरे गज़ल अपनी स्वरूप निर्धारित कर रही थी। जनवादी होते हुए वह सामाजिकता के रंग में रंगने लगी लेकिन साथ ही अस्तित्व के रंगों को धारण करने लगी, अस्तित्वता से दायम बचती हुई गज़ल आम आदमी को जूका बनने लगी, उसका जीवन ही उसका धर्म्य, कुल मिलाकर समस्त मनुष्य जीवन का पथाथ ही उसमें झलकने लगा।

अमीर खुसरों, कबीर, के बाद हिंदी गज़लकारों ने इस दौर में अपनी लेखनी चलाई, कई प्रतिष्ठित गज़लकारों की गज़लों ने धूम मचाई। उन समस्त गज़लों में हिंदी भाषा और सोच, संस्कृति और सादगी के लिए एक लालक

॥ सा विद्या या विमुक्तये ॥

नेक पुनर्मूल्यांकित 'बी' ग्रेड
ISO-9001-2008 (QMS)

2017 -

महाराष्ट्र शासन

सत्यमेव जयते

4

5

दि बोदवड सार्व. को-ऑप. एज्यु. सोसायटी लि. बोदवड द्वारा संचालित
कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय बोदवड, जि.जलगाँव

हिंदी विभाग

एवं

महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी, मुंबई

तथा

सांस्कृतिक कार्य निदेशालय के सहयोग से आयोजित

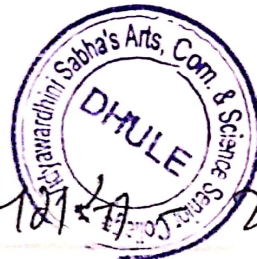
राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी के अवसर पर प्रकाशित ग्रंथ

समकालीन हिंदी गजल

- संपादक -

डॉ. कामिनी तिवारी

डॉ. मधुकर खराटे

5

Scanned with OKEN Scanner

✓

ग्रंथ : समकालीन हिंदी ग़ज़ल

संपादक : डॉ. मधुकर खराटे
डॉ. कामिनी तिवारी

प्रकाशक : रोली प्रकाशन
सी-449, गुजैनी, कानपुर, - 22
मो. नं. : 09415133173

संस्करण : प्रथम, 20 अगस्त 2017

मुद्रक : आविष्कार ग्राफिक्स, जलगाँव

मूल्य : 500/-
ISBN : 978 - 93 - 84478 - 49 - 0

Samkalin Hindi Gazal

Edited by - Dr. Madhukar Kharate

Dr. Kamini Tiwari

Price : Five Hundred only

17. हिंदी मञ्चों में जन सामाजिक जीवन		166 - 167
18. डॉ. कृष्ण बेलवल की मञ्चों में जन सामाजिकता	डॉ. गोपाल जी. पारीज	168 - 171
19. समाकालीन हिंदी मञ्चों में समाजवादी चिन्तन	डॉ. प्रकाश त्रिपाठीजी शर्मा	172 - 175
20. अरुण शौक्ती की मञ्चों में विद्रोह का स्वर	मेखल शर्माजी	176 - 179
21. समाकालीन हिंदी मञ्चकारों के मञ्चों में जनकारी विमर्श	डॉ. महेशकुमार शर्माजी	180 - 182
22. डॉ. मित्रिभद्रराज असावजन के मञ्च साहित्य में सामाजिक बीज	डॉ. मधु मधुसा (सिमापी)	183 - 187
23. मित्रिभद्रराज असावजन की मञ्चों में अविश्वक अन्वेषण बीज (जीवन प्रश्न के विचार संदर्भ में)		188 - 191
24. समाकालीन हिंदी मञ्चों में जन सामाजिकता	इन्द्रा जी. शर्मा	192 - 195
25. मञ्चकार जहीर कुरेशी : व्यक्ति एवं औपचारिकता	सोमना शर्मा झाँसी	196 - 199
26. कृष्ण बेलवल की मञ्चों में सामाजिक संवेदना	विजय मकलान सोनरी	200 - 203
27. संक्षेप विमर्श की मञ्चों में आशावाद तथा संशयवाद के स्वर	डॉ. संजय त्रिपाठीजी	204 - 209
28. समाकालीन हिंदी मञ्चों में संवेदना	डॉ. शशीश मल कोठी	210 - 212
29. डॉ. कृष्ण बेलवल की मञ्चों में राजनीतिक बीज	डॉ. आर. के. शर्मा	213 - 216
30. जहीर कुरेशी की मञ्चों में राजनीतिक बीज	डॉ. सोमना शर्मा जयक शर्मा (शिमला)	217 - 221
31. समाकालीन हिंदी मञ्चों में सामाजिक चिन्तन	डॉ. विमल त्रिपाठीजी शर्मा	222 - 225
32. सुभाष कुमार और सुभाष सह की मञ्चों का जनसामान्यक मूल्योक्त	डॉ. सुभाष मल शर्मा	226 - 228
33. समाकालीन हिंदी मञ्चों में सामाजिक संवेदना	डॉ. विमल त्रिपाठीजी शर्मा	229 - 232
34. समाकालीन हिंदी मञ्चकार डॉ. कृष्ण बेलवल की मञ्चों में राष्ट्रीय संकायकाल और सामाजिक		233 - 236

37. हिंदी गज़लों में व्यक्त सामाजिक चेतना

डॉ. योगेश जी. पाटील

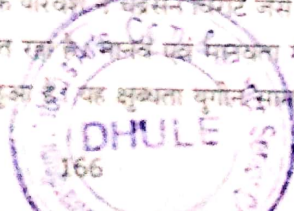
अध्यक्ष, हिंदी विभाग
विद्यार्थिनी महाविद्यालय, धुले

समकालीन हिंदी गज़ल आम आदमी के जीवन संघर्षों से, विसंगतियों, विषमताओं तथा विद्रुपता को खुली पहचान है। समकालीन हिंदी गज़ल ने बदलते हुए जीवन मूल्यों को मानवीय स्तरों पर प्रतिष्ठित किया है। अर्थात् समकालीन गज़ल का सामाजिक बोध अपने समय की माँग के अनुरूप उभरा है और उसने अपने दायित्व के प्रति जागरूक बनाया है। समकालीन हिंदी गज़ल सामाजिक चेतना के साथ साथ शोषण, गरिबी तथा सामाजिक आर्थिक असंतुलन पर प्रहार करती है। इन कवियों की सबसे महत्वपूर्ण बात यह है इनकी प्रतिबद्धता किसी व्यक्ति या वाद के प्रति न रहकर समाज और मनुष्य के प्रति रही है। समकालीन गज़ल एक आम मनुष्य की सारी संवेदनाओं को बटोरने का प्रयास कर रही है। सत्तर और अस्सी के दशक के बीच दुष्यंतकुमार ने अपनी गज़लों के माध्यम से हिंदी गज़ल को नई दिशा प्रदान का महत्वपूर्ण कार्य किया है। गज़ल लेखन की प्रवृत्तियाँ परम्परागत विधाओं की उपज है। आम बोलचाल की भाषा में गज़ल लिखनेवाले गज़लकारों में जहीर कुरेशी, चंद्रसेन खिराट, गज़ल, कुअेर बंचैन, ज्ञान प्रकाश त्रिवेक, माधव कौशिक जैसे अनेक गज़लकार हैं। समकालीन हिंदी गज़लकारों ने अपनी सादगी और इमानदारी से सृजन धर्म का निर्वाह करते हुए पठनीयता के संकट की दलदल से हिंदी कविता को निकालने का प्रयास किया है। हिंदी गज़ल पाठकों के बीच अपनी जगह बनाने में सफल हुई है।

समकालीन गज़लकारों की गज़लें दुष्यंतकुमार की गज़ल परम्परा का निर्वाह करते हुए गुणात्मक उन्नयन की दशाओं को सूचित करती हैं। पाठकों से संवाद का रिश्ता कायम रखती हैं। गिरिराजशरण अग्रवाल की गज़लों की विषयवस्तु सामाजिक है। "उनकी गज़लें अपने समय की सांस्कृतिक प्रतिक्रियाओं, मनुष्य के संघर्ष, निरंतर जटिल होते जीवन स्थिति और समाज में हो रही विद्रुपताओं की ध्वनियों की पहचान हैं। अंधेरे की गहराई का उन्हें बोध है। अंधेरे का तात्पर्य यहाँ सामाजिक विषमता से भी लिया जा सकता है। आक्रोशभरी प्रतिक्रिया से बचते हुए उन्होंने काफी संयमित होकर अपनी बात कही है। प्रकाश का उत्कर्ष अगर हृदय में है तो निराशा का अंत होना है। प्रकाश का उत्कर्ष बौद्धिक संपन्नता का परिचायक है। गज़लकार का विश्वास यहाँ पर प्रकाश से जुड़ा है।" ¹ उनकी गज़लें किसी स्थूल असंतोष या कामचलाऊ प्रतिराध की गज़लें नहीं हैं। उनकी गज़लों में एक स्वप्नदशी और प्रत्यक्षदशी की संवेदना का विलक्षण मिश्रण है। डा. अग्रवाल की गज़लों में सामाजिक परिवेश के साथ साथ विखरे जीवनमूल्य, साम्प्रदायिक विद्रुपता, आतंक एवं अलगाव आदि को अभिव्यक्त किया है। वे गज़लों को नकारात्मकता से सकारात्मकता की ओर ले जाते हैं तथा उनकी गज़लों में आशावाद प्रकट होता है -

"कुछ घात करनेवाले भी हैं, दोस्तों के बीच
इन सरफ़िरों के वास्ते, दुनिया न छोड़िए।
तसल्लो तो होती है कि दुनिया देख लो मैंने
मगर यह दुख भी है कितनों से रिश्ता टूट जाएगा।"

समकालीन हिंदी गज़लों में आम आदमी की पीड़ा तथा समाज की बिगड़ती हुई स्थिति का यथार्थ, मार्मिक तथा संवेदनशील चित्रण हुआ है। "हिंदी गज़लकारों ने अपने समय के यथार्थ से और नहीं चुराये, बल्कि खुली आँखों से यथार्थ को देखा तथा जीवन में उसे भोगा भी है। वे उसकी कड़वाहट से पूर्णता परिचित हैं। समाज का यथार्थ चित्रण करना ही उनकी रचना धर्मिता का प्रधान उद्देश रहा है। हिंदी गज़लकारों ने युगोन्नि परिवेश को दृष्टि में रखकर सामाजिक समस्याओं का विविध रूपों में चित्रण किया है।" ² हिंदी गज़ल इस सदी में दबी कुचली रौंदी विकृत भावनाओं का बोध तोड़कर अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता के एक और नए क्षितिज की तलाश में है। युगोन्नि सामाजिक परिवेश ने चंद्रसेन खिराट जैसे संवेदनशील गज़लकार को घायल किया और इससे उनका काव्य सामाजिक बोध से अनुप्राणित रहा है। खिराट जी की अडिग आस्था है, परंतु वर्तमान के मूल्यों के अवमूल्यन से उनका मन क्षुब्ध हुआ है। यह क्षुब्धता युगोन्नि सामाजिक परिवेश को देन है। खिराट जी ने

भुलसहीनता की स्थिति को झेलना है और उसकी संवेदना ने उन्हें इसके विरुद्ध आवाज उठाने के लिए व्यापक रूप में प्रेरित किया है वे लिखते हैं-

" धीरे धीरे दुखी मत हो ये हालात बदलेगी
 घेघ छटेंगे तो मोसम की रंगत बदलेगी
 गहन कुहासा चीर किरन आयेगी सुरज की
 बदल रही है हवा, चांग की मूरत बदलेगी
 हृदय जूड़ेगे तो बंदूके जाल- समाधि लेंगी,
 शांति प्रेम विन्वागों में ये दहशत बदलेगी ।¹

समकालीन हिंदी गजलों के संबंध में विचार व्यक्त करते हुए डॉ. प्रतिभा सक्सेना ने लिख है - " आम आदमी की दैनिकीय स्थितियों और चामदियों के लिए उत्तरदायी ताकतों के उद्देश्यों को बेवकाब करना, जनता में असंतुष्टि-विश्वास तथा एक व्यापक आंदोलन की एक सक्रिय भूमि तैयार करने में सहयोग देना, आम के साहित्यकार के लिए बुनघादी सरोकार बन गये है। हिंदी के साहित्यकार बखूबी अपने इस दायित्व का विवेक भी कर रहे है। हिंदी के गजलकारों ने आम के सामाजिक यथार्थ को गहराई के साथ पहचाना है।"² गजलों की लोकप्रियता का सबसे प्रमुख कारण यह है कि इसमें सामाजिक विरंगतियों को व्यापक धरातल पर जीवंत किया है। सत्ता या धन पाकर लोग अंधे और बहरे हो जाते है। उन्हें दूररों की पीड़ा दिखाई नहीं देती और न उसका आक्रोश सुनाई देता है। मानव मूल्यों की रक्षा के लिए विराट उद्घोष करते है

" बहरों का दरबार, जोर से बोल यही
 मिथिया मत, हुकूम जोर से बोल यही
 इनके कान निवेदन नहीं सुना करते
 सुनते है लालकार, जोर से बोल यही"³

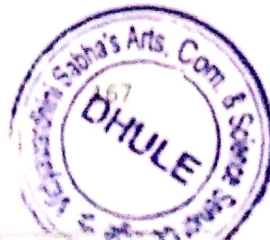
जहीर कुरेशी समकालीन हिंदी कविता के विशेषता हिंदी गजल के प्रमुख कवि है। एक जमाना था जब मानवता की पूजा होती थी, किंतु वर्तमान समय में मानवता बीते हुए युग की चीज बनकर रह गयी। मनुष्य मनुष्य के बीच स्नेह समाप्त होता जा रहा है। स्वार्थ आत्मकेन्द्रितता शहरों की पहचान बन गयी है। इस महात्नगरीय जीवन की पीड़ा को जहीर कुरेशी ने इस प्रकार व्यक्त किया है-

"अपना है अपनों से अनजान है शहर
 सच पूछिए तो चेहरों की पहचान है शहर
 रिश्ते के आईने जहाँ टूटे है बार बार,
 स्वार्थ की एक बेरहम चट्टान है शहर।"⁴

निष्कर्षता कहा जा सकता है कि समकालीन हिंदी गजलों में समाज की विभिन्न समस्याओं का यथार्थ चित्रण बड़ी व्यापकता और गहनता से हुआ है।

संदर्भ

1. हिंदी गजल : सौंदर्य और यथार्थ डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल के संदर्भ में, अविरुद्ध सिन्हा पृष्ठ 47
2. रोशनी बनकर जि.ओ. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृष्ठ 15
3. साठोसठे हिंदी गजल, डॉ. मधु खरबटे, पृष्ठ 77
4. न्याय कर मेरे समय, चंद्रसेन विराट, पृष्ठ, 50
5. आधुनिक हिंदी गजल और आधुनिकता बंध, प्रतिभा सक्सेना, पृष्ठ 158
6. इस सदी का आदमी, चंद्रसेन विराट, पृष्ठ 06
7. चांदनी का दुख, जहीर कुरेशी, पृष्ठ 68

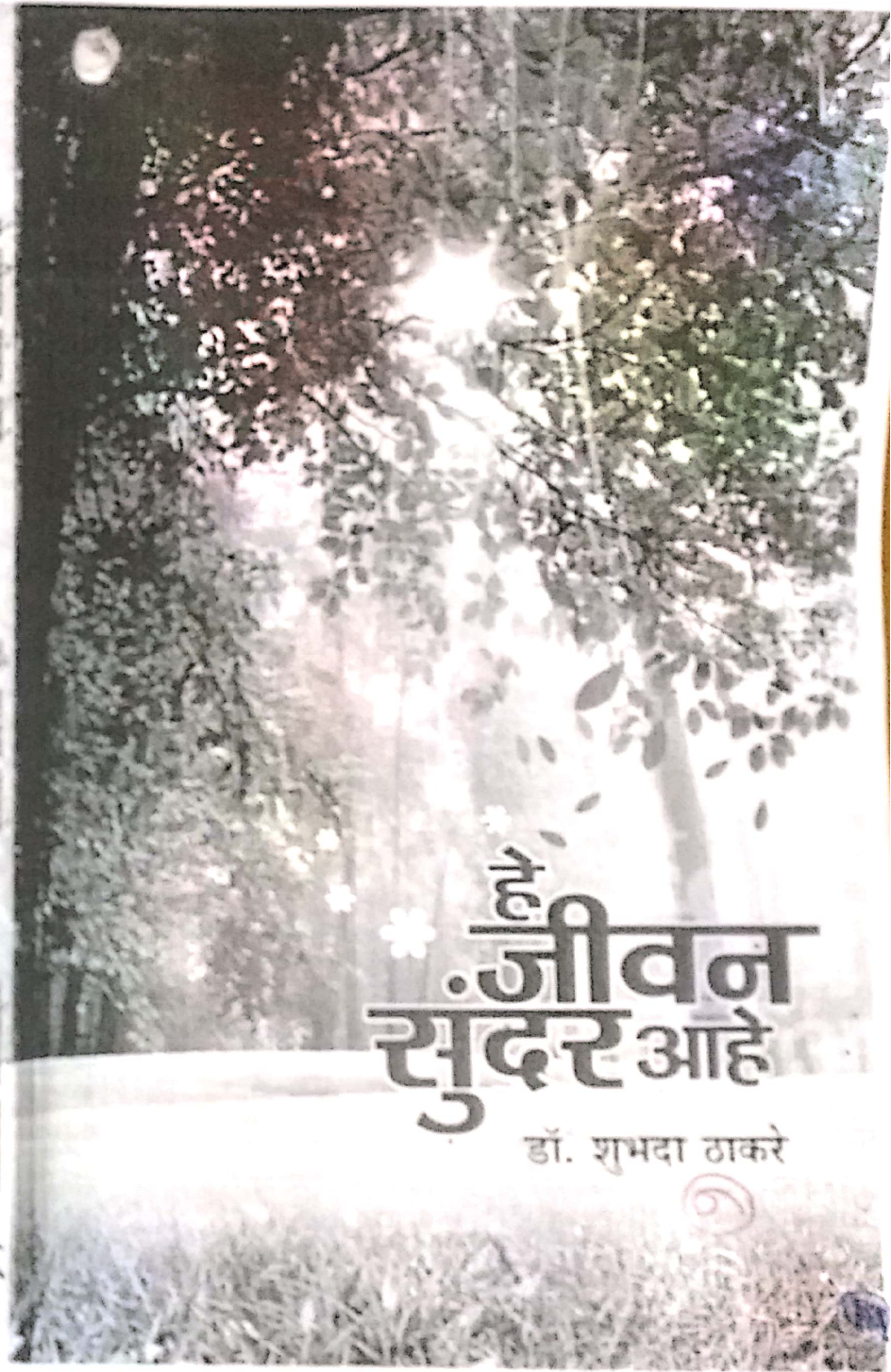
प्रा. डॉ. शुभदा गिरीश ठाकरे
एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी.
राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन

- सन १९८६ पासून विद्यापीठी महाविद्यालय, मुंबई येथे पदावी आणि फेलोव्हायत वर्षांचे अध्यापन.
 - पीएच.डी च्या संशोधन मार्गदर्शक.
 - एम.फिल. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, मध्यवर्षक आणि संशोधन मार्गदर्शक
 - उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाच्या सदस्य, खानदेश राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन परिषदेच्या विद्यमान कुलपती
 - महाराष्ट्र राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन परिषदेच्या कार्यकारीसोबत घाजी सदस्य
 - राज्यशास्त्र तसेच आंतरविद्यापीठीय अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय तसेच राज्यपालकीयरीत परिषदा, फेलोशिप वेथे शोधनिबंध वाचन
 - संशोधन व्यक्ती, सहाय्यता म्हणून करणे.
 - निबंध संशोधन पत्रिका घाईसक पाठून ६३ शोधनिबंध प्रकाशित.
- प्रकाशित पुस्तके:-**
- १) लोकनिष्क राज्यशास्त्र - शीर्षिका प्रकाशन, पुणे
 - २) मतदान निर्णय - अर्थव्यवस्था प्रकाशन, जळगाव
 - ३) रवी-संबंधीकरण आणि सुलभते - अर्थव्यवस्था प्रकाशन, जळगाव
 - ४) Voting Behaviour - अर्थव्यवस्था प्रकाशन, जळगाव
 - ५) हे लोक सुंदर आहेत - अर्थव्यवस्था प्रकाशन, पुणे आगाधी
 - ६) राजकीय सामाजिक संशोधन पद्धती - अर्थव्यवस्था प्रकाशन, जळगाव

प्रकाशन

शुभदा ठाकरे
राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन

हे जीवन सुंदर आहे

डॉ. शुभदा ठाकरे

हे जीवन सुंदर आहे

डॉ. शुभदा रावळ ठाकरे
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, पुणे

स्नेहवर्धन प्रकाशन
पुणे

- ४० स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. ११६५
- ४० हे जीवन सुंदर आहे
(ललित लेखसंग्रह)
- ४० प्रकाशक आणि मुद्रक :
डॉ. एल. व्ही. तावरे
स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
पुणे - ४११ ०३०.
स्थिरभाष : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३६१६१
ई - मेल : snehaltawre@gmail.com
- ४० © सर्व हक्क सुरक्षित
- ४० प्रथमावृत्ती : ८ ऑगस्ट २०१७
- ४० मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे
- ४० अक्षरमुद्रणी : एस.एस. ग्राफिक्स, पुणे
- ४० मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटर्स, पुणे
- ४० ISBN 978 - 93 - 85709 - 80 - 7
- ४० पृष्ठसंख्या : १४४
- ४० मूल्य : ₹१५०/-
\$ 3

ज्यांच्यामुळे माझे जीवन सुंदर झालेले आहे

ते माझे पती डॉ. गिरीश टाकरे

यांना सस्नेह अर्पण...

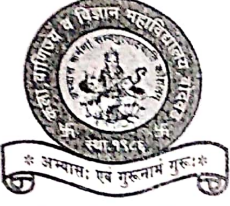
डॉ. शुभदा रावळ टाकरे

20 August 2017

7

॥ सा विद्या या विमुक्तये ॥

नेक पुनर्न्यासित की श्रेष्ठ
ISO-9001-2008 (QMS)

महाराष्ट्र शासन

सत्यमेव जयते

दि बोदवड सार्व. को-ऑप. एज्यु. सोसायटी लि. बोदवड द्वारा संचालित
कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय बोदवड, जि.जलगाँव

हिंदी विभाग

एवं

महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी, मुंबई

तथा

सांस्कृतिक कार्य निदेशालय के सहयोग से आयोजित
राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी के अवसर पर प्रकाशित ग्रंथ

समकालीन हिंदी गजल

- संपादक -

डॉ. कामिनी तिवारी

डॉ. मधुकर खराटे

समकालीन हिंदी ग़ज़ल

- संपादक -

डॉ. कामिनी तिवारी

डॉ. मधुकर खराटे

20 अगस्त - 2017

ISBN : 978-93-8478-49-0

रोली प्रकाशन

'सी' 449 गुजैनी, कानपुर - 208 022

E-mail : roliprakashan.kanpur@gmail.com
Website : www.roliprakashankanpur.com

ग्रंथ : समकालीन हिंदी ग़ज़ल

संपादक : डॉ. मधुकर खराटे
डॉ. कामिनी तिवारी

प्रकाशक : रोली प्रकाशन
सी-449, गुजैनी, कानपुर, - 22
मो. नं. : 09415133173

संस्करण : प्रथम, 20 अगस्त 2017

मुद्रक : आविष्कार ग्राफिक्स, जलगाँव

मूल्य : 500/-
ISBN : 978 - 93 - 84478 - 49 - 0

Samkalin Hindi Gazal

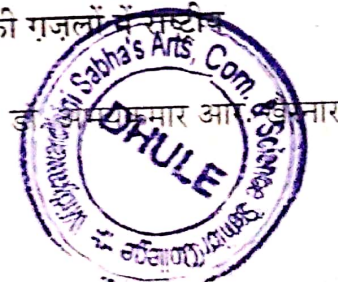
Edited by - Dr. Madhukar Kharate

Dr. Kamini Tiwari

Price : Five Hundred only

37. हिंदी ग़ज़लों में व्यक्त सामाजिक चेतना 166 - 167
डॉ. योगेश जी. पाटील
38. डॉ. कृंअर बेचैन की ग़ज़लों में व्यक्त सामाजिकता 168 - 171
प्रा. प्रल्हाद विजयसिंग पावरा
39. समकालीन हिंदी ग़ज़लों में यथार्थवादी चिंतन 172 - 175
रविंद्र रामदास खरे
40. अदम गॉडवी की ग़ज़लों में विद्रोह का स्वर 176 - 179
डॉ. महेंद्रकुमार रामचंद्र वाढे
41. समकालीन हिंदी ग़ज़लकारों के ग़ज़लों में व्यक्त नारी विमर्श 180 - 182
डॉ. मुकेशराजे गायकवाड 'मुकेश'
42. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल के ग़ज़ल साहित्य में सामाजिक बोध 183 - 187
डॉ. मंजु तरङ्गेजा (सिंधाणी)
43. गिरिराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लों में अभिव्यक्त अन्यान्य बोध 188 - 191
(जीवन-दर्शन के विशेष संदर्भ में)
इश्वर. पी. ठाकूर
44. समकालीन हिंदी ग़ज़लों में व्यक्त सामाजिकता 192 - 195
नीलिमा दामोदर इंगळे
45. ग़ज़लकार जहीर कुरेशी : व्यक्ति एवं अभिव्यक्ति 196 - 199
विजय एकनाथ सोनजे
46. कृंअर बेचैन की ग़ज़लों में सामाजिक संवेदना 200 - 203
डॉ. संजय विक्रम ढोडरे
47. चंद्रसेन विराट की ग़ज़लों में आशावाद तथा परिवर्तन के स्वर 204 - 209
राजेन्द्र मुरलीधर ब्राह्मणे
48. समकालीन हिन्दी ग़ज़लों में संवेदना 210 - 212
डॉ. गिरीष एस. कोळी
49. डॉ. कृंअर बेचैन की ग़ज़लों में राजनीतिक बोध 213 - 216
डॉ. आर. के. जाधव
50. जहीर कुरेशी की ग़ज़लों में राजनीतिक बोध 217 - 221
डॉ. श्रीमती वनिता त्र्यंबक पवार (निकम)
51. समकालीन हिंदी ग़ज़लों में सामाजिक चिंतन 222 - 225
डॉ. दिपक विश्वासराव पाटील
52. दुष्यंत कुमार और सुरेश भट की ग़ज़लों का तुलनात्मक मूल्यांकन 226 - 228
डॉ. हुकूमचंद शंकर जाधव
53. समकालीन हिन्दी ग़ज़लों में मानवीय संवेदना 229 - 232
डिम्पल सुरेश पाटील
54. समकालीन हिंदी ग़ज़लकार डॉ. कृंअर बेचैन की ग़ज़लों में राष्ट्रीय 233 - 236
एकात्मकता और सामंजस्य
डॉ. अशोक कुमार आ. कानार

42. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल के गजल साहित्य में सामाजिक बोध

डॉ. मंजू तरङ्गजा (विद्यार्थी)

विद्यार्थिनी महाविद्यालय, कुलिया

हिंदी गजलकारों में डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल का नाम शीर्ष गजलकारों में है। उनकी मूल संवेदना आदर्शवाद एवं यथार्थवाद से युक्त युग-चेतना है। उसमें अपने युगीन यथार्थ को प्रकट करने की अद्भूत शक्ति है। उनकी आत्मी गजलों के केंद्र में समाज की रेखा तथा सामाजिक परिवेश के विभिन्न बिंदुओं पर अपने विचार खूबकर रखने का है। वे अपने युग की चिन्ताओं का निवारण मानवता से मानते हैं। यही कारण है कि उनकी गजलों में आदर्शों का अपर्यायी रिश्ते की खोज, आधारभूत मानवीय भावनाओं, पारंपारिक मूल्यों को बचाए रखने की बेचीनी अधिक दिग्दर्श देती है। यह संयुक्त संसार के पीड़ित, थके हारे, दुःखी मनुष्य को आशा का अर्थलक्षण देने है। वे आम आदमी की पीड़ा को पहचाने अन्वेषण करते हैं फिर अपने 'मैं' का दुःख बनाकर शेर के रूप में प्रस्तुत करते हैं। "यह संसार का झारा दुःख दर्द, हर पीड़ा, हर अच्छा बुरा अनुभव इसी एक माध्यम से व्यक्त करते हैं। प्रत्येक घाव को अपना घाव बनाकर उसे शब्दों का रूप देने की अग्रवाल जी की विशेषता है।"¹

सन् 1960 के बाद हिंदी गजल क्षेत्र में दुर्घट कुंभार त्वागी का पदार्पण हुआ, जिन्होंने हिंदी गजल में समाजिक के स्थान पर आम आदमी के सुख-दुःख एवं मानवीय संवेदनाओं का अविभाज्य किया। खिलखिल भूख बचपन एवं गर्मियों की पीड़ा, दूषित राजनीति के कारण बढ़ती सामाजिक प्रदूषण, मिला में खाम करने वाले मायूम बचप, गजलों में कटती पीड़ के बावजूद अकेलापन, आतंकवाद एवं अलगगाथ, क्षीण होती मानवीय संवेदनाएँ, शायरी में विघटन मानवीय संवेदन गजलों से गौच तक, महलों से झोपड़ों तक हिंदी गजल का कच्चा क्षेत्र विस्तृत होता गया। जीवन की सामाजिक प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष प्रभाव डालने वाले सभी तत्वों की हिंदी गजलों में पवनायक स्थान दिया गया। सामाजिक, राजनीतिक, वैयक्तिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक एवं नैतिक विवेकगतता जैसे अन्वेषण बोध की हिंदी गजलों में परिलक्षित होने है। एक पंक्ति में समालोचक डॉ. रोहितारथ अस्थाना कहते हैं, "हिंदी गजलों में कहीं प्रेम के संवेदनाएँ जलविद्युत विद्युत या कहीं अंग का गुदगुदान व कंचोटेने वाले हास्य व्यंग्यपरक शेर, कहीं राजनीतिक उल्लेख पृथक का स्वर होने या कहीं सना एवं पीड़ितोंको द्वारा शोषित सर्वहारा वर्ग की मर्मोत्क पीड़ा की मीठानुभूति, कहीं जीवन दर्शन को स्पष्ट करने वाले चिंतन प्रधान मध्य मिलते हैं तो कहीं कवि के मानस में अद्भूत समाधि की ओर हींगल करने वाले व्यक्तिवादी दृष्टिकोण।"²

डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की गजलों में समकालीन जीवन के अनुभवों की विशिष्टता और व्यंग्यपूर्ण दृष्टिकोण होती है। वे पाठक को जो बताना या दिखाना चाहते हैं, यह बता भी देते हैं और दिखा भी देते हैं। उनकी सामकालीनता की अभिव्यक्ति ज्यों की त्यों प्रस्तुत नहीं है। अग्रवाल जी की गजलों की लोकोपयोगिता का कारण बनते हुए अग्रवाल गजलकार निरंतर खानकाही लिखते हैं, "गिरिराजशरण अग्रवाल ने गजल को अपना व्यक्तिगत अनुभव बनाने का साथ साथ उसी प्रस्तुत अनुभवों में अधिक से अधिक पाठकों को सम्मिलित रखने का पूरा प्रयास किया है।"³

आधुनिक युग में सामाजिक एवं नैतिक मूल्यों का प्रति हमारा आस्थाएँ दूरता खण्डित हो जा रही है। जहाँ से दूर वे मानवीय संबंधों एवं सामाजिक रिश्तों की प्रकृति देखकर लगता है कि मित्रता एवं पारिवारिक संबंधों की भी कालबाध हो अब शेष नहीं रह जायगी, अग्रवाल जी यह कहने पर विवश हुए हैं -

"बर्फ की ठंडक सभी रिश्तों को गड़ करती हुई

चाय की प्याली में अब सुरज का तपना मान लो"⁴

वास्तव में यह अत्यंत दुर्भाग्यपूर्ण है कि अब सभी रिश्तों, चाहे वे सखी के हों, पारिवारिक हों या फिर सामाजिक हों इस सीमा तक व्यापकताधिक हो गए हैं कि चाय के गर्म प्याले से निकालनी हुई चाय के बीज तक उनका कोई अविशेष ही शेष नहीं रह जाता। यही वर्तमान की सामाजिक विह्वलना है।

मानवीय संबंधों और जीवन मूल्यों में आए हास को उन्होंने अनेक स्थानों पर चित्रित किया है। आज कोई किसी भी भावनाओं को समझने के लिए तैयार नहीं है। आने वाले दुःख से हर कोई घबरा रहा है। एक दूसरे के साथ मिलकर दुःख बाट लेने की प्रवृत्ति समाप्त होती जा रही है। सभी को अपने अपने स्वार्थों की पड़ी है, कोई दूसरे का दर्द या पीड़ा समझने के लिए तैयार नहीं है। इन्हीं सब बातों को ध्यान में रखकर अग्रवाल जी कहते हैं -

"किसको मन की बात सुनाएँ ऐसी बंजर बस्ती में,
जंगल छिपे हुए बैठे हैं, सबके अंदर बस्ती में।
किसको कितनी घोट लगी है, उनको इससे मतलब क्या,
नोच रहे हैं माँस शिकारी कुत्ते खुलकर बस्ती में"⁵

उपर्युक्त गजल के सभी शेर मानवीय मूल्यों के विघटन का किसी न किसी रूप में चित्रण करते हैं। आज मनुष्य मनुष्य के बीच की भौगोलिक दूरियाँ तो काफी कम हुई हैं, परंतु भावनात्मक फासले बहुत बढ़ गए हैं। स्वायंपरता के कारण आदमी नैतिक जीवनमूल्यों से विमुख हो रहा है।

आज के इस भौतिकवादी युग में व्यक्ति अपना जीवन पेशी आराम के साथ बिताना चाहता है। व्यक्ति को इस आधुनिक संवेदना ने महानगरीय जीवन और सभ्यता को पोषकत्व प्रदान किया है। गाँवों से लोग शहरों को ओढ़ रहे हैं। महानगरीय बोध मानव समाज में तेजी से दोड़ रहा है। आज ही रहे मानव मूल्यों के पतन में महानगरीय सभ्यता का पूरा पूरा हाथ है। छल, प्रपंच, स्वार्थ, विश्वासघात तथा मार्क्सिक तनाव के कौटानु महानगरीय यातावरण में जन्मत और पलत है। महानगरीय यातावरण से संबंधित डॉ. अग्रवाल के दो शेर द्रष्टव्य हैं।

"अब क्षितिज में सूर्य का कोई निशा मिलता नहीं,
चिमनियाँ पे रेंगता बादल धनेरा हो गया।
चौख-चिल्लाहट, दिमागी हलचल, धोखाधड़ी,
आदमी इस शहर में कितना अकेला हो गया"⁶

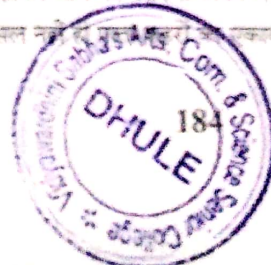
महानगरीय के व्यस्त व्यस्त जीवन में मित्रता, विश्वास और अपनापन तो जैसे अजायबघर में रखने की वस्तु बन गए हैं।

"भीड़ए अब शहर में आने लग है,
आदमी को प्यार सिखलाने लगे हैं।
मित्रता का ओढ़कर भारी लबाटा,
मित्रता को नोचकर खने लगे हैं।"⁷

शहरीकरण हमारे युग की सबसे बड़ी समस्या बनती जा रही है। शहर निरंतर फैलते जा रहे हैं। ग्रामीण युवा रोजगार की तलाश में शहरों की तरफ आ रहे हैं, जिससे नई नई समस्याएँ बढ़ रही हैं। अजनबीपन बढ़ता जा रहा है, आदमी निरंतर आदमी से दूर जा रहा है। शहर का व्यक्ति अपने आपको सर्वश्रेष्ठ समझता है। अपने दोषों को नजर अंदाज करते हुए दूसरों की बुराइयों ढूँढने में ही लगा रहता है। आज की महानगरीय सभ्यता में आदमी का अस्तित्व कितना बीना हो गया है डॉ. अग्रवाल ने इसे बहुत सुंदर ढंग से व्यक्त किया है।

"अब मेरे अस्तित्व को ललकारती है चिमनियाँ,
मेरे बदले मेरा साथ रह गया चारों तरफ़।
मैं खड़ा हूँ एक बार्डिन मजिल्ली विरिडिंग सन्ने,
सोचता हूँ आज क्यों अस्तित्व बीना हो गया"⁸

शहर की चकाचौंध से आकर्षित होकर गाँव का आदमी अपने मन में अनेक आउटरी सेक्टर शहर की ओर भाग रहा है। इस पलायन से उसे कुछ भी तो हासिल नहीं है। अजनबीपन स्वायंपरता धोखाधड़ी और दिखानेपन

आदि देखकर उनको अकारण निराशा में बदलने लगती है। संजवत व्यक्ति नगरीय जीवन के प्रभव के कारण मानव हृदय की सामान्य अनुभूतियाँ और अभिजातार्थ क्षीण होती जा रही हैं।

किंग द्रुप में 'यह माथेयू पूज्यने, रचने तब देना' की मानसिकता प्रचलित थी वही नारी को हेय दृष्टि से देखा जा रहा था। नारी के धारण का साथ प्रदाकर उसे छला जाता रहा अपना सर्वस्व समर्पण करके जिस व्यक्ति के साथ उसने जीवन के सहजक सपन हुए। उसे शत्रुय युद्धों जिवनी में अंधेरे भरकर चला गया। शोषित, पीड़ित नारी के आशय को राजा का विचार क्या था अज्ञात ही सिद्ध है -

'क्या रहा था व मन किसको कतकों के लिए,
वा इधर दान का दोषक, वृद्धा-वृद्धा को गया।
राज नारी किलने टुकड़ों में बाँटी कैसे कहें,
भूटका औरु गिराया था, दूटकर ताज गिरा।'⁹

संस्कृत नाटक नगौर कुरैशी ने भी नारी की व्यथा को इस प्रकार व्यक्त किया है,

'क्या कहे अखबार वालों से क्या औरत,
पान - शोषण को सुनो लंबी कथा औरत'¹⁰

नारी शोषण एवं अत्याचार को अपनी मुक्तियों में पर्याप्त स्थान देकर डॉ. अग्रवाल ने पाठक वर्ग को सोचने पर विवश किया है तथा नारी के साथ संवभाव को मानसिकता बदलने के लिए प्रेरित किया है।

21 औ सदी में समाज का स्वरूप और विकृत होता जा रहा है। सामाजिक मान्यताएँ तौवता से परिवर्तित हो रही हैं। नारी और अत्याचार और अंतकवाद छाया है। समाज का आतावरण इतना बदल गया है कि प्रत्येक व्यक्ति के चेहरे पर नृहंटा का भाव हुआ दिखाई देता है। आज समाज में ऐसे सकेदबोस नाकिया और अष्ट लोगों को कमो नहीं है, जो समाज मूल्या के लंबे चौड़े भावना को देने है, अनु स्वयं काले कारनामों से बाज नहीं आते। ऐसे दोहरे चरित्र वाले लोगों के बारे में डॉ. अग्रवाल को पूरी संवेक्यों के साथ टिप्पणी करते हैं 3

'अपने आंखों पीतर तुमने झाँक के कम हो देखा है,
जुआ चुक हो किलने कागिख अपनी नात टटोलो तुम'¹¹

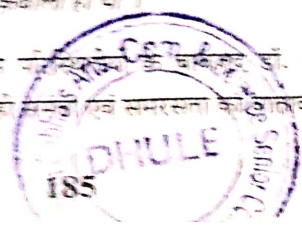
आज सचुत विषय किलने म किलने प्रकार के अंतकवाद को चपेट में है। आज दिन की आतंकी गतिविधियों से भाव और भाव का आतावरण घना हुआ है। अब लोग कम से नहीं मानव कम से अधिक भवभूत है। इसलिए रेल्वे स्टेशन हा या बस अड्डे, बाजारों से या अन्य कोई सामाजिक स्थल, हर जगह आदमी दूसरे आदमी को भव एवं शंका की दृष्टि से संजुत है

'अब तो हर रात हराना है धमाका मुझको,
हर कि इंसान को दुनिया से है इतना मुझको'¹²

दृर्भावपूर्व स्थितों यह है कि आदमी और आदमी के बीच जो मानवीयता के संबंध है और जिस तरह मनुष्य एक दूसरे से नैतिक और सामाजिक रिश्तों के साथ बैधा रहा है वे दूट रहे हैं या बोले पड़ रहे हैं। डॉ. गिरौराजशरण अग्रवाल ने इस स्थितों को गहराई से म केवक महसूस किया है, बल्कि उसे गजल के सुंदर शेरों में ढाला भी है। अलगव को ओर संकेत कर रहा उनका और दोहरे -

'कित कर अलगव का खंडर कटोला हो गया,
कानियाँ बंदमें लगी, धर-आ कबोला हो या'¹³

अंतकवाद और अलगववाद को समाज विघ्न मानकर डॉ. अग्रवाल ने सकारात्मक एवं अलगवार्थ दृष्टिकोण महसूस है। अलगव विघ्ननाओं के बीच ही समाज को अलगव समाज के आतावरण तैयार करना होगा,

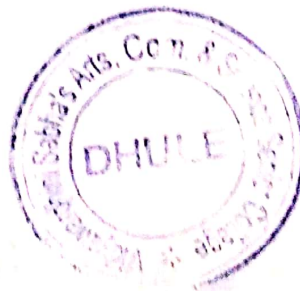

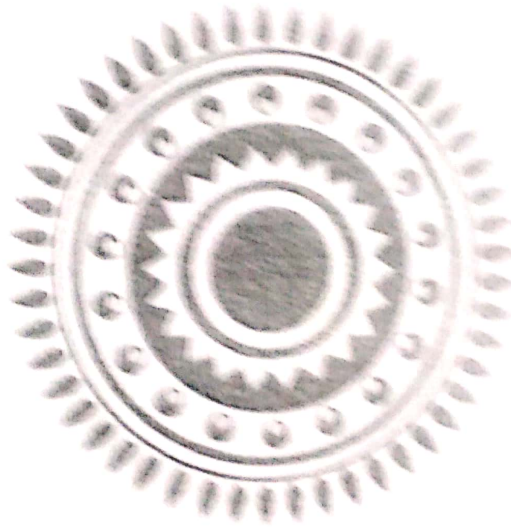
निष्कर्षतः डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की गजलों में सामाजिक बोध, बहुआयामी रूप में प्रकट हुआ है। जिनकी गजल परंपरा निर्यात करते हुए एक नई राह खोजने की कोशिश की है। उन्होंने वर्तमान से जुड़े प्रत्येक विषय को अपनी गजलों में अभिव्यक्ति दी है। उनकी गजलों में समय की सटीक व्याख्या की अंतर्दृष्टि है, नई राह की शिनाख्त है, जीवन और जगत की सरल और सहज अभिव्यक्ति है। दृग्ग और द्वेष के अलगाव, सर्वत्र क्यों जल रहे है ? पूरा समाज हैरान-परेशान क्यों है ? इन सभी प्रश्नों की प्रस्तुति अग्रवाल जी बेहतर ढंग से अपनी गजलों के माध्यम से नहीं, बल्कि समस्त मृत्यों की सापेक्षता को समेटते हुए हार्दिक अनुराग के साथ करते है। मनुष्य की खोपी सामाजिकता को पुनर्स्थापित करने के लिए उनकी गजले बेचैन नजर आती है। तमाम विषय परिस्थितियों के बावजूद डॉ. अग्रवाल मानते है कि जिंदगी हर पल हर हाल में जीने योग्य है।

"जिंदगी को किसलिए घाटे का सौदा मान लूं,
सिर्फ खाना हो नहीं, जीवन में कुछ माना भी है।"¹⁰

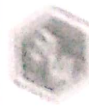
संदर्भग्रंथ

1. शोध दिशा पत्रिका - पृ. 141, अंक 15
2. हिंदी गजल : उद्भव और विकास, डॉ. रोहिताश्व अस्थाना, पृ. 145
3. सत्राटे में गुंज - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल भूमिका पृ. 15
4. सत्राटे में गुंज - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 59
5. सत्राटे में गुंज - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 71
6. सत्राटे में गुंज - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 23
7. सत्राटे में गुंज - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 37
8. सत्राटे में गुंज - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 63
9. सत्राटे में गुंज - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 42, 49
10. चौदनी का दुःख - जहोर कुरैशी, पृ. 68
11. सत्राटे में गुंज - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 74
12. भीतर शोर बहुत है - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 27
13. मौसम बदल गया कितना - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 33
14. गेशनी बनकर जिआं - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 124
15. मौसम बदल गया कितना - गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 72
16. भीतर शोर बहुत है - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 32
17. साठ्यातरी हिंदी गजल - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल का योगदान, डॉ. अश्विनी शर्मा, पृ. 115
18. मौसम बदल गया कितना - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 47
19. मौसम बदल गया कितना - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 73
20. मौसम बदल गया कितना - डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल, पृ. 66

ISBN 978-81-8478-49-2

श्री गंगा प्रकाशन

श्री गंगा प्रकाशन, काशी-221002

Phone: +91522531818, +91522531819, +91522531820
Website: www.sreeganga.org

[The page contains several lines of text that are extremely blurry and illegible. The text appears to be organized into paragraphs, but no specific words or numbers can be discerned.]

[A line of text, likely a signature or name, located below the dark stamp. It is illegible due to blurriness.]

अथर्व पब्लिकेशन्स

भारतीय युद्धकला
Indian Art of War

© सुरक्षित

ISBN 13 : 978-93-86196-70-5

प्रकाशक
युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
घुळे १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड,
घुळे - ४२४००१.

संपर्क ९४०५२०६२३०
जळगाव तळमजला, ओम हॉस्पिटल,
अंतो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी,
जळगाव - ४२५००१.

संपर्क ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल atharvpublications@gmail.com

वेबसाईट www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती
२०१७

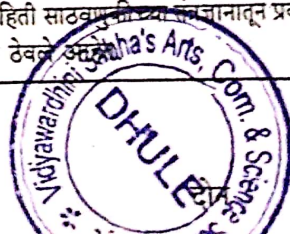
अक्षरजुळवणी
अथर्व पब्लिकेशन्स

मुखपृष्ठ
विशाल लोहार

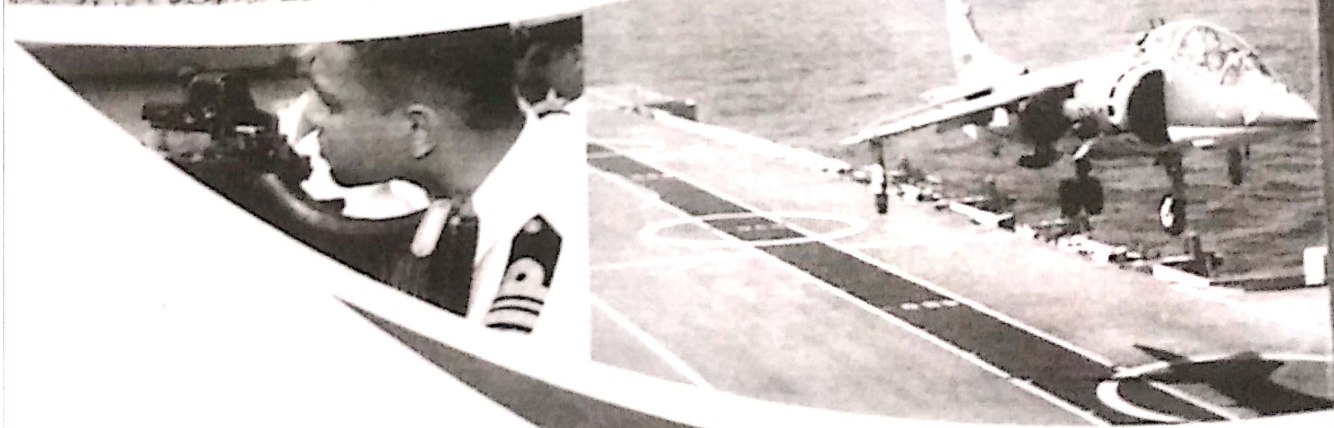
मूल्य
₹ १९५/-

online पुस्तक खरेदीसाठी
www.atharvpublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवण्याची किंवा संज्ञानातून प्रकाशकाच्या / लेखिकेच्या लेखी प्रवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

5

भारतीय युद्धकला

डॉ. के.बी. पाटील
प्रा. डी.के. पाटील

डॉ. डी.जी. विसपुते
प्रा. डी.जे. गावित

2017

उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव च्या जून २०१७ पासून बदललेल्या
संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विषयाच्या नवीन अभ्यासक्रमाचेर आधारित
महत्त्वाच्या संकल्पना / चम्पुनिष्ठ स्वख्यातील पुढ्यांसाठी

F.Y.B.A. Sem - I

संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र

भारतीय युद्धकला

Indian Art of War

लेखक

डॉ. के. वी. पाटील
श्रीमती एच. आर. पटेल कला महिला
महाविद्यालय, शिरपूर

डॉ. डी. जी. विसपुते
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, धुळे

प्रा. डी. के. पाटील
कै. अप्पासो आर. डी. देवरे कला
महाविद्यालय, म्हसदी

प्रा. जी. जे. गावित
कै. अप्पासो. पितांबर शंकर वाडिले
कला महाविद्यालय, थाळनेर

कुमुद पब्लिकेशन्स

कुमुद पब्लिकेशन्स

भारतीय युध्दकला

© सुरक्षित

ISBN 13 : 978-93-85027-73-4

प्रकाशक

सौ.संगिता युवराज माळी

कुमुद पब्लिकेशन्स

२६७२, अभिनव शाळसमोर, ढाके कॉलनी,

प्रताप नगर जळगाव

जळगाव - ४२५००१.

संपर्क ९४०५२०६२३०, ९९२३३७४८२२

ई-मेल kumudpublications@gmail.com

प्रथमावृत्ती

८ सप्टेंबर, २०१७

अक्षरजुळणी

कुमुद पब्लिकेशन्स

मुखपृष्ठ

विशाल लोहार

मूल्य

₹ ४५/-

online पुस्तक खरेदीसाठी

www.atharvpublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी
- फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारचे मॉडिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या
/ लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करू नये. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव च्या जून २०१७ पासून बदललेल्या
संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विषयाच्या नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित.
महत्त्वाच्या संकल्पना / वस्तुनिष्ठ स्वरूपातील मुद्यांसहीत

F.Y.B.A. Sem - I

संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र

भारतीय युद्धकला

Indian Art of War

लेखक

डॉ. के. वी. पाटील
श्रीमती एच. आर. पटेल कला महिला
महाविद्यालय, शिरपूर

प्रा. डी. के. पाटील
कै. अप्पासो आर. डी. देवरे कला
महाविद्यालय, म्हसदी

डॉ. डी. जी. विसपुते
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, धुळे

प्रा. जी. जे. गावित
कै. अप्पासो. पितांबर शंकर वाडिले
कला महाविद्यालय, थाळनेर

कुमुद पब्लिकेशन्स

2017-18

कुमुद पब्लिकेशन्स

भारतीय युद्धकला

© सुरक्षित

ISBN 13 978-93-85027-73-4

प्रकाशक

सौ. संगिता कुवराव माळी

कुमुद पब्लिकेशन्स

२६/७२, अश्विन्य शाळेसमोर, हाके कॉलनी,

प्रताप नगर जळगाव

जळगाव - ४२५००१.

संकेत ९४०५२०६२३०, ९९२३३७४८२२

ई-मेल kumudpublications@gmail.com

प्रथमावृत्ती

४ सप्टेंबर, २०१३

अक्षरमुद्रणी

कुमुद पब्लिकेशन्स

मुखपृष्ठ

विद्याल लोहार

मूल्य

₹ ४५/-

online पुस्तक खरेदीसाठी

www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिक साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशाक्या / लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

२ | कुमुद पब्लिकेशन्स

अनुक्रमणिका

प्रकरण १

समरनीती, महासमरनीती आणि डावपेच

(Strategy, Grand Strategy and Tactics Meaning, Definition)

प्रस्तावना, अर्थ, लाष्करी डावपेच, व्याख्या, व्याप्ती,

अ) महासमरनीती, ब) समरनीती, कुटुंबुद्ध, भारताची १९७३ च युद्धातील समरनीती, क) डावपेच

एका दृष्टिकोनात : महत्त्वाच्या संकल्पना - वस्तुनिष्ठ प्रश्नांसाठी स्वाध्याय

प्रकरण २

भारत-ग्रीक युद्धकला : झेलमची लढाई

(Indo-Greek Art of War - Battle of Zehlum 326 B.C.)

अ) प्रस्तावना, ब) अलेक्झांडर (३५६-३२३), क) पौरस,

ड) तुलनात्मक सैन्यसंख्या - अलेक्झांडरचे सैन्य, फॅलोस, घोडे पौरसाचे सैन्य, इ) युद्धयोवना फ) प्रत्यक्ष कार्यवाही ब) परिणाम

ह) युद्धासमूचे लाष्करी धडे

एका दृष्टिकोनात : महत्त्वाच्या संकल्पना - वस्तुनिष्ठ प्रश्नांसाठी स्वाध्याय

प्रकरण ३

भारत-तुर्क युद्धकला : तराईनच्या लढाया

(Indo-Turk Art of War - Battles of Tarnian)

अ) प्रस्तावना, महंमद घोरी, पृथ्वीराज चौहान, ब) तुलनात्मक

सैन्यसंख्या, तराईनची दुसरी लढाई (११९२), लाष्करी संख्याबळ, क) युद्धयोवना, ड) परिणाम, इ) लढाईसमूचे लाष्करी धडे, फ) राजपूतांच्या पराभवाची कारणे

भारतीय युद्ध

Scanned with OKEN Scanner

2017

जाने - 2017

10

10

दुष्यंत कुमार

के साहित्य का पुनर्मूल्यांकन

संपादक
डॉ. जिजाबराव पाटील

दुर्धत कुमार के साहित्य का पुनर्मूल्यांकन

संपादक : डा. विद्याकाश पाठिल

प्रकाशक : रोही प्रकाशन,
सी. 449, पूरैनी,
काणपुर, 208023
दूरभाष : (0513) 2285003
संपर्कध्वनि: 09415133173

मुद्रक : प्रशांत पब्लिकेशन्स,
3, प्रताप नगर, श्री गुरु ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन समाजा महाविद्यालय के पास,
जलगाँव 425001
दूरभाष : (0257) 2235520, 2232800
ईमेल : prashantpublication.jal@gmail.com

संस्करण : प्रथम 2017 150/15 978-93-84470-39-1
© संपादन

शब्दसूची: प्रशांत पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ 500/-

Dhushyant Kumar Ke Sahitya Ka Punarmulyankan
Edited by : Dr. VidyaKash Pathil

Price : Five Hundred Only

हिंदी राजल के प्रसिद्ध (आलोचक
गुरुत्व
हैं, मधु खराटे जी
एवं
मातृसुल्य
हैं, सुभा खराटे जी
की सादर

- ✓ **आवाज, कर्म और संघर्षों से जुड़नेवाले कवि : दुष्यंत कुमार.....222**
डॉ. वीरेश जी. पाटील
- दुष्यंत कुमार की गज़लों में साठोत्तरी परिवेश226
प्र. रघुचंद्र सुभाष भट्ट
- दुष्यंत कुमार के काव्य-संग्रह 'आवाजों के घेरे' में
चिंतन के विविध आयाम230
प्र. के. डी. बालुन
- महादेव बने महानायक235
डॉ. सुनील एन. आचार्य
- दुष्यंत कुमार की गज़लों सामाजिक संवेदना से सम्बन्ध238
डॉ. जगदीश चक्रवर्ती
- 'एक कंठ विषयायी' के स्त्री-पात्र246
प्र. कृष्ण प्रसाद पाटील
- समकालीन कविता 'जलते हुए वन का वसंत' : एक अध्ययन250
प्र. अमरीश नथू भंडा
- 'एक कंठ विषयायी' आधुनिक चेतना का आलोचक257
प्र. प्रदीप सोहनवाले
- दुष्यंत कुमार : 'छोटे-छोटे सवाल' के विशेष संदर्भ में260
डॉ. निरंजना शर्मा
- दुष्यंत कुमार के काव्य में व्यक्त आधुनिक बोध और जीवन दृष्टि266
डॉ. सुरेश शर्मा
- दुष्यंत कुमार के साहित्य में सामाजिकता272
प्र. तपन मेहता शर्मा
- पतझड़ में भी वसंत की रूपा : दुष्यंत कुमार278
डॉ. अश्विनी एन. शर्मा
- दुष्यंत की गज़लों में प्रेम और सौन्दर्य282
डॉ. लखीशंकर शिरसाट
- दुष्यंत कुमार की गज़लों में अभिव्यक्त सामाजिक संवेदना289
डॉ. तीर्थराज राय

- 'एक कंठ विषयायी' में जनतंत्र एवं जनता विषयक विचारों
डॉ. अशोक एम. पवार
- दुष्यंत कुमार की गज़लों में चित्रित राजनीतिक समस्यारों
(‘साथ में धुंध’ के विशेष संदर्भ में)301
प्र. रविंद्र सुभाष ठाकरे
- दुष्यंत कुमार की गज़लों में व्यक्त राजनीतिक चेतना305
डॉ. प्रमोद एन. चौधरी
- 'एक कंठ विषयायी' : आधुनिकता से ओतप्रोत काव्य-नाटक311
डॉ. प्रमोद एन. पाटील
- 'साथ में धुंध' में सामाजिक चेतना316
दिनेश सुभाष पाटील
- साहित्यकार दुष्यंत कुमार और उनके काव्यसंग्रह का परिचय321
प्र. श्रीमती बबुल सुभाष ठाकरे
- 'एक कंठ विषयायी' में आधुनिक भाव-बोध326
प्र. विलास श्याम शेटे
- दुष्यंत कुमार की गज़लों में - आम आदमी की भावना332
डॉ. जीवन शर्मा
- कवि दुष्यंत कुमार (विशेष संदर्भ में 'जलते हुए वन का वसंत'
कविता संग्रह के विशेष संदर्भ में)338
प्र. गणेश शर्मा
- दुष्यंत कुमार और उनकी काव्य-संग्रह 'साथ में धुंध' का समीक्षण344
प्र. मन्दिता सुभाष ठाकरे
- 'एक कंठ विषयायी' में आधुनिक सुसंवेद्य348
डॉ. ताहिरा रजवारम शर्मा
- दुष्यंत कुमार की गज़लों में आम आदमी का चित्रण353
डॉ. अमोल शर्मा
- दुष्यंत कुमार के उपन्यास 'अंधकार में एक धुंध' के विशेष संदर्भ में359
प्र. लखीशंकर शिरसाट

आस्था, कर्म और संघर्षों से जूझनेवाले कवि : दुष्यंत कुमार

डॉ. योगेश जी. पाटिल

दुष्यंतकुमार हिंदी गज़ल के प्रमुख हस्ताक्षर हैं। उनका 'साये में धूप' गज़ल संग्रह आजादी के बाद की निराशा, घुटन और पीड़ा की अनुगूँज को अभिव्यक्त करता हुआ आम आदमी का पक्षधर बनकर चलनेवाला साहित्य है। उनके 1975 में प्रकाशित गज़ल संग्रह ने देश की जनता में अन्याय और अत्याचार के खिलाफ आक्रोश की भावना जागृत की। दुष्यंतकुमार का हिंदी साहित्य में महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है। कविता के अलावा उन्होंने एकांकी नाटक, उपन्यास आदि विधाओं में भी महत्त्वपूर्ण योगदान दिया है। इसमें कोई संदेह नहीं कि उनकी हिंदी साहित्य में पहचान उनकी गज़लें ही रही हैं। 'मन के कोण' दुष्यंतकुमार का एकांकी नाटक है। 'एक कण्ठ विषपायी' उनका काव्य नाटक है। पौराणिक कथा के माध्यम से उन्होंने आधुनिक युग की विभिन्न समस्याओं का यथार्थ अंकन किया है। नाट्य साहित्य के साथ-साथ उन्होंने उपन्यास साहित्य में मौलिक योगदान दिया है। 'छोटे छोटे सवाल', 'आँगन में एक वृक्ष' और 'दुहरी ज़िंदगी' आदि उनके उपन्यास हैं।

दुष्यंतकुमार की सही पहचान एक कवि के रूप में हुई है। उनकी प्राथमिक कविताओं में प्रेम, भाव की अभिव्यक्ति हुई है। साथ ही साथ निराशा, आशा, घुटन, पीड़ा की अभिव्यक्ति हुई है। 'सूर्य का स्वागत', 'आवाजों के घेरे' तथा 'जलते हुए वन का वसन्त' उनके तीन कवितासंग्रह हैं। 'साये में धूप' दुष्यंतकुमार का प्रसिद्ध गज़ल संग्रह है जिसमें 52 गज़लें हैं। इस संग्रह ने दुष्यंतकुमार को लोकप्रियता के शिखर पर पहुँचा दिया। डॉ. धर्मवीर भारती ने सारिका पत्रिका में उनके गज़लों के संदर्भ में लिखा है, "आखिर क्या था उन गज़लों में जो इस तरह इतनी गहराई में झकझोर गया। उनकी मंजी हुई जुबान, कसे हुए छंद, बंकिम भंगिमा, नया तेवर, कसी हुई अभिव्यक्ति? यह सब तो था ही पर सबसे बड़ी बात यह थी कि, वे एक ऐसे आदमी की प्रामाणिक पीड़ा भरी आवाज थी, जो अपने इस मुल्क को, अपनी इस दुनिया को बेहद प्यार करता रहा है। जो इसके बेहतर सपनों और उजले भविष्य के प्रति अखंड आस्थावान रहा है। भविष्य के सपनों को जी जान से जिया है, जिसने देखा है बेबसी और लाचारी से एक-एक कर

उन सपनों को बिखरते हुए और उसका दर्द पूरी शिद्दत से महसूस करते हुए। दुष्यंतकुमार को गज़ल लिखने की प्रेरणा रामशेर बहादुर सिंह से प्राप्त हुई। उन्होंने स्वयं इस बात को स्वीकार किया है, "गज़ल का चस्का मुझे खुद शमशेर बहादुर सिंह की गज़लें सुनकर लगा था।"² उनकी गज़लें यथार्थ की भावभूमि पर लिखी गयी हैं। उनके आस-पास बिखरे दुःख, दर्द, पीड़ा, घुटन, कुण्ठा, राजनीतिक षडयंत्र तथा शोषण को दुष्यंतकुमार ने गज़लों के माध्यम से अभिव्यक्त किया है। उन्होंने दिल को बहलाने के लिए गज़लें नहीं लिखी, बल्कि अपनी व्यक्तिगत तथा समष्टिगत पीड़ा को आम आदमी तक पहुँचाने के लिए गज़ल को अभिव्यक्ति का माध्यम बनाया। उन्होंने भोगी हुई तकलीफ को जिससे सीना फटने लगता है, ज्यादा से ज्यादा सच्चाई और समग्रता के साथ ज्यादा से ज्यादा लोगों तक पहुँचाने के लिए गज़लें लिखी। उनके साये में धूप गज़ल संग्रह ने पूरे देश में आपातकाल के दौर में हचलच मचा दी। उनकी गज़लों में अभिव्यक्त दर्द स्वानुभूत है। उन्होंने गज़लों को रुमानियत की आदिम गुफाओं से निकालकर आम आदमी के जीवन से जोड़ दिया। आधुनिक युगबोध दुष्यंत की गज़लों का मुख्य प्रतिपाद्य विषय है। आधुनिक युग में व्यक्ति की स्वतंत्रता को अधिक महत्त्व है। दुष्यंतकुमार के गज़लों में व्यक्ति चेतना की सशक्त अभिव्यक्ति हुई है। वे आशा और आस्था के गायक हैं अतः उन्हें पराजय स्वीकार नहीं है। आस्था के बल पर वे जीने का सबब देते हैं। उन्हें नियति को दोष देना स्वीकार नहीं है। आस्था के बल पर जीने का हौसला वे देते हैं -

"दुःख नहीं कोई कि अब उपलब्धियों के नाम पर
और कुछ हो या न हो, आकाश-सी छाती तो है।"³

दुष्यंतकुमार आधुनिक युग के आस्था एवं आशावादी कवि हैं। उनका व्यक्तित्व जुझारू है। उनकी गज़लों में अव्यवस्था को व्यवस्था में बदलने की पुकार है। उनका मानना है कि असंभव कुछ भी नहीं है, परंतु उसके लिए दृढ़ निश्चय और लगन की आवश्यकता है। वे कहते हैं -

"कैसे आकाश में सूरख नहीं हो सकता
एक पत्थर तो तबीयत से उछालो यारों।"⁴

उनका मानना है कि परिस्थितियों में परिवर्तन निश्चित रूप से होता है। प्रतिकूल परिस्थितियों में हमें हताश या निराश नहीं होना चाहिए। वर्तमान युग की आलोचना का उनका मुख्य उद्देश्य कोई बहोत बड़ा हंगामा मात्र खड़ा करना नहीं है, उनकी तिन्न ईच्छा है कि परिस्थितियों में परिवर्तन होना चाहिए। जिसमें समाज को नई दिशा प्राप्त हो -

“सिर्फ हंगामा खड़ा करना मेरा मकसद नहीं,
मेरी कोशिश है कि वे सूरत बदलनी चाहिए।”⁵

“दुष्यंत की यह मान्यता सर्वत्र परिलक्षित होती है कि व्यक्ति को असफलता में भी सफलता के प्रति विश्वास हो। वे तो ज्वलंत आस्थावान कवि हैं, जिसका प्रमाण उनकी गज़ले हैं।”⁶ परिस्थितियों से हारकर मैदान से भागना बुजदिली है किन्तु दुष्यंतकुमार बुजदिल नहीं है। अपनी गज़लो के द्वारा वे जन सामान्य को प्रेरणा प्रदान करते हैं। उनमें परिवर्तन की, संघर्ष की जीवन में आगे बढ़ने की चाह जगाते हैं। उनका यह मानना है कि संघर्ष के बिना परिवर्तन नहीं होता। अव्यवस्था को अगर हम व्यवस्था में तबदील करना चाहते हैं तो क्रांति करनी होगी।

“पग गई है आदतें, बातों से सर होगी नहीं
कोई हंगामा करो, ऐसे गुजर होगी नहीं।”⁷

दुष्यंतकुमार एक आशावादी एवं प्रतिबद्ध कवि है उनकी प्रतिबद्धता मानव के प्रति है। उन्होंने अपनी गज़लों के माध्यम से आम आदमी की तकलीफ, पीड़ा, संघर्ष को अभिव्यक्त किया है। वे लिखते हैं -

“मुझमें रहते हैं करोड़ों लोग चुप कैसे रहें
हर गज़ल अब सलतनत के नाम एक बयान है।”⁸

दुष्यंत ने सामान्य व्यक्ति के दुःख, दर्द को महसूस किया। आस्था, कर्म और संघर्ष से जूझने वाले दुष्यंतकुमार ने हर शोषित व्यक्ति के दर्द को अपनी गज़लो के माध्यम से अभिव्यक्त किया। उन्होंने सामान्य व्यक्ति की विवशता की मार्मिक अभिव्यक्ति की है।

“न हो कमीज़ तो पावों से पेट टँक लेंगे
ये लोग कितने मुनासिब है इस सफर के लिए।”⁹

आम आदमी के जीवन संघर्ष को अभिव्यक्त करने का प्रयास उन्होंने किया है। दुष्यंतकुमार अपने जीवन में कर्म को महत्त्व देते हैं। वे अंधविश्वास में जीना नहीं चाहते। क्योंकि अंधविश्वास बाह्यान्तर को जन्म देता है। जहाँ अंध विश्वास हो वहाँ वे रूकना नहीं चाहते -

“ये लोग होमो- हवन में यकीन रखते हैं,
चलो यहाँ से चलें, हाथ जल न जाए कहीं।”¹⁰

उनका मानना है कि मनुष्य को अपने कर्म पर विश्वास होना चाहिए। अंधविश्वास मनुष्य में दुर्बलता को निर्माण करता है, मनुष्य को भाग्यवादी बनाता है।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि दुष्यंतकुमार आस्था, कर्मवादी और संघर्षों

224। दुष्यंत कुमार के साहित्य का पुनर्मूल्यांकन

से जुझनेवाली कवि है। उनकी गज़ले आम आदमी को जीवन के विभिन्न समस्याओं के जूझने की उर्जा प्रदान करती हैं। उनकी गज़ले जीवन के दुःख, पीड़ा, वेदना से पलायन की नहीं तो संघर्ष करने की प्रेरणा देती हैं। उनके साथे में धूप गज़ल संग्रह में हिंदी गज़ल को एक नई दिशा प्रदान की है।

संदर्भ :-

1. सारिका, मई 1976, दुष्यंत स्मृति अंक, सं. कमलेश्वर, पृष्ठ 34.
2. कल्पना, जून 1975 सं. बदरीनारायण पिल्ली, पृष्ठ 30-31.
3. 'साथे में धूप', दुष्यंतकुमार, पृष्ठ 16.
4. 'बही', पृष्ठ 49.
5. 'बही', पृष्ठ 30.
6. हिंदी गज़ल के प्रमुख हस्ताक्षर, डॉ. मधु खरटे, पृष्ठ 64-65.
7. 'साथे में धूप' दुष्यंतकुमार, पृष्ठ 51.
8. 'बही', पृष्ठ 57.
9. 'बही', पृष्ठ 13.
10. 'बही', पृष्ठ 25.

▽▽▽

दुष्यंत कुमार के साहित्य का पुनर्मूल्यांकन। 225

साठोत्तरी
हिंदी और मराठी साहित्य का
तुलनात्मक अध्ययन

(काव्य एवं नाटक विधा के विशेष संदर्भ में)

संपादिका

डॉ. अनिता नेरे (भामरे)

(Handwritten signature)

SATHOTTARI HINDI AUR MARATHI SAHITYA KA TULNATMAK
ADHYAYAN (KAVYA AVEM NATAK VIDHYA KEE VISHESH SANDARBH MAIN)
DR. ANITA NERE (BHAMRE)

ISBN : 978-93-5070-140-9
डॉ. अनिता नेरे (भामरे)
इस पुस्तक का सर्वाधिकार सम्पादक के पास है तथा
किसी भी भाग की फोटोकॉपी या प्रकाशन आदि
बारे में पहले सम्पादक की अनुमति अनिवार्य है।

प्रकाशक : शान्ति प्रकाशन 2017
डी-19/220, नन्दसबन अपार्टमेंट, नवा बाजार,
अहमदाबाद-380013. (गुजरात)

अन्य संगके सूत्र : 888, पूट-खुरद, दिल्ली-110039.
254, सेक्टर - 4, श्रीकोना पार्क पास,
रोहतक-124001. (हरियाणा)

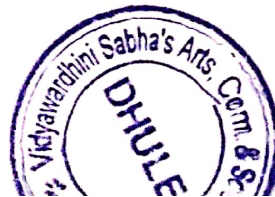
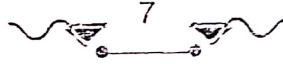
मुद्रक : एपेक्स प्रिंटर्स
शक्करपुर, दिल्ली-92.

4

अनुक्रमणिका

1. दिनकर और कुसुमाग्रज के काव्य में प्रगतिशील चेतना 15
—डॉ. हणमंतराव पाटील
2. गिरिराजशरण अग्रवाल तथा मराठी के प्रदीप निफाडकर की गजलों में व्यक्त सकारात्मकता - एक विवेचन 21
—डॉ. विठ्ठलसिंह ढाकरे
3. जहीर कुरेशी और सुरेश भट की गजलों में सामाजिक बोध : तुलनात्मक मूल्यांकन 28
—डॉ. माधवी शिवाजीराव जाधव
4. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल और सुरेश भट्ट की गजलों में सामाजिक समस्याओं के समाधान : तुलनात्मक अध्ययन 38
—प्रा. डॉ. शिवाजी नामदेवराव देवरे
5. साठोत्तरी हिन्दी-मराठी बालकविता का वैशिष्ट्य 45
—प्रो. डॉ. सुरेश माहेश्वरी
6. भारतीय ज्ञानपीठ से पुरस्कृत दिनकर तथा कुसुमाग्रज के साठोत्तरी काव्य में राष्ट्रीय भावना 55
—डॉ. सौ. मेहेर एस. आर.
7. नागार्जुन और नारायण सुर्वे की कविता का तुलनात्मक अध्ययन 60
—डॉ. ललिता राठोड
8. साठोत्तरी हिंदी-मराठी कविताओं में नया भावबोध 63
—प्रा. डॉ. सौ. शैलजा रमेश पाटील
9. कवि कुसुमाग्रज और दिनकर के काव्य में राष्ट्रीय चेतना : तुलनात्मक अध्ययन 72
—प्रा. डॉ. पाटील अरुण उत्तम
10. नयी कविता के परिप्रेक्ष्य में अज्ञेय एवं बालकृष्ण सीताराम मढेकर का काव्य 76
—प्रा. डॉ. एम. ए. येल्चूरे
11. नागार्जुन और नारायण सुर्वे के काव्य में चित्रित प्रगतिशील चेतना 81
—प्रा. डॉ. योगेश गोकुल पाटील

11

नागार्जुन और नारायण सुर्वे के काव्य में चित्रित प्रगतिशील चेतना

प्रा. डॉ. योगेश सायबल प्राटील

प्रगतिशील विचारधारा और प्रगतिशील चेतना बस्तुतः आधुनिक काल की रीति है। इसका महत्त्व न केवल सामाजिक विकास में अर्थात् राष्ट्रीय विकास में भी महत्त्वपूर्ण है। नागार्जुन समाजभिमुख चेतना के ऐसे कवि हैं, जिनकी प्रगतिशील चेतना एक ओर आम जनता की दयनीय दशा को बाणी देती है तो दूसरी ओर स्थापित व्यवस्था के परिवर्तन की आवश्यकता पर बल देती है। ठीक यही प्रवृत्ति मराठी के सिद्धहस्त कवि नारायण सुर्वे के काव्य में दिखाई देती है। स्वतंत्रता के पश्चात् हिंदी तथा मराठी के इन दो मूर्धन्य कवियों के काव्य का केन्द्रीय कथ्य प्रगतिशील चेतना है।

तुलनात्मक साहित्य वह विद्या शाखा है जिसमें दो या अधिक भिन्न भाषाओं, राष्ट्रीय या सांस्कृतिक समूहों के साहित्य का अध्ययन किया जाता है। तुलना इस अध्ययन का मुख्य अंग है। हिंदी और मराठी दोनों आर्यभाषाएँ होने के कारण इन दोनों भाषाओं में अनेक प्रकार की समानताएँ परिलक्षित होती हैं। हिंदी के प्रगतिशील चेतना के कवि नागार्जुन और मराठी प्रगतिवादी काव्यधारा के कवि नारायण सुर्वे इनके काव्य में जो प्रगतिशील चेतना की सशक्त अभिव्यक्ति हुई है उस पर चिंतन करेंगे।

नागार्जुन मानवीय चेतना के कवि हैं। जनकवि होने के कारण उनकी कविताओं में जनजागृति का स्पष्ट स्वरूप देखा जा सकता है। "हिंदी में प्रगतिशील काव्य का अन्वेषण सन् 1935-36 में हुआ। उस समय देश अंग्रेजों का गुलाम था। भारतीय जनता अनेक स्तरों पर आजादी के लिए लड़ रही थी। कवि और लेखकों ने भी

Handwritten signature

अपनी कृतियों के माध्यम से उसमें सक्रिय योगदान दिया। वैसे देखा जाय तो संपूर्ण प्रगतिशील साहित्य लेखन में नागार्जुन की स्थिति ज्यादा प्रायोगिक और क्रांतिकारी थी। नागार्जुन जन मानस के काफी करीब के कवि और रचयिता हैं। उनकी कविता साम्यवाद और क्रांति की ही नहीं वरन् पुनर्निर्माण एवं सामाजिक व्यवस्था का प्रत्यक्षिकरण भी चाहती है।" सामाजिक यथार्थ के चितरे और प्रगतिवादी विचारधारा के कवि नागार्जुन के काव्य का प्रमुख स्वर विद्रोह और क्रांति से संबंधित है। कवि कभी-कभी क्रांति और विद्रोह को व्यंग्यात्मक शैली में वाणी देकर अन्याय अत्याचार को चित्रित करता है। डॉ. संतोषकुमार तिवारी उनके संदर्भ में लिखते हैं, "नागार्जुन ने भोग्याधड़ी, भ्रष्टाचार, छलकपट, स्वार्थ, पाखंड, लोभ, इर्ष्या आदि भावों के जरिए अपना विद्रोह स्पष्ट किया है।" नागार्जुन अपने परिवेश में सर्वत्र व्याप्त भयानकता को चित्रित करते हुए कहते हैं -

'देश हमारा भूखा नंगा घायल है बेकारी से
मिले न रोटी-रोजी भर के दर-दर भरे भिखारी से
बदला सत्य, अहिंसा बदली, लाठी गोली डंडे हैं
कानूनों की सड़ी लाश पर प्रजातंत्र के डंडे है
निश्चय राज बदलना होना शासक नेता शाही का'

नागार्जुन की कविता में संवेदना की व्यापक भूमि का परिचय मिलता है। आधुनिक समाज व्यवस्था के प्रति अपने आक्रोश को व्यंग्य के माध्यम से व्यक्त करते हैं। कवि अवसरवादी नेताओं पर टिप्पणी करता हुआ अपनी विद्रोही भावना इस तरह व्यक्त करता है -

'बेच-बेच कर गांधीजी का नाम
बटोरें डार
बैंक बैलेंस बढ़ाओ

राजघाट पर बापू की वेदी के आगे अश्रु बहाओ।"

वर्तमान समाज की विषमता, छल, आडंबर से नागार्जुन अत्यधिक चिंतित हैं। कवि प्रगतिवादी विचारधारा के वाहक होने के कारण चाहते हैं कि प्रत्येक व्यक्ति को अपने श्रम का पूरा मूल्य मिलना चाहिए। इसलिए जागृति की जरूरत है। यह जागृति क्रांति से ही संभव है। इसलिए कवि विद्रोही स्वर में क्रांति के लिए उकसाते हैं। कवि सर्वहाराओं के साथ-साथ बुद्धिवादियों को भी आवाहन करता है कि उनकी विद्रोही क्रांति में तुम्हें भी साथ देना होगा। नागार्जुन हमेशा जनसामान्य के साथ रहे। समाज में चारों ओर भूख, प्यास से लोग जर्जर हैं। उसे देखकर कवि

[Illegible handwritten text]

ब्रह्म" जन 1962 में प्रकाशित हुआ। उपरोक्त, अमजोबो दुनिया का वास्तविक दर्शन हमें उनकी कविता में दिखाई देता है। सुर्वे अपने कविता में लिखते हैं -

"रोजी रोटीचा मवाल रोजचाच आहे
कधी फाटकावाहेर कधी फाटका आंत आहे
कामगार आहे मां तळपती तलवार आहे
सारस्वतानों! धोडामा नुहा करणार आहे."

आधुनिक मराठी कविता में रचना को दृष्टि से इतनी सरल कविता नारायण सुर्वे के अलावा शायद किसी कवि को नहीं है। सुर्वे जो ने मजदूर का जीवन देखा है, भोग है और उनके लिए संघर्ष किया है। उन्होंने सर्व मजदूरों के बड़तालों का नेतृत्व भी किया है। इसलिए उनकी कविता में मजदूरों का जो चित्रण आया है वह बंधार्थ की कसौटी पर खरा उतरता है। सुर्वे प्रगतिवादी कवि है। हर प्रगतिवादी कवि चाहता है कि सबको समान न्याय मिले। प्रगतिवादी कवियों ने हमेशा मजदूर, किसान, सर्वहारा समाज का पक्ष लिया है। वह किसान या मजदूर को सर्वक के रूप में देखता है, सर्वक होने के नाते उसे भी उसके अधिकार मिलने चाहिए, ऐसा उन्हें लगता है। परंतु सत्य यह है कि आज भी यह नहीं होता, इसलिए सुर्वे कहते हैं -

"निर्मून धन आम्ही सारं। मालक असून झालो जोर
धनिकांचा वाढे जोर। ऐट दावून।
पैका नाही इंधनाला। काय शिजवावं बोला।
का शिवावं पोटाला। टाके घालून।"

ही मजदूर के बलात्कार के भोजन के लिए आवश्यक सामग्री मजदूर प्राप्त नहीं कर सकते हैं। यमंत डोलस लिखते हैं, "सुर्वे की कविता पर मार्क्सवादी का खूनकर प्रभाव दिखाई देता है। मनुष्य ही उनके काल निर्मिति का केंद्र रहा है। उपरोक्त, पीएन मनिन व्यक्ति ने समाज से टक्कर लेनी चाहिए। उसे समान अधिकार मिलने चाहिए, उन्हें भी मनुष्य के रूप में देखना चाहिए और आर्थिक समानता आनी चाहिए आदि विचार उनकी कविता में चित्रित हैं।" कवि को अपने परिश्रम पर विश्वास है। श्रम ही सबसे महत्वपूर्ण है। ईश्वर की सत्ता, स्वर्ग जैसी किसी बात पर कवि का विश्वास नहीं है। स्वातंत्र्योत्तर कालखंड में भारतीय समाज का वास्तविक चित्रण कवि अत्यंत स्पष्टता से रेखांकित करता है। सुर्वे की कविता में आनेवाला यह संघर्ष व्यक्तिगत न होकर प्रवृत्ति के विरोध में चित्रित हुआ है। सामान्य व्यक्ति का प्रतिनिधित्व करनेवाला कवि अपना संघर्ष, इस तरह स्पष्ट करता है -

[Illegible handwritten text]

[Illegible handwritten text]

[Illegible handwritten text]

D9V

उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव च्या जून २०१७ पासून बदललेल्या
'संरक्षणशास्त्र' विषयाच्या नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित
महत्त्वाच्या संकल्पना/वस्तुनिष्ठ स्वरूपातील मुद्यांसहीत

F.Y.B.A. • Sem - II • संरक्षणशास्त्र

भारतीय युद्धकला

Indian Art of War

डॉ. के. बी. पाटील
श्रीमती एच. आर. पटेल
कला महिला महाविद्यालय, शिरपूर

प्रा. डी. के. पाटील
कै. अप्पासो आर. डी. देवरे
कला महाविद्यालय, म्हसडी

डॉ. डी. जी. विसपुते
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

प्रा. जी. जे. गावित
कै. अप्पासो. पितांबर शंकर वाडिले
कला महाविद्यालय, थाळनेर

**Specimen Copy
For Recommendations.**

कुमुद पब्लिकेशन्स

2017-18

कुमुद पब्लिकेशन्स

भारतीय युद्धकला

© सुरक्षित

ISBN 13 : 978-93-85027-78-9

प्रकाशक : सौ. संगिता युवराज माळी
कुमुद पब्लिकेशन्स
२६७२, अभिनव शाळेसमोर, ढाके कॉलनी,
प्रताप नगर, जळगाव ४२५ ००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०, ९९२३३७४८२२
ई-मेल : kumudpublications@gmail.com
प्रथमावृत्ती : जानेवारी २०१८
अक्षरजुळवणी : कुमुद पब्लिकेशन्स
मुखपृष्ठ : कुमुद पब्लिकेशन्स
मूल्य : ₹ ४०/९९

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशक/लेखक यांच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून आहेत.

ऑनलाईन पुस्तक खरेदीसाठी

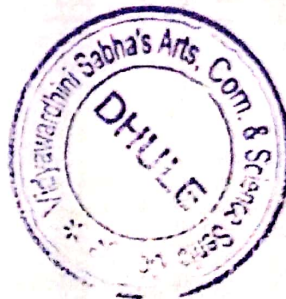
www.atharvapublications.com

२ | कमट पब्लिकेशन्स

अनुक्रमणिका

१. मराठ्यांची युद्धकला - पानिपतची तिसरी लढाई (इ.स.१७६१)
(Maratha Art of War : Third Battle of Panipat 1761 A.D.)
अ) प्रस्तावना ब) तुलनात्मक सैन्यशास्त्री - मराठा सैन्यशास्त्री, अहम सैन्यशास्त्री क) युद्धयोजना ड) प्रत्यक्ष युद्धकार्यवाही इ) मराठ्यांच्या साम्य कारणे फ) परिणाम ज) लढाईमासून मिळालेले लष्करी धडे
२. भारत-ब्रिटिश युद्धकला - असईची लढाई (इ.स.१८०३)
(Indo - British Art of War : Battle of Asai 1803 A.D.)
अ) प्रस्तावना ब) तुलनात्मक सैन्यशास्त्री - मराठा सैन्यशास्त्री, सैन्यशास्त्री, मराठ्यांची योजना, इंग्रजांची योजना क) प्रत्यक्ष युद्धकार्य ड) परिणाम इ) लढाईमासून मिळालेले लष्करी धडे
३. भारत-पाक युद्धकला : काश्मीर समस्या १९४७ चे युद्ध
(Indo - Pak Art of War : Kashmir Conflict 1947 - 48 A.D.)
अ) प्रस्तावना ब) प्रत्यक्ष युद्धकार्यवाही क) ऑपरेशन चिनार ड) लढाई युद्धकार्यवाही इ) युद्धबंदी फ) लढाईमासून मिळालेले लष्करी धडे
४. भारत-चीन युद्धकला : १९६२ चे युद्ध
(Indo-China Art of War : 1962 War)
अ) प्रस्तावना, चीनचा तिबेटमध्ये प्रवेश, चीनकडून बुय्या आक्रमण प्रारंभ, चीनच्या आक्रमक हालचाली ब) तुलनात्मक सैन्यशास्त्री - क्षेत्र, लडाख क्षेत्र क) प्रत्यक्ष युद्धकार्यवाही, नामकाचूवरील चिनी ड) नेफामधील मोहिम इ) लडाख मोहिम फ) भारताच्या साम्य कारणे

भारतीय

Feb. 2019

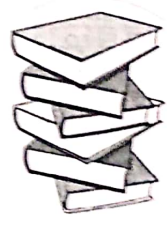
11

13

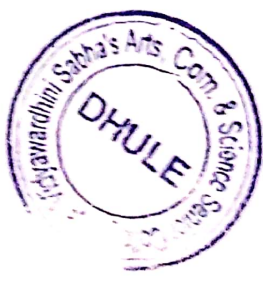
HEALTHY SOUTHERN

311

HEALTHY NORTHERN

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

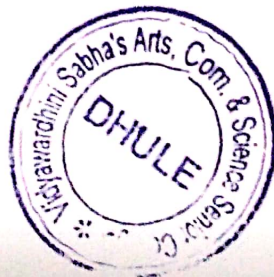
14

CONTENTS

List of tables	7
List of figures.....	8
1. Public Health In India: A Critical Analysis	9
Dr Shikha Jain	
2. Mental Health And Social Health - An Analytical Study	15
Dr. Noel Dan	
3. Health In India	20
Dr. Raju Lotan Bhadane	
4. Public Health Administration- A Historical Review	29
Dr. Jaishri Gavit	
5. History of Indian Health Administration Up to.....	36
Independence	
Mr.Umesh Ashok Gogadiya & Mr.Harshal Hiranman Patil	
6. Burning Problem Of Health Personnel In Tribal Area.....	44
Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi, Dr. Sandip B. Garud	
7. Role Of NGOs In Public Health	58
Dr. Dileep Jankiram Ghongade	
8. History Of Public Administration In India	64
Mr. Pankaj Laxman Sonawane	
9. Public Health Administration In Indian During.....	72
British Rule	
Dr. Shubhada Rawal	
10. Healthcare in India : Structure and Function.....	78
Dr. Sunanda V. Thakare	
11. Community Based Monitoring And Planning	90
For Public Health System In India	
Dr. Raghunath Mahajan	

Healthy Society for Healthy Nation | 5

12. Impact Of Mass Media On Knowledge Attitude95 And Practices Amongst The ANC Mothers Attending The ICTC At Tanda Medical College Mr. Sanjay Bhonge	
13. The Role Of Public Health In Daily Life106 Prof. Dr. Sambhaji A. Sonawane	
14. Relation Of Mental Health And Social Health109 Prof. Vaishali J. Korde	
15. Philosophical Approach To Social & Mental Health116 Prof. H. D. Sawant	
16. The Awareness Of Public Health And Administration.....121 Prof. Dr. Amol Uttamrao Patil	
17. Holistic Health Is A Today's Need.....124 Dr. Sudam Gemu Rathod	
✓ 18. A Study Of Emotional Intelligence And Mental Health Among Indoor And Outdoor Sports Person.....128 Prof. Mahendra Satyavijay Wagh	
✓ 19. Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents.....132 Vijay Mahadeorao Bhujade	
20. Social Health And Mental Health In 'A Handful Of Rice'.....136 Dr. Hemant Sudhakar Dalal	
21. A Study Of National Rural Employment Gaurantee Act139 Pandurang R. Pawar	
22. The Indian Administration : Federal Principle and150 Indian Constitution Dr. Santosh S. Khatri & Prof. Sujata Shirode	

A Study of Emotional Intelligence and Mental Health Among Indoor and Outdoor Sports Person

Prof. Mahendra Satyavijay Wagh

Department of Psychology,
VWS College, Dhule.

Introduction:

Sports play an important role in the development of an individual and human civilization. The word 'sport' comes from old French disports meaning 'leisure', with the oldest definition in English from around 1300 being 'anything humans find amusing or entertaining.' The French word for sport is based on the Persian word board, meaning 'winning' or 'win'. The modern Greek term for sport is athlitismos, directly cognate with the English terms 'athlete' and 'athleticism' according to Roget's the sport is an 'activity engaged in for relaxation and amusement.' Thus, sport is all forms of competitive physical activity which through causer or organized participation, aim to use, maintain or improve physical fitness and provide entertainment to participants. Hundred of sports exist, from those requiring only two participants, through to those with hundred of simultaneous paretic pants, either in teams or competing as individuals.

A sport person (gendered as sports man or sports woman) or athlete is a person trained to compete in a sport involving physical strength, speed or endurance. Most professional sports people have particularly well-developed physiques obtained by extensive physical training and strict exercise accompanied by a strict dietary regimen.

Emotional Intelligence:

Emotional Intelligence as the subset of social intelligence that involves the ability to monitor one's own and other feelings and emotions, to discriminate among them and to use this information to guide one's thinking and actions "Emotional Intelligence refers to the capacity for recognizing our own feelings and these of others, for motivating ourselves, and for managing emotions well in

ourselves and our relationship (Goleman, 1998)

Mental Health:

Mental health is peace of mind when we speak of happiness, satisfaction, pleasant feeling, and satisfactory adjustment to work and environments, economic stability and good health we are usually talking about mental health is a broader concept including physical, social and mental health. Mental health has been reported as an important factor influencing individual as various behaviors, activities happiness and performance.

Mental health may be defined as the adjustment of individuals to themselves and the world at large with a maximum of effectiveness, satisfactions, cheerfulness and socially considerate behavior, and the ability of facing and accepting the realities of life.

Objectives of The Study:

- 1) To investigate the level of Emotional Intelligence in indoor and outdoor game sportsperson
- 2) To study the mental health of indoor and outdoor game sportsperson.

Hypothesis:

- 1) There is no difference among indoor and outdoor sports persons in terms of Emotional Intelligence
- 2) On mental health outdoor sportsperson will be significantly better as comparative to indoor sportsperson.

Methodology:

Sample of the Study:

The effective sample of the will be consisting of 30 indoor game sportsperson and 30 outdoor game sportsperson will be selected randomly sampling technique from various areas of Dhule District. Their age will range will be from 18-25.

Variables Under Study:

In the present investigation the category of sports person (outdoor and indoor game will be treated as independent variables whereas Emotional Intelligence and Mental Health will be the dependent variables.

Result and Interpretation:

Result Table-1- Mean and SD score of Indoor and Outdoor sports Person in Emotional Intelligence

Type of Player	N	M	SD	SED	't' Value	Significance
Indoor	30	17	2.26	0.34	4.5	Significant
Outdoor	30	18.53	1.38			

Result Table-2- Mean And SD score of Indoor and Outdoor sports Person in Mental Health

Type of Player	N	M	SD	SED	't' Value	Significance
Indoor	30	17.13	2.44	0.72	2.05	Significant
Outdoor	30	18.06	1.45			

Discussion and Conclusion:

Discussion-

The main purpose of this research was to find out the difference in indoor and outdoor sports persons in terms of emotional intelligence and mental health the total sample consisted 60 persons as a variation belonging 30 indoor and 30 outdoor sports persons were taken.

In these study table 1 shows the Level of Emotional Intelligence. the indoor sports persons (N=30, M=17, SD=2.26) and Outdoor sports (N=30, M=18.53, SD=1.8) and Calculated 't' value is 4.5 which is Significant. So the first Hypothesis is accepted.

Table 2 shows the level of mental health. the indoor (N=30, M=17.13, SD=2.44) and outdoor sports persons (N=30, M=18.6, SD=1.45) and Calculated 't' value is 2.05 which is Significant. So the .second Hypothesis is also accepted.

Conclusion:

After complete the result interpretation analysis and data analysis the research shows that,

There is no difference among indoor and outdoor sports persons in terms of Emotional Intelligence. On mental health outdoor sportsperson will be significantly better as comparative to indoor sportsperson.

Limitation-

- 1) The researcher selects the sample only from Dhule district.
- 2) The size of the sample is very small so the results cannot be generalized

Suggestion-

Further research can be conducted a large sample.

References:

- 1) Andreja Avsel. Importance of the alternative five and trait Emotional Intelligence for agentic and communal domains of satisfaction.
- 2) Balasubramaniam.Smt.Savitri.S.Patil,Dr.Rajkumar P.Malipatil.A study of anxiety behavior among the sportswoman and non sportswomen Asian Journal of physical education and computer science in sports Vol. 4 No.1, pp.35-37.
- 3) Carolyn MacCann, Nicala Pearce, Richard D. Roberts, Emotional Intelligence as assessed by situational judgment and emotion recognition test buiding the nomological Net.
- 4) Dr. Pramod Kumar (1992) Manual for Mental Health check list. Sardar patel university.
- 5) Geoffrey Godbey (2009). Outdoor recreation, health and wellness understanding and enhancing the relationship. www.rff.org.
- 6) Goleman .D (1995). Emotion Intelligence. New York; Bantam books.
- 7) Goleman .D (1995). Emotion Intelligence. Why it can matter more than IQ. New York Bantam.

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi (1969) is gained training of GIS & RS (2006) from IIRS, Dehradun and Ph.D. (2002) from the NMU, Jalgaon (M.S.) on Geography of Tribal Health. He had been associate with IAS, Shimla (2009-2011). He worked at NMU, Jalgaon as Director & Professor of lifelong learning in 2016. Currently, he is a Principal & Professor of Geography of Health, department of Geography V. W. S. College, Dhule (M.S) India. So far he has completed eight research projects and written by twenty five Reference, Text books and Chapters, fifty three refereed & peer reviewed papers, sixty four non-refereed papers & twenty proceeding papers in several of International and National reputed journals. Twenty articles published in magazines and newspapers. He supervised ten Ph.D., five M. Phil. students and visited two countries like South Korea & Malaysia. He has twenty three years of teaching & research experience. He is life member of NAGI, NGII MBP, Punjab Geographer, Deccan Geographer. He has been a member of Senate and Management Council of N.M.U. Jalgaon (M.S.)

Dr. Shubhada Rawal

Dr. Shubhada Rawal (1961) had completed M. Phil (1986) and Ph. D. (1998). She is working as a Head and Associate Professor in V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 32yrs. She wrote 27 research papers and published in research journals and 60 in books and proceedings, six books were published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates and working as M. Phil. Coordinator. Her field of interest is research methodology, modern political issues, and public administration. She had worked as a member of board of studies last ten years in NMU, Jalgaon. Recently she is a Vice President of Khandesh Political Science & Executive Member of Maharashtra Political Science and Public Administration.

Dr. Sunanda Thakare

Dr. Sunanda Thakare (1956) had completed M. Phil (1999) and Ph. D. in (2002). She has been working as Associate Professor at V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 20yrs. She wrote 35 research papers and published in research journals and 15 in books and proceedings, 3 books are published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates. Her field of interest is modern indian political thought, comparative politics, She had work as member of Board of studies, NMU, Jalgaon, Vice President of Maharashtra Political Science and Public Administration, & Member of Khandesh Political Science.

Dr. Sujata Gaikwad

Dr. Sujata Gaikwad (1959) is Assistant Professor of Department of Political Science in V.W.S. College, Dhule (M.S.). She did Ph.D (2001) in Political Science from B.A.M.U., Aurangabad. She wrote thirty five research paper and published in refereed, fifteen papers in Journal of International & National reputed. She Supervised 2 Students for M. Phil. Her field of interest in political analysis & socio-political movements. She got awards like Virangana Savitribai Phule, Shikshan Maharshi Panjabrao & Best Assistant Professor.

Dr. Santosh Khatri

Dr. Santosh Khatri (1976) had completed Ph. D. in 2001 in Political Science from NMU Jalgaon. He is working as a Assistant Professor in Department of Political Science in V. W. S. College, Dhule (M.S) India. He worked at N.C.P.S.L, Vadodara (Gujarat) as a Translator in 2005-06. He wrote 13 research papers published in refereed, 10 proceeding papers in journals of International and National reputed. He supervised one student for Ph.D. His field of interest is political analysis, indian foreign policy & international relation. He has been Member of B.O.S. for Sindhi, State Borad, Pune

Sociology/Health ₹ 195

ISBN 978-93-84228-07-1

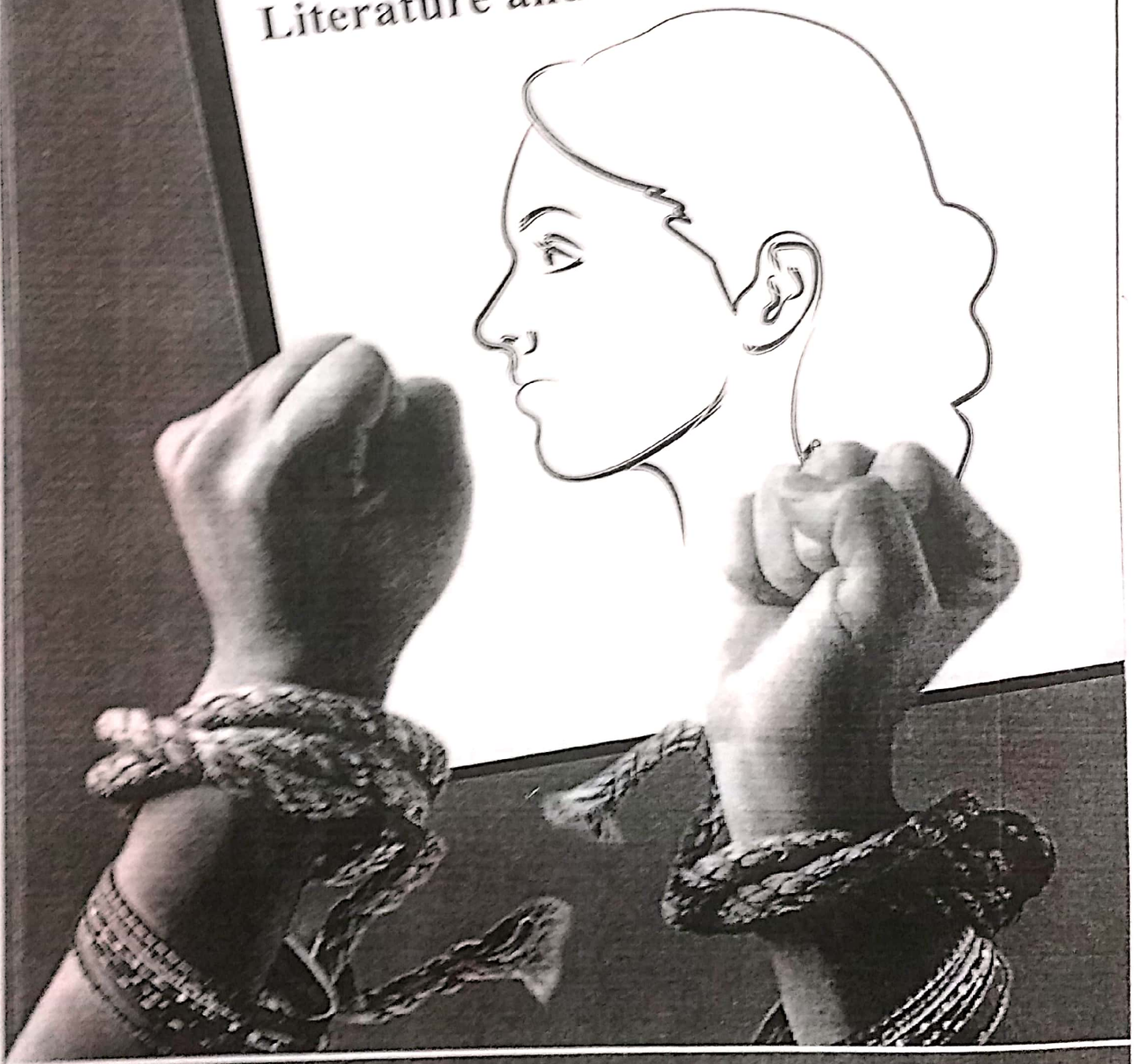
www.prashantpublications.com
prashantbookhouse@gmail.com

17 Feb- 2018

14

14

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्य आणि स्त्री
स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य और नारी
Post-Independence Indian English
Literature and Women

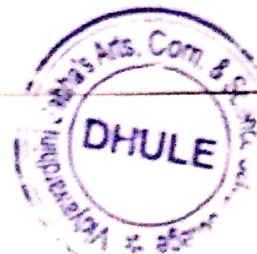
Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya
Shanti Nagar, Bhusawal

- सानिया यांच्या कथांमधील स्त्रीवादी जाणीव ८
 - प्रा. सौ. ललीता सिद्धार्थ हिंगोणेकर, मुंदुबाव
- 'चकवा' कादंबरीतील स्त्री जाणिव ८
 - प्रा. दीपक संतोष पवार, जळगाव
- स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीवादी मराठी कविता ९
 - प्रा. सारिका पाचराऊत (साळकर), पातूर
- १९७५ नंतरचे स्त्रीवादी कथा साहित्य ९
 - प्रा. विनोद चंद्रकांत पाटील, मुम्बाई
- स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीवादी मराठी कादंबरी ९
 - प्रा. विकास सपकाळे, जामनेर
- स्वातंत्र्योत्तर मराठी स्त्रीवादी कवितेतील स्त्री प्रतिबिंब (विशेष संदर्भ - प्रतीमा डंगोले) ९
 - प्रा. सचिन दत्तात्रय पंडीत, भुसावळ
- स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा १०
 - प्रा. प्रेमसिंग मानसिंग गिरासे, शहादा
- स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीवादी मराठी कादंबरी १०
 - पाटील मंगला बन्सीलाल, शहादा

- हिन्दी -

- हिंदी राज्ञां में नारी विमर्श १०
 - डॉ. मधुकर खगटे, बोदवड
- दलित युवती के संघर्ष और विद्रोह को अभिव्यक्ति देनेवाला नाटक : 'सुनो जेफ्याली' ११
 - डॉ. सुरेश तायडे, जलगाँव
- स्वातंत्र्योत्तर कहानियों में चित्रित नारी ११
 - प्रा. डॉ. सुनील बी. कुलकर्णी, जलगाँव
 - डॉ. प्रीति एम. सोनी, जलगाँव
- वर्तमान समय के जीवन मूल्यों का विश्लेषण : माई ११
 - डॉ. रेखा गाजरे, भुसावळ
 - तायडे राजाराम बाबुराव, भुसावळ
- ममता कालिया के उपन्यासों में नवीन मूल्यों को ग्रहण करती नारी : एक अनुशीलन १२
 - डॉ. जिजाबराव विश्वासराव पाटील, पाचोरा
- रोहिणी अग्रवाल की कहानियों में नारी विमर्श १२
 - डॉ. अभयकुमार आर. खैरनार, देवनुर
- कमलेश्वर के उपन्यासों में चित्रित नारी १२
 - प्रा. डॉ. संजयकुमार नं. शर्मा, तस्तोटा
- स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानी साहित्य में चित्रित नारी संघर्ष १२
 - प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील, धुलिका

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानी साहित्य में चित्रित नारी संघर्ष

- प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील
सहयोगी प्राध्यापक एवं विभाग अध्यक्ष
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया (महाराष्ट्र)

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानी बोध और संवेदना के स्तर पर पिछली कहानी से अलग दिखाई देती है। देश की आजादी के साथ-साथ नारी मुक्ति का संघर्ष बीसवीं शताब्दी के आरम्भ से जुड़ गया था। स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानी में नारी संघर्ष का प्रश्न केन्द्र में दिखाई देता है। नई कहानी आंदोलन के प्रमुख रचनाकारों ने नारी अस्मिता को अपनी कहानियों द्वारा चित्रित किया। उषा प्रियवंदा की 'वापसी' कहानी की चर्चा नारी अस्मिता को एक नई पहचान दे रही थी। इनके साथ, मनु भण्डारी, शिवानी, कृष्णा अग्निहोत्री, मृदुला गर्ग आदि महिला लेखिकाओं ने सृजन के स्तर पर नारी संघर्ष का एक मोर्चा खोल दिया। परंतु यह बात विशेष महत्वपूर्ण है की पुरुष लेखकों द्वारा नारी चेतना को, नारी संघर्ष को स्वातंत्र्योत्तर कहानी में प्रमुखता दी है। स्वतंत्रता के पश्चात जिन हिन्दी साहित्यकारों ने प्रेमचंद की यथार्थवादी परम्परा को नए आयाम प्रदान किए, नारी जीवन के विभिन्न प्रश्नों को, संघर्ष को प्रस्तुत किया उनमें अमरकांत का नाम विशेष उल्लेखनीय है।

संघर्ष एवं लेखन को अपना धर्म मानने वाले अमरकांत भविष्य के प्रति आस्थावान है। वे भारतीय संस्कृति के अनुगामी है। सत्य के आकांक्षी तथा गांधीवादी विचारों से प्रभावित होने के कारण अन्याय, शोषण के विरुद्ध हमेशा बेचैन रहते हैं। अमरकांत की कहानियों में मध्यवर्ग विशेष कर निम्न मध्यवर्ग की महिलाओं के जीवनानुभवों और संघर्ष का यथार्थ चित्रण हुआ है। नारी पात्रों के प्रति अमरकांत की विशेष सहानुभूति प्रकट हुई है। उनकी कहानियों के नारी पात्र विवश तथा लाचार न होकर चतुर, अधिक योग्य और कर्मठ है। अमरकांत ने केवल शोषित पुरुष पात्रों का ही चित्रण नहीं किया बल्कि उनके लगभग सभी नारी पात्र शोषित होते हुए भी धूर्त, चालाक काइयाँ नहीं हैं। अमरकांत की कहानियों के नारी पात्र पुरुषों से अधिक व्यवहारिक, साहसी, योग्य व कर्मठ है। उनकी अनेक कहानियों में वीर और साहसी नारी पात्र दिखाई देते है।

'दोपहर का भोजन' अमरकांत की एक अत्यंत चर्चित कहानी है। कहानी का केन्द्रीय पात्र सिद्धेश्वरी है। उसका परिवार घोर आर्थिक अभाव और बेरोजगारी की समस्या से ग्रस्त है। सिद्धेश्वरी परिवार अभाव की स्थिति में भी परिवार की हिम्मत बंधाती रहती है। उन्हे मानसिक रूप से टूटने नहीं देती। वह स्वयं बचा-खुचा थोडा बहुत खाती है। परिवार को आर्थिक अभाव में हौसला प्रदान करती है। घर में कुछ नहीं है पर सब कुछ इस ढंग से प्रस्तुत करती है, जैसे घर धन-धान्य से भरा है। उसकी सहनशीलता, धैर्यता का चित्रण अमरकांत ने किया है। सिद्धेश्वरी के माध्यम से अमरकांत ने नारी कि परिवार को बाँधकर रखने की प्रामाणिक कोशिश को चित्रित किया है। 'प्रिय मेहमान' कही नीलम शिक्षित, स्वाभिमानी, व्यावहारिक और साहसी लडकी है। नीरज की पत्नी नीरज के अनुपस्थिति में जब वह नीरज के घर जाती है तब वह नीरज के व्यवहार से उसके मन के दूषित मनोभावों को तुरंत पहचान जाती है। नीरज सोचता है कि वह उसकी बातों से बहक जाएगी। वह नीलम को किस्मत का धनी बताकर उससे हाथ दिखाने को कहता है। बातचीत के मोड पर नीलम की सहनशीलता समाप्त हो जाती है। वह साहसपूर्वक नीरज से कहती है - 'मैं भी जानती हूँ कुछ-कुछ वह व्यंग्यपूर्वक हँसी, 'तुम?' नीरज की आँखें फैल गयी। हाँ, आपके जानने और मेरे जानने में फर्क है। आप हाथ देखकर बताते हैं, मैं बिना हाथ देखे ही बता सकती हूँ। वह कटुता से बोली-वह आहत कुध्द सिंहनी की तरह उसको देखती हुई अत्याधिक अभिमानपूर्वक बोली, "मैं अभी, इसी समय आपका हाथ देखे बिना आपके बारे में सैकड़ों बाते बता सकती हूँ। अच्छा अब मैं चलूँगी।"

नीलम एक बुद्धिमान और चारित्र्यसंपन्न लडकी है। वह अपने चरित्र से दर्शा देती है कि आर्थिक कठिनाईयों के बावजूद वह किसी प्रकार की हीन भावना से ग्रस्त नहीं है।

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी साहित्य और नारी । १३३

साहसपूर्वक वह नीरज का नकाब उतार फेंकती हैं।

‘मछुआ’ कहानी की विधवा सीतादेवी अपनी पुत्री नीरजा के साथ अकेली रहती है। उसके चरित्र का परिचय अमरकांत ने इस प्रकार किया है - “शहर के किसी बालिका विद्यालय में पढ़ाने वाली वह साधारण-सी महिला जितनी कर्मठ थी, उतनी ही निश्चल भी। नौकरी के अलावा वह शाम सवेरे टयुशन, बाजार-हाट, रसोई-पानी सब कुछ करती थी। दस वर्ष पूर्व पति की मृत्यु के बाद से अब तक घोर परिश्रम करके उन्होंने लडकी को इंटरमीडिएट में पहुँचाया था।”

सीतादेवी अपने पड़ोस में अकेले रहने वाले युवक अनितेश के बीमार पड जाने पर अपनी बेटी के साथ उसकी सेवा परिवार के सदस्य की भाँति करके उसका हृदय परिवर्तन कर देती है। सीतादेवी एक योग्य, कर्मठ तथा चारित्रिक दृष्टि से श्रेष्ठ नारी पात्र है। इसी कहानी की नीरजा एक सभ्य और सुशील लडकी है। वह अपनी माँ की हर बात मानती है। सीतादेवी और नीरजा के सद्व्यवहार से ही अनिलेश का हृदय परिवर्तित हो जाता है। प्रारंभ में नीरजा को जाल में फँसाने के लिए ही उसके परिवार से घनिष्ठता कायम की थी, लेकिन उसके व्यवहार के कारण वह इसका साहस नहीं कर पाता और अपने स्वभाव के विरुद्ध अपने प्रेम में बँधी नीरजा को उसकी जिम्मेदारियों से अवगत कराता है। उसका हृदय परिवर्तन सीतादेवी और नीरजा के सरल, निश्चल और अपनत्व भरे विश्वास के कारण ही हो पाता है।

‘लडका लडकी’ कहानी की तारा एक स्वाभिमानी लडकी है। चंद्र का स्नेह पाकर तारा उत्साह, स्फूर्ति, स्नेह और सद्भाव की मूर्ति बन जाती है। तारा के माता-पिता उसकी शादी चंद्र से करने के लिए राजी हो जाते हैं। चंद्र सपनों की दुनिया में खोए रहने वाला युवक है, वह तारा से झूठे प्यार का नाटक करता है। तारा जब शादी की बात कहती है तो वह तारा पर झूठे आरोप लगाता है। वैसे तारा एक सुशील और बुद्धिमान लडकी है। वह समझ जाती है कि चंद्र जिम्मेदारियों से बचने और स्वार्थ को छिपाने का बहाना कर रहा है। वह अत्यंत कठोरतापूर्वक चंद्र को खरी खोटी सुनाती है। वह कहती है - “साफ बात तो यह है कि आपको नारी देह की जरूरत है और जरूरत है अपने अहंकार की तृप्ति की। आपको दो ही बातों से मलतब है, एक मेरी देह से और दूसरा मुझे उपदेश देने से। मैं मेहनत करूँ, मैं कुर्बानी देने को तैयार हो जाऊँ आप क्या करेंगे?”

१३४। अथर्व पब्लिकेशन्स

आप क्या मेहनत करते हैं? और आज जब जमीन पर उतरने का मौका आया है, त्याग करने का समय आया है, तो आप जान बचाना चाहते हैं, इसीलिए आप नाराज हैं, अपने लिए मौजपूर्ण गैर जिम्मेदारी और दूसरों के लिए परिश्रम, कर्तव्य और जिम्मेदारी यही आपका जीवन दर्शन है। पर मैं आपसे यह पूछती हूँ कि, आपने मेरा जीवन क्यों बरबाद किया? खैर, आप यह गाँठ-बाँध लीजिए कि मैं किसी की दया पर निर्भर नहीं रहना चाहती।”

प्रस्तुत कहानी में तारा का स्वाभिमानी प्रकट हुआ है। वह प्यार की भीख नहीं माँगती। चंद्र द्वारा लगाए गए झूठे आरोप वह सहन नहीं कर सकती और साहसपूर्वक उसने चंद्र के चेहरे का नकाब उतार दिया और चंद्र से उसी समय संबंध तोड़ दिए। तारा को आदर्श, संघर्ष और त्याग का कोरा उपदेश देने वाले चंद्र जैसे युवक तारा जैसी निम्न मध्यवर्गीय लडकियों को प्यार के जाल में फँसाकर उनका शारीरिक शोषण करते हैं। हमारे समाज में अगर विद्वान और मानवतावादी समझे जानेवालों की नारी के प्रति यह दृष्टि है तो अन्य लोगों के बारे में क्या कहा जा सकता है।

‘हौसला’ कहानी की उमा का विवाह गरीबी के कारण एक अधेड़ व्यक्ति से हुआ। उमा कठोर परिश्रम कर के अपनी दोनों लडकियों को पालन-पोषण करती है। इतना ही नहीं उन्हें अच्छी शिक्षा देकर उनका विवाह उनकी इच्छा नुसार करवा देती है। दो बेटियों की माँ होने के बावजूद उसे एकाकी जीवन जीना पड़ता है। विधवा और गरीब मजदूर माँ निर्वासित और निरर्थक बना देने वाली सारी स्थितियों को नकारकर जीने का हौसला बनाए रखती है। उमा को जीवन में किसी का भी सहयोग नहीं मिला। उसका सारा संघर्ष एकाकी रहा। उमा को न तो माँ-बाप का सहयोग न पति का और अंत में न ही बेटियों का सहयोग मिला, फिर भी वह दृढ़तापूर्वक, साहसपूर्ण जीवन व्यतीत करती है।

अमरकांत की कहानियों के अधिकांश नारी पात्र अत्यंत साहसी, व्यावहारिक, कर्मठ और बुद्धिमान दिखाई देते हैं। ‘मूस’ कहानी की मुनरी हो या ‘लडकी और आदर्श’ की कमला या ‘शुभ-चिंता’ की सीता हो या ‘असमर्थ हिलता हाथ’ की मीना हो या ‘रिश्ता’ कहानी की निरूपमा हो या ‘तफान’ कहानी की सुमन, ये सभी नारी पात्र विषम परिस्थितियों में संघर्ष करते हैं। “अमरकांत के नारी पात्र अपने पात्रों की क्षमता, चालाकी या आलसी नहीं हैं

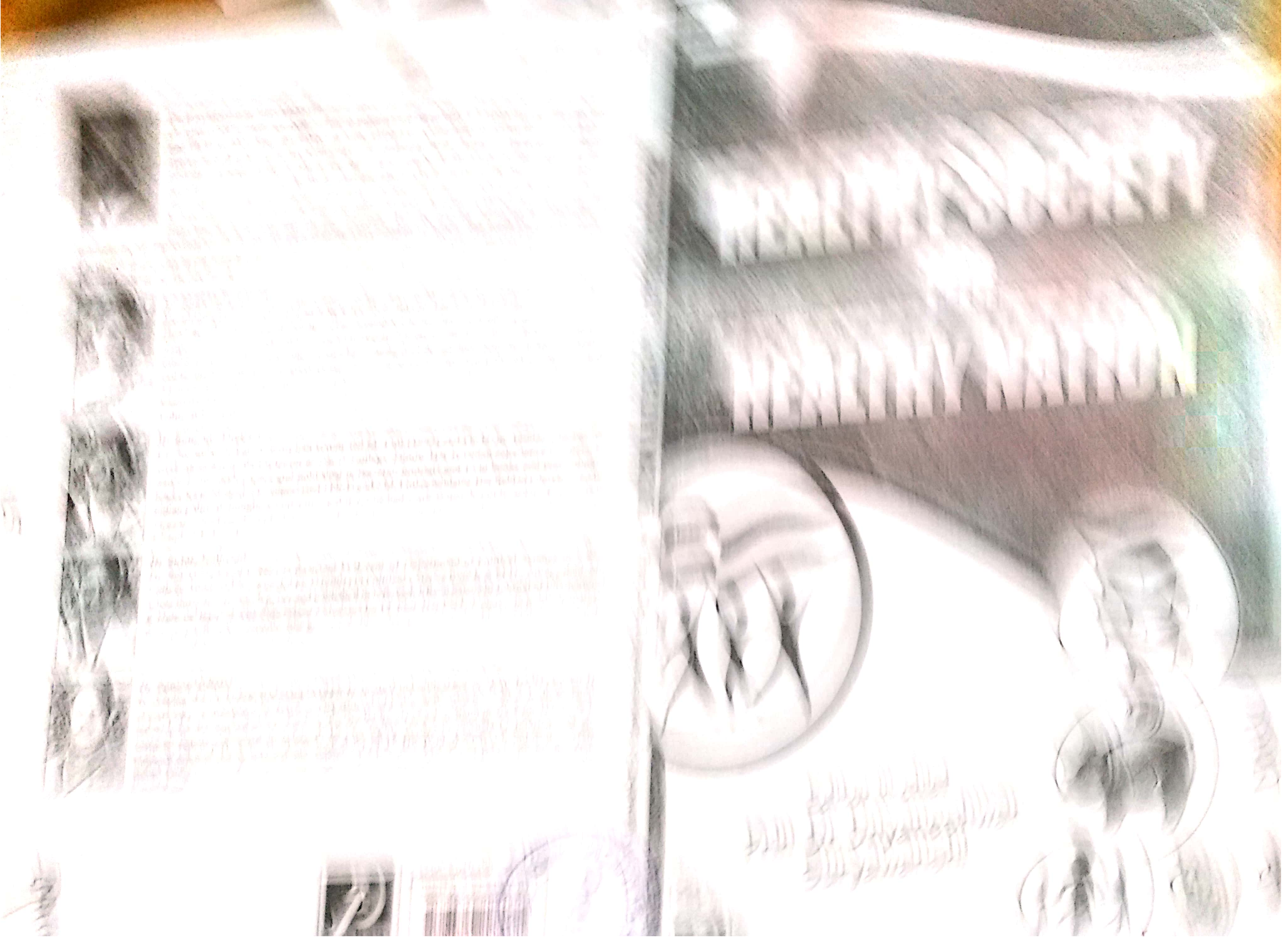

ISBN : 978-97-87129-35-1

इन्कि कठोर परिश्रमी, ईमानदार, कर्मठ और अधिक योग्य हैं। इन्से अमरकान्त की नारी विषयक प्रगतिशील दृष्टि हो बोध होता है। अमरकान्त ने अपनी कहानियों में नारी समस्या के विविध रूपों का अत्यंत सूक्ष्म एवं विस्तृत चित्र किया है। भारतीय नारी की स्थिति, उसके प्रति समाज का दृष्टिकोण, उसका यौन-शोषण, उसकी गलतिका आदि विभिन्न पक्षों पर अपनी कहानियों में जगज्ज डाला हैं।

संदर्भ

१. 'प्रिय मेहमान', अमरकान्त की सम्पूर्ण कृतियों में १, पृ. ६३
२. 'मद्युआ', अमरकान्त की सम्पूर्ण कहानियाँ २८६
३. 'लडका लडकी', अमरकान्त की सम्पूर्ण कृतियों में २, पृ. ७१
४. 'अमरकान्त का कथा साहित्य : कथ्य एवं शिल्प', डॉ. योगेश पाटील, पृ. ७६

HEALTHY SOCIETY

HEALTHY NATION

Editor
Prof. Dr. Pradyumn Chandra
Srivastava

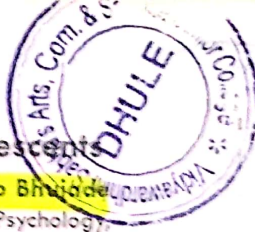
12. Impact Of Mass Media On Knowledge Attitude95
And Practices Amongst The ANC Mothers Attending
The ICTC At Tanda Medical College
Mr. Sanjay Bhonge
13. The Role Of Public Health In Daily Life106
Prof. Dr. Sambhaji A. Sonawane
14. Relation Of Mental Health And Social Health109
Prof. Vaishali J. Korde
15. Philosophical Approach To Social & Mental Health116
Prof. H. D. Sawant
16. The Awareness Of Public Health And Administration.....121
Prof. Dr. Amol Uttamrao Patil
17. Holistic Health Is A Today's Need.....124
Dr. Sudam Gemu Rathod
18. A Study Of Emotional Intelligence And Mental Health
Among Indoor And Outdoor Sports Person.....128
Prof. Mahendra Satyavijay Wagh
- ✓ 19. Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents.....132
Vijay Mahadeorao Bhujade
20. Social Health And Mental Health In 'A Handful Of Rice'.....136
Dr. Hemant Sudhakar Dalal
21. A Study Of National Rural Employment Gaurantee Act139
Pandurang R. Pawar
22. The Indian Administration : Federal Principle and150
Indian Constitution
Dr. Santosh S. Khatri & Prof. Sujata Shirode

M. S. Wagh

Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents

Vijay Mahadeorao Bhatnagar
Head Department of Psychology,
VWS College, Dhule.

Introduction:

Health is "a complex state of physical, mental and social well-being and not mentally the absence of disease or infirmity" (WHO, 1948). Health Researchers focus on health promotion and maintenance, which includes such issues as how to get individual to develop good health habits, how to promote regular exercise. The present study was undertaken to observe the role of Yoga exercise on mental health and Behavioral activities of Adolescents. It is clear that besides physical health, mental health and proper social behavior of a person has also been given importance. The characteristics of mentally emotionally healthy person is given below-

- 1) Joy and happiness in life.
- 2) Work effectively and purposefully.
- 3) Capacity to adjust in new atmosphere and in change situation.
- 4) Capacity to establish the social relations and maintain it properly up to long duration.
- 5) Maintain a clear cut balance between work, rest and sleep.

Hypotheses:

- 1) There should be Positive and significant contribution of Yoga exercises on mental health and behavioral activities of the adolescents.
- 2) Adolescents of each age, who have performed the same Yoga exercises, should show similar trend in their behavioral activities and mental health.
- 3) Mental health status and behavioral activities of adolescents is likely to be poorer who have not participated Yoga exercises as compared to those who participated these activities.

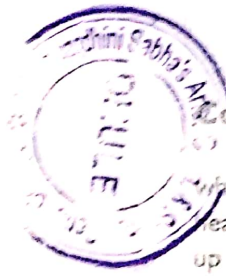
Mental health is "state of well-being in which the individual realizes his or her own abilities, can cope with the normal stresses of life, can work productively and fruitfully, and is able to make a contribution to his or her Community" (WHO 2005). There is no any clear definition of mental health because of culture differences, subjective assessments, and competing professional theories (World Health Report, 2001). We can say that mental health is an expression of emotion and signifies a successful adaptation to a rage of demands. So Holmes (2010) says, mental health describes either a level of cognitive or emotional well-being or an absence of a mental disorder. The importance of maintain a good mental health is crucial to living a long and healthy life. Mental health when good can enhance, when poor prevent, someone from living a normal life.

Essence or spirituality, work and leisure, friendship, love and self direction are the five life tasks for mental health. Sense of worth, sense of control, realistic beliefs, emotional awareness, problem solving and creativity, sense of humor, nutrition, exercise, self care, stress management, gender identity and cultural identity these all are the sub tasks of mental health. These tasks are identified as healthy and a major component of wellness.

Yoga is a way of life, an art of righteous living or an integrated system for the benefit of the body, mind and inner sprite. This art was originated, perfected and practiced in India thousands of years ago. The references to Yoga are available in 'Upanishads and Purans' composed by Indian Aryans in the later Vedic and Post Vedic period. The main credit for systematizing Yoga to Patanjali who wrote 'Yoga Sutra' two thousand year ago. Yoga is the one of the most helpful and healthy form of experience to manage the influence of thinking by turning physiological and physical force into spiritual energy. Yoga practice provides the time and space to experience the sensation of the body, and to interpret them. Yoga offers a path to self discovery. Yoga is the ancient set of techniques for improving the body and mind. The practice of Yoga relives muscle tension, lowers blood pressure and decreases cholesterol levels and to help improve strength, flexibility and balance.

Mamtani and Mamtani (2005) reported that practice of Yoga

was useful in heart disease and hyper tension. Latha and Yuvraj (2006) conducted several studies and reported strong relationship between health and well being, Saroj Kothari (2009) reported that high spiritual Group had significantly better mental health than low spiritual group. Yoga exercise may also have a beneficial effect on cognitive processes by focusing alteration and concentration. It may initially facilitate attention, but its intensity increases these effects may be canceled out by the debilitating effect of muscle fatigue.

A researcher has examined the effect of yoga on psychological states, such as mood, anxiety, depression and tension and has focused a beneficial role of exercise on both mental and physical health. Regular Yoga exercise improves mood and feeling of wellbeing immediately after a workout, there may also be some improvement in general mood and wellbeing as a result of long term participation in Yoga exercise. (Hansen, Stevens and Coast, 2001). Merrick and others (2005) also found that individual become less active as the reach and progress through Adolescence. A recent comparison of adolescents in 28 countries found that U. S. adolescents exercised less and eats more junk foods than adolescents in most of the other countries (WHO, 2000). Many researcher have found positive benefits for programs designed to improve the physical and mental fitness of adolescents (Ball, 2004, Veugelers and fitzgerald, 2005)

An exciting possibility is that Yoga exercise might act as a buffer against the inactive adolescents and improve their mental health and life satisfaction. In one investigation of 364 girls in grade seventh through eleventh, the negative impact of stressful events on girls health declined as their exercise level rose and they coped more effectively with stress, had more positive identities, and had higher grade point averages, used drugs less frequently, were less depressed and got along better with their parents than those who rarely exercised. In a study of almost 5000 adolescents, a low level of yoga exercise and not participating on sports team were linked with reduced life satisfaction (Valois and others, 2004). Today, we know that Yogic exercise in one of the principal activities that improve the quality of life in adolescents (Cleland and others).

Conclusion:

On the basis of above study we can say that those adolescents who performed the Yoga exercise and regularly have better mental health and better behavioral activity. These activities not only tones up the body muscles and cardiovascular system but also helps in refreshing the mind. Yoga exercises good exercises for the public health that's way the UN declared 21st June is Yoga day.

References:

- 1) Cleland V., Venn A., Fryer J., Dwyer T., and Vlizzard L. (2005), Parental exercise is associated with children's extracurricular sports participation: A cross sectional study, International Journal Behavior, Nutrition and Physical action. Val.- 2, p.g. no. 48-54.
- 2) Hansen, C. J. Stevens L. C, and Coast J. R. (2001), Exercise duration and mood state: how much is enough to feel better? Health Psy., 20, 267-275.
- 3) Holmes L, (2010), What is Mental Health? From about.com.
- 4) Latha and Yuvraj (2006), Global well being in relation to Yoga practice, Journal of Psychological research, Val. 20, Pg. No. 24-29.
- 5) Mantani R, and Mantani (2005), Ayurveda, Yoga and Cardiovascular diseases, Cardiology in review, 13, 155-162.

PREFACE

Public Health and Public Administration are two aspects of the same coin. Stability of Administration depends on Public Health and the Public Administration responsible for the maintaining good public health. It is truly said, 'Healthy society is the sign of Healthy Nation' In this editing book, we studied and discussed about co-relation of public health and public administration.

In India, since independence, Public Health has been remained core issue, during policy formulation for all national governments. One of the constitutional duties of the all Governments is to create and maintained the public health at better level. For the fulfillment of the purpose, all the governments established separate portfolio and Administration with Public Health department. Since then it also initiative particular administrative machinery which stood responsible for the implementation of various schemes related to the public health. In this context, it is necessary to study the subject of public health and public administration in current scenario. In this reference book, under the main theme public health and public administration, we discuss and studying the topics on History of Public Administration of India, Health in India, Relation between Mental Health and Social Health, Role of NGOs in public Health, Health problems of Tribal area, Yoga and Mental Health in various chapters.

We hope this edited book important and helpful for students, Researchers & NGOs of Public Health and Public Administration areas. It is our hope and desire that this collection would meet the needs of them to enjoy the richness and variety of different papers on Public Health and Administration which is a never failing source of pleasure and refreshment.

Prin. Dr. Suryawanshi D.S.
Editor-in-Chief

CONTENTS

List of tables	1
List of figures	1
1. Public Health in India: A Critical Analysis	4
Dr. Shikha Jain	
2. Mental Health And Social Health : An Analytical Study	15
Dr. Hool Dan	
3. Health in India	30
Dr. Raju Lalan Bhadani	
4. Public Health Administration: A Historical Review	39
Dr. Jashri Gavli	
5. History of Indian Health Administration Up to	36
Independence	
Mr. Umesh Ashok Gagadhye & Mr. Harshad Hiranman Patil	
6. Burning Problem Of Health Personnel in Tribal Area	44
Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi, Dr. Sandip B. Garud	
7. Role Of NGOs In Public Health	58
Dr. Dilip Jankiram Ghongade	
8. History Of Public Administration In India	64
Mr. Pankaj Laxman Sonawane	
9. Public Health Administration In Indian During	72
British Rule	
Dr. Shikha Jain	
10. Healthcare in India : Structure and Function	75
Dr. Sunanda V. Thakare	
11. Community Based Monitoring And Planning	90
For Public Health System In India	
Dr. Raghunath Mahajan	

Public Health Administration & Historical Background

Dr. [Name] [Title]
[Address]

Introduction

Public health is regarded as one of the most important functions of the modern government. All over the world in all the developing countries of Asia, Africa and Latin America, Governments have undertaken many programmes to look after the health of the people. Public Health Administrators occupy an important place in their planned socio-economic development programmes. Governments of all the times, in Ancient, Medieval and Modern have taken care of the public health of the masses. This Chapter attempts to study the historical evolution of public health administration in India, in other developed and developing countries. These communities dealt with their health problems which arose from biological, ecological, physical, mental and social circumstances. The major areas of concern were the provision of food and water, the control of physical environment, the prevention of epidemic and other diseases, the provision of health care and the role of physical and social disability. In those days, there was enough knowledge to take social action for public health care and therefore, prevention and treatment of disease was a community function. Government action was not very common. Hence the concept of public health administration was not developed. For the sake of our study, history of public health administration is divided into the following periods:

a) Pre-Historic Period (2000 BC) India

The earliest evidence of public health in the prehistoric period is from (2000 BC) Mesopotamia. This civilization has been called India's valley civilization. This period was very remarkable for the development of the concept of public health. Though one could not get strong evidence of public health administration but there were many evidences for the development of sanitation and hygiene. In 1922 an archeological survey was carried out at Mohenjodaro

Handwritten signature or initials.

(Sindh) and at Harappa (Punjab). It was found that "The city had an elaborate drainage system consisting of horizontal and vertical drains, street-drains etc. Every house had a separate bathroom, placed at the street side, sloped to the corner containing drains, carrying off waste water¹. The drainage system was unique feature of Indus valley civilization. That was the strong evidence of the developed idea of sanitation. Below principal street ran a main drain, one to two feet depth, covered with bricks and stones (similar to a modern under-ground drainage system). Individual house drains also were found in the city. All drains were occasionally cleaned by work-man (importance to cleanliness from the view of hygiene)². The public bathroom was an evidence of the idea of personal cleanliness. It was made for public use. There were also separate bathrooms in each little house. Adequate water-supply and efficient drainage system showed an advanced state of health care system in that age".

b) Ancient Period (400 BC To 1200 AD):

The medical systems that are truly Indian in origin were Ayurveda and Siddha systems. Indian history of medicine in Ancient period was very typical. Although there were very few evidence of administration for public health, Ayurveda was practiced throughout India. Siddha system was practiced in Tamil speaking areas of South India. Ayurveda by definition was 'Knowledge of Life' or the knowledge by which life may be prolonged³. Its origin is traced far back to the Vedic Times, about 5000 B.C. During this period Medical History was associated with mythological figures. Dhanvantary, the Hindu God of Medicine was said to have been born as a result of churning the ocean during the 'Tug of War' between Gods and Demons⁴.

In Ancient India, the celebrated authorities in Ayurvedic medicine were Atreya, Charaka, Sushruta and Vagbhata. Atreya (about 800 B.C.) was acknowledged as the first great Indian physician and teacher. He lived in the Ancient University of Takshila, about 20 miles west of Modern Rawalpindi. Ayurveda, the system of ancient Indian medicine, which tremendously developed during the Buddhist time. In the welfare state of the Mouryan period the

hygiene was given specific attention in the health administration. Mouryan Kings paid full attention to implement public hygiene. In those days every house was to have a dunghill and an outlet for refused water, because throwing of refuse or dirt on road was an offense in those days⁵.

Adulteration of grains, oil, salt and medicines was not allowed and persons were penalized for doing so⁶. The Government took adequate measure against epidemic. When epidemic broke out, state granaries were utilized for providing relief. Extra taxes were imposed upon the rich to give relief to the poor⁷. Government agencies were alert against fire. The slaughter houses which had no recognition, were not allowed to sell the meat. If anyone found any dead animal without leg or head he had to inform the officers. It was prohibited to sell flesh of dead animals. It was also prohibited to sell the rotten flesh or flesh of ill animals⁸.

At the time of examination, if any physician found suspicious patch on the skin of any patient, his duty was to inform to chief officer (Gop). In the same manner, it was the duty of common citizen to inform the officers about fatal drug manufactured by any neighbour. If any one failed to do so he was to be punished like other accused⁹.

In Mouryan period the cleanliness of the city was given top priority. Rules about cleanliness of city were made very hard. Any citizen who throws mud or animal excreta on the road was fined by officers. This amount of fine was double for the highways¹⁰. Urination on the temple, pond, buildings was also an offense. There was fine of three Pun (currency of that time) for the offense of throwing the dead animal on the road like cat, dog, mongoose, snake. This fine was doubled for throwing the big dead animals like donkey, horse, cow, camel, and fine of fifty pun was for the human dead body¹¹. To carry the dead body from specific roads was the duty of the government officials and there were very strict rules to burn those bodies on specified places only.

Many remedies were accepted to control the epidemic. Physician used to distribute medicine to every house during this period, and Saints and Sadhus used to control the disease by religious

remedy like praying god etc. The most remarkable thing was that the disease which would be sprayed by rats was known to people without knowing the name of the disease, which is called plague in modern period; and for its prevention provisions were made to kill the rats¹². Cats and mongoose were used for this purpose by the Government. If anyone tried to catch those cats or mongoose he was punished. King used to distribute poisonous food to kill the rats. When plague spread widely in the city, there was the provision of rat-tax, which was paid by rich people. The people had to catch the rats in the fixed figures given by the authority otherwise they were fined¹³.

It was compulsory on the part of citizen as well as physician to inform the Government authorities about the dangerous diseases of the individual citizens. Wrong diagnosis was an offense and the physician was punished¹⁴. There were several posts of physicians and surgeons, in Mouryan Administration. They were called as follows:

General Physician, Gynaecologist, Physician in Military, Veterinary Doctors for cows, elephants, horses etc., Physician for poisoning cases¹⁵.

The remarkable thing was that the treatment for snake-bite was so effective that Sikandar was attracted and influenced. He also started to prefer Indian medicine in spite of Unani medicine for this purpose¹⁶.

The Mouryan cities had well constructed big hospitals with the large collection of medicine. It was sufficient for many years and the stock was full. It was useful in the period of maternity. Medical plants were planted and preserved in specific temperature in the protected house. Gardens of these plants were maintained by the Government¹⁷. Nurturing the moral values of the subjects was also a concern for the state; gambling, drinking, prostitution were under rigorous control¹⁸. The Mouryan state recognised its responsibility to the destitute and dejected. It offered home to the orphans. It also supplied work to persons in temporary difficulty. Its spinning department supplied cotton to woman whose guardians were away. Persons were not allowed to leave the town without making provisions for their dependents. They were fined if they failed to

maintain their children or minor brothers or sisters, when they were capable enough to do so¹⁹. In this way we can say that the period of Chandragupta Mourya was the period of development in the field of welfare state and public health administration. King Ashok (273-236 B.C.) and other Buddhist kings recognised and sanctioned Ayurveda as the state medicine and established schools of medicine, and public hospitals. Charaka (200 B.C.), the most popular name in Ayurvedic medicine was a court physician of the Buddhist King Kanishka. Charaka wrote his famous treatise on medicine the "Charaka Samhita". It mentioned some five hundred drugs. In the ancient history of public health administration, the period of king Ashoka was very remarkable. There was an important special officer called Vrajabhumika, who was in charge of what is called by the general terms 'Vraja'. Probably denoting all works of public utility such as Kupa or Udyana, i.e. wells for supply of drinking water, udyana or parks or sheds with banana trees, mango trees and traveler's rest houses were constructed along the public road. Rock Edic II mentioned that there were several states which maintained Botanical gardens for the continuation of medical plants²¹. Ulmost care was taken to maintain the medical system (Ayurveda). It was also seen that system should not suffer for the want of supplies of herbs (Aushadha), roots (Mula) or fruits (Fala), from which medicines were prepared for the treatment of both people and cattle²². These extensive arrangements for the relief of suffering must have depended upon on adequate medical service.

In Ancient India, much progress was made in medicine and surgery, which were applied to the relief of human suffering. Indian tradition was preserved in the Buddhist Jatakas. In the period of Ashoka there were two great universities providing medical education, one was at Kashi (Banaras) and the other was at Takshshila. The leading professor of medicine was Atreya, who worked in the Takshshila University at the time of Buddha.

The ancient period of Greek and Rome was very remarkable in the study of Public Health Administration. Evidences of activities related to public health had been found in the ancient civilization of Greece and Rome. Bathrooms, drainage, water

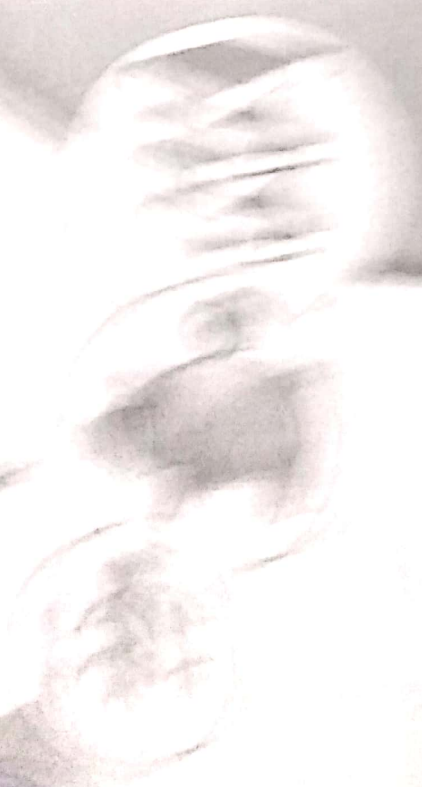
HEALTHY SLEEP

AND

HEALTHY NUTRITION

Author:
Prof. Dr. Dhanraj Kumar
Srinivasan

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

Editor-in-Chief

Prin. Dr. Durganeshwar Suryawanshi

Principal,

VW S. College, Dhule 424001 (M.S.)

Editors

Dr. Eshobheda Rawal

Dr. Samanta Thakare

Dr. Sujata Gaikwad

Dr. Santosh Khatri

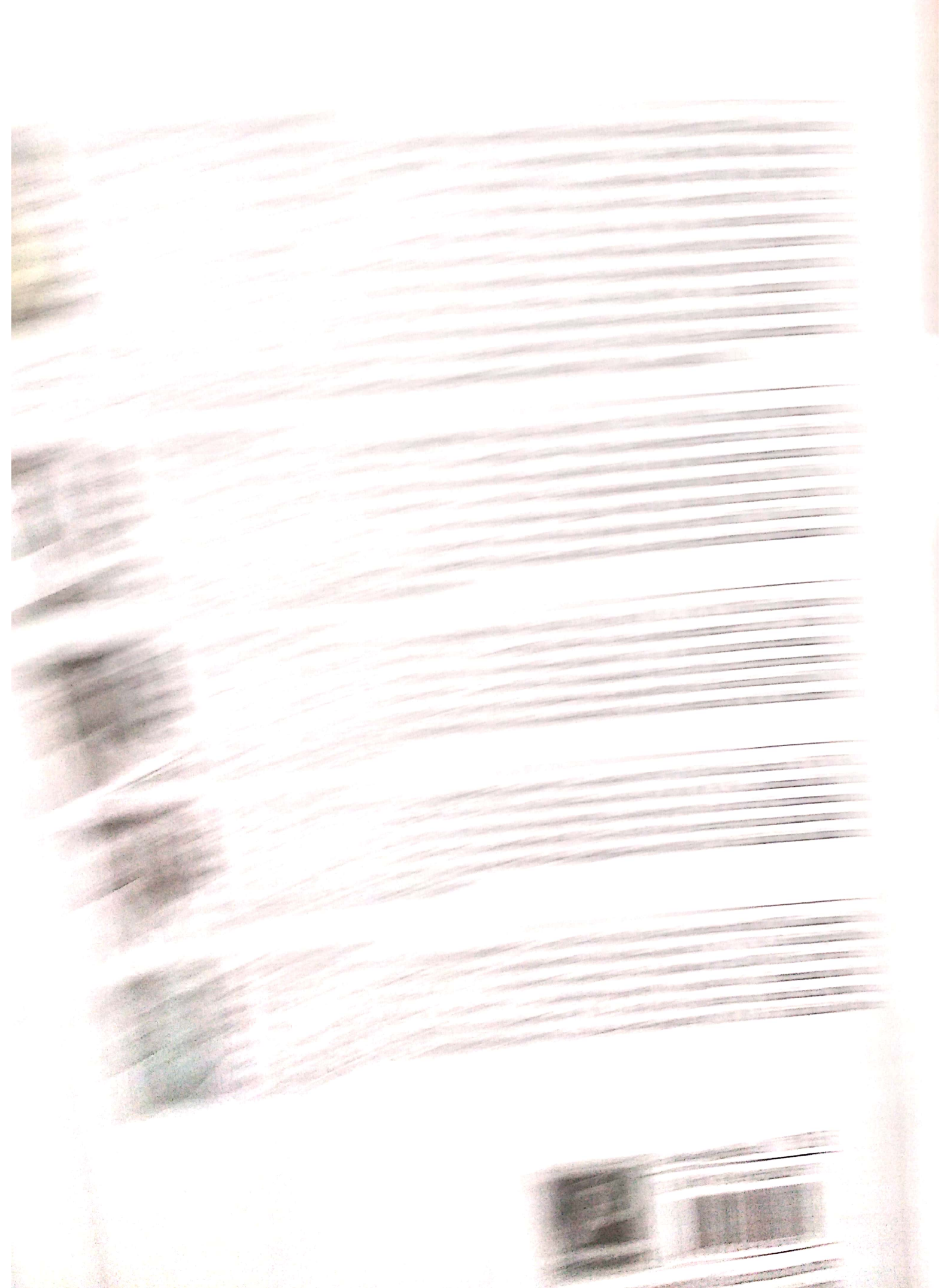
Post-graduate Department of Political Science,

VW S. College, Dhule 424001 (M.S.)

PRASHANT PUBLICATIONS

British Rule and Its Impact on India

| Editor-in-Chief |

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Principal, VWS College, Dhule. (M.S.)

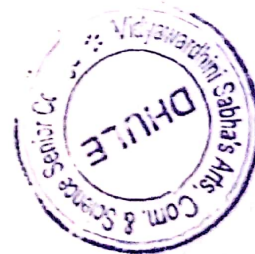
| Editors |

Prof. Rajvirendrasing Gavit

Dr. Sunil Amrutkar

Prof. Satish Nikam

Postgraduate Department of History,
VWS College, Dhule. (M.S.)

Atharva Publications

interpretations, perspectives and new approaches. Therefore, it gives us an immense pleasure to hand over the book to the students and readers.

I received immense help and encouragements from our Principal Dr. D. S. Suryawanshi for the timely completion of this book. I am thankful to him and all my friends for valuable suggestions and encouragements. I would like to express my sincere thanks to the Atharva Publications, Jalgaon for publishing the book in short time.

Asst. Prof. Rajvirendrasing Gavit
Member, Editorial Board

Index

1. The British Rule and Its Impact On India 9
- Dr. Sandesh Wagh
2. Educational Policies in India under the 16
British Rule
- Dr. Shep B.K.
3. Jagannath Shankarshet : First Native 20
Promoter of Railways in India
- Dr. Rita Bhambi
4. The Impact of British Rule on Indian Villages 36
- Prof. Dr. (Major) Keshav Narayan Patil
- ✓ 5. The British Rule Impact on Tribal Community 46
of Khandesh Region
- Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
6. Impact of The British Rule : Communalism 51
and Partition of India
- Pardeshi Enayat Ranjeet
7. Health Services during British Rule in India 58
- Dr. Shubhada Thakare
8. British Rule and Education of Indian Women 64
- Prof. Smt. Rekha C. Deokar
9. British Rule and Social Changes 68
- Satish Nikam
10. Arrival of British and Cultural Changes in India ... 72
- Prof. U. Y. Gangurde
11. The Cultivators Whipcord : The Indicator 76
of the Dual Economic Drain of the Farmers
- Dr. Ajaykumar Pralhad Lokhande
12. The British Rule and Indian Education System 84
- Mr. Madhukar R. Wankhede

British Rule and Its Impact on India

[Editor-in-Chief]

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi
Principal, VWS College, Dhule (M.S.)

[Editors]

Prof. Rajvirendrasing Gavit
Dr. Sunil Amrutkar
Prof. Satish Nikam
Postgraduate Department of History,
VWS College, Dhule (M.S.)

Atharva Publications

interpretations, perspectives and new approaches. Therefore, it gives us an immense pleasure to hand over the book to the students and readers.

I received immense help and encouragements from our Principal Dr. D. S. Suryawanshi for the timely completion of this book. I am thankful to him and all my friends for valuable suggestions and encouragements. I would like to express my sincere thanks to the Atharva Publications, Jalgaon for publishing the book in short time.

Asst. Prof. Rajvirendrasing Gavit
Member, Editorial Board

Index

1. The British Rule and Its Impact On India..... 9
- Dr. Sandesh Wagh
2. Educational Policies in India under the 16
British Rule
- Dr. Shep B.K.
3. Jagannath Shankarshet : First Native..... 20
Promoter of Railways in India
- Dr. Rita Bhambi
4. The Impact of British Rule on Indian Villages 36
- Prof. Dr. (Major) Keshav Narayan Patil
- ✓ 5. The British Rule Impact on Tribal Community 46
of Khandesh Region
- Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
6. Impact of The British Rule : Communalism..... 51
and Partition of India
- Pardeshi Enayat Ranjeet
7. Health Services during British Rule in India 58
- Dr. Shubhada Thakare
8. British Rule and Education of Indian Women 64
- Prof. Smt. Rekha C. Deokar
- ✓ 9. British Rule and Social Changes 68
- Satish Nikam
10. Arrival of British and Cultural Changes in India ... 72
- Prof. U. Y. Gangurde
11. The Cultivators Whipcord : The Indicator 76
The Dual Economic Drain of the Farmers
- Dr. Ajaykumar Pralhad Lokhande
12. The British Rule and Indian Education System 84
- Mr. Madhukar R. Wankhede

Introduction

The tribals are important part of history because they have prosperous cultural legacy. They have been living their lives with cultural Integrity nurturing the specific characteristics of languages and physical topicalities. Pandit Jawaharlal Nehru in 1952 had addressed that the important and necessary way of living life is the culture and way of living of tribal. "We can learn more things through the tribal culture. The tribal people live there introvert and peaceful life to maintain their culture integrity and internal life values. It is wrong to consider their lives. As an alienation. Self respect and faith are their inevitable qualities in their lives." They never compromise with their culture and values and it is the prime to nurture their culture by living among themselves.

It is very difficult to decipher their love and faith about the motherland. They are very akin nature and they always try to protect the nature there difficulties. Their affection and love about the nature always express through there singing, dancing and traditional arts the handicrafts qualities war skills hunting skills have been adopted instinctually.

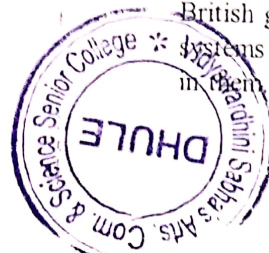
During the colonial period, the condition in the lives of tribal areas for the implementation of their trading colonial policies in India. The tribal's had not accepted this invasion and this initiated armed revolt against the Britishers. Due to armed revolt they permitted a traditional administration system. Along with this they started to spread their love and affections towards the tribal. They also increased their involvement for their religious purpose. So the Christian priest also entered in to the tribal areas to spread their religion among the tribal's. The majority of the tribal started to be converted in to Christianity. The Christian missionaries started to destroy the socio economic, traditional and political system of the tribal the fertile land of tribal was snatched by these new

migrating fully Objectives

- 1) To study a social life of the tribal in the Pre-independence India.
- 2) To Study distinctiveness of the tribal.
- 3) To throw the light on the Resistance of tribal Early British Policy

The 19th century was a period of great significance in the history of North Maharashtra. There was no single personality in the area, who had influenced this period the people in general and tribal in particular played an important role in regenerating the feeling of togetherness among themselves.

In the beginning of the 19th century the area was not under the one single authority. Though the greater part of the area was under the nominal control of the Maratha, there were many independent chieftains also. Pendhari and the Bhils were very active against the authorities and indulged into plundering, looting and gang robberies. After the downfall of the Maratha empire East India Company went all out to bring the situation under the control and for the purpose appointed Briggs and Pottinger as Collectors of Khandesh and Ahmednagar districts respectively. British authorities were eager to settle the country as fast as possible and appointed the men of unusual character as Collectors. But despite their best efforts the unfriendly attitude of the people of the area could not be suppressed. All these people were very much attached to their good old systems. Indian tribes have the long cultural tradition. Their religion symbol, myth, totems are different from the other religion. The Christian influenced the tribal life with the massive concern programs; though the tribal attended towards the Christianity they maintained their natural capabilities so they are neither Hindu nor Christian. They basically as the nomadic, nature worshipper, they created their natural symbols and then into their socio-cultural lives. But it should be pointed out that number of tribal attended towards the Christianity and covered Christian tribal increase. The social administrative reforms by the British government were considered as attacks over their social systems and practices and hence the feeling of togetherness roused in them. Thereafter the Britishers directly started to interfere in

21 17

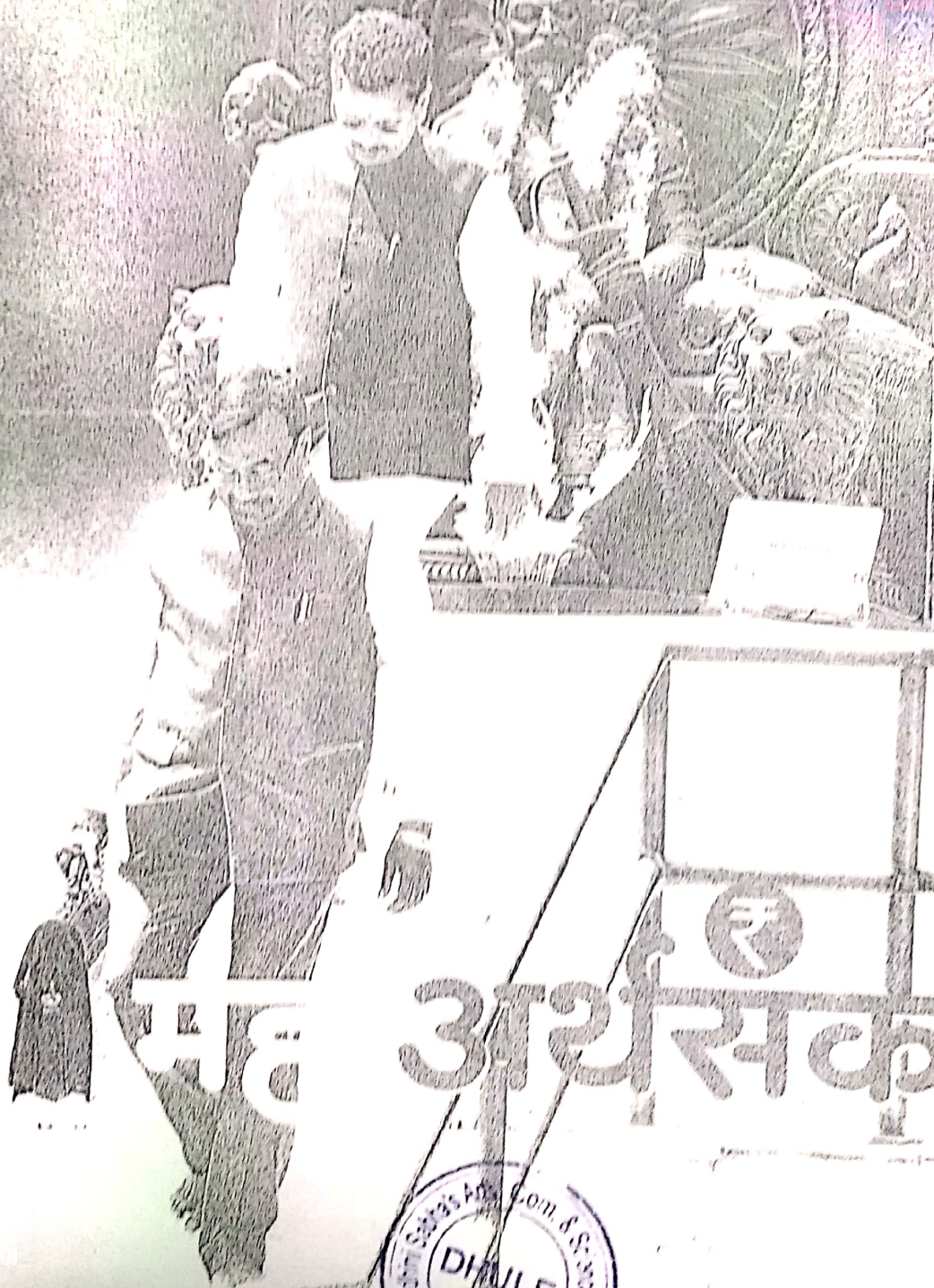
महाराष्ट्र शासन

शिक्षा नाविकी खात्याचे, मुंबई

डिजिटल मासिक

सार्थ

२५ मार्च २०१८

₹ मह अर्थसंकल्प

19

2018

यशार्थ

अंक : ३४

मा. डॉ. सुभाष भागरे,
 केंद्रीय सरक्षण राज्यमंत्री, भारत सरकार
 मा. श्री. दादाजी भुगे
 पालकमंत्री तथा मापनविकास राज्यमंत्री,
 महाराष्ट्र राज्य
 मा. श्री. जयकुमार रावल
 मंत्री, शेजमार हपी योजना व पर्यटन,
 महाराष्ट्र राज्य

मा. श्री. विजेश विहारे
 सचिव तथा महाराज्यपालक, माहिती व
 जनसंपर्क महाराज्यपालकालय, पुणेई

मा. डॉ. दिलीप पांडुरंग
 जिल्हाधिकारी, धुळे

मा. श्री. अजय अंबेकर
 संचालक (माहिती) (प्रशासन)

मा. श्री. शिवाजी घानकर
 संचालक (माहिती)(वृत्त व जनसंपर्क)

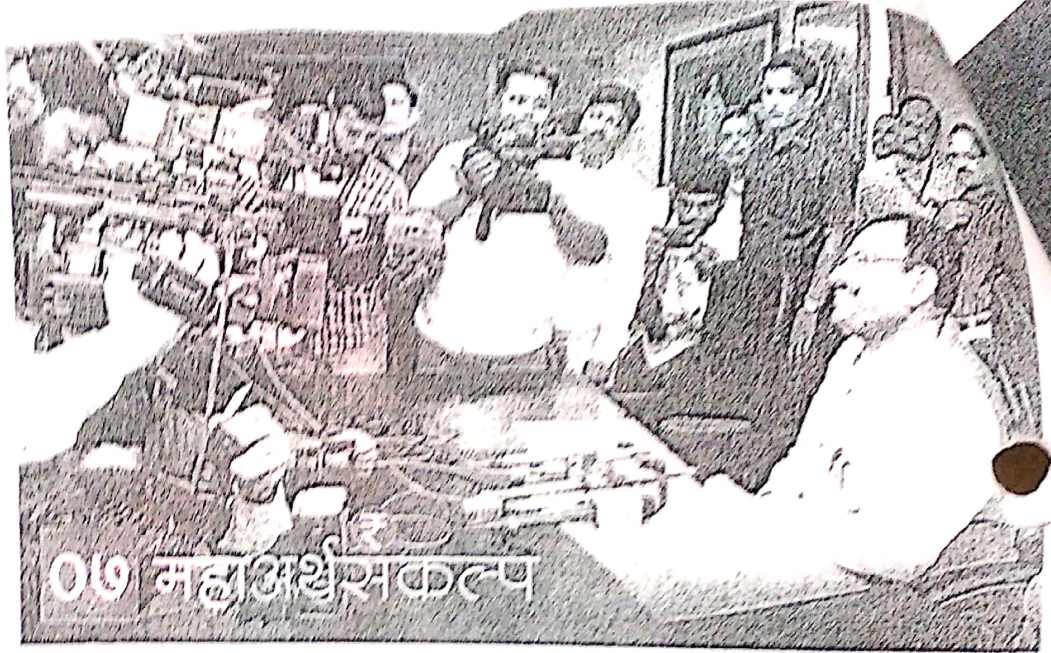
मा. डॉ. किरण मोघे
 प्र. उपसंचालक, नाशिक विभाग, नाशिक

रणजितसिंह राजपुत
 जिल्हा माहिती अधिकारी, धुळे

गोपाळ साळुंखे
 मनोहर पाटील
 संदीप मावित

जिल्हा माहिती कार्यालय,
 प्रशासकीय संकुल, धुळे- १

- ☐ diodhule2018@gmail.com
- ☎ दूरध्वनी : ०२५६२-२३२७०२, २३७३२९
- 🌐 https://diodhule.wordpress.com
- ☐ dgiprDhule
- 📘 www.facebook.com/Diodhule2017
- 🌐 http://www.dhule.nic.in
- ☎ +९१ ७५ ८८ ४४ ६६ ६६

-अर्थमंत्री सुधीर मुनगंटीवार

/ ग्रहकांच्या कायद्याचे... नागरिकांच्या फायद्याचे!

/ मुख्यमंत्र्यांकडून अर्थमंत्र्यांचे अभिनंदन!

/ ग्रामविकासाला चालना देणारा अर्थसंकल्प!

/ अर्थसंकल्पातून होईल पर्यटन विकास, कृषी क्षेत्रालाही मोठी चालना!

/ राज्याच्या हिताच्या दृष्टीने सर्वांनी एकत्र येऊन अनुभवातून
 महाराष्ट्र संपन्न बनवूया!

/ अभ्यासपूर्ण आणि अर्थपूर्ण!

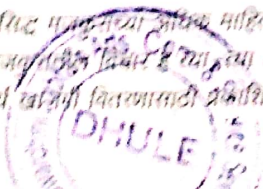
२३/ जडण-घडण
 जिल्हाचे जिवोजन...
 कारखरवे सन्नादीजन!

धुळे जिल्हा जिवोजन अधिकारी

/ खबर राज्याची

/ खबर जिल्हाची

कृपया प्रसिद्ध मजलूमच्या अधिक माहितीसाठी संबंधित विभागाशी संपर्क साधावा.
 प्रसिद्ध मजलूमच्या विषय ई त्या त्या लेखाचाच स्वतंत्र विचार आहेत.
 जगहितार्थ, यशार्थ वितरणासाठी प्रेरितिल.

अध्यात्मपूर्ण आणि अर्थपूर्ण!

अध्यात्मपूर्ण आणि अर्थपूर्ण! अध्यात्मपूर्ण आणि अर्थपूर्ण! अध्यात्मपूर्ण आणि अर्थपूर्ण! अध्यात्मपूर्ण आणि अर्थपूर्ण! अध्यात्मपूर्ण आणि अर्थपूर्ण! अध्यात्मपूर्ण आणि अर्थपूर्ण! अध्यात्मपूर्ण आणि अर्थपूर्ण! अध्यात्मपूर्ण आणि अर्थपूर्ण! अध्यात्मपूर्ण आणि अर्थपूर्ण! अध्यात्मपूर्ण आणि अर्थपूर्ण!

महा

२५ मार्च २०१८ यथाथं २५

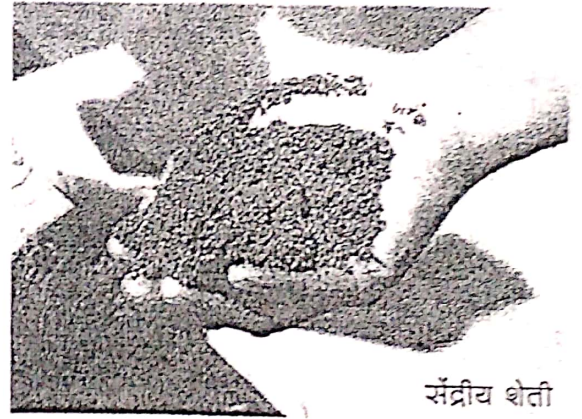
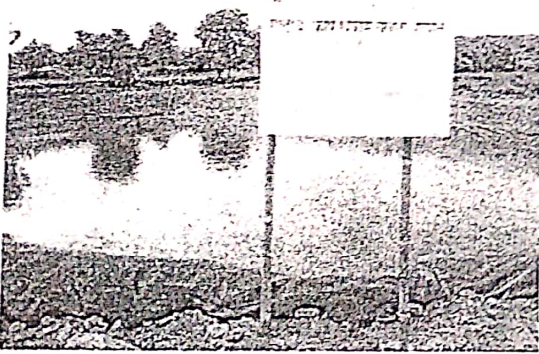
देशाची आर्थिक नाडी समजल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्र राज्याचा २०१८-२०१९ या वर्षासाठीचा अर्थसंकल्प ९ मार्च २०१८ रोजी अर्थमंत्री सुधीर मुनगंतीवार यांनी सादर केला. २,८५,९६८ कोटी रुपये महसुली उत्पन्न आणि ३,०१३,४३ कोटी रुपये महसुली खर्च असलेला चौथा अर्थसंकल्प सादर केला. या वर्षाचा अर्थसंकल्प इतर तीन अर्थसंकल्पांपेक्षा थोडा वेगळा आहे. ते वेगळेपण म्हणजे वस्तू व सेवाकर या नवीन कर प्रणालीनंतरचा हा पहिलाच अर्थसंकल्प आहे. एकीकडे वस्तू व सेवा करामुळे महसूल वाढीचे मार्ग हाती कमी असताना कुठलीही घोषणाबाजी न करता शेती, पायाभूत संरचना आणि ग्रामीण विकास याबाबत विशेष भर देणारा हा अर्थसंकल्प आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना, छत्रपती

देण्यासाठी या स्वतंत्र योजनेला सरकारने १०० कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. एकूणच राज्यातील शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी कटिबद्ध असणारा हा अर्थसंकल्प आहे.

राज्यातील आदिवासी, दलित, विद्यार्थी जनतेच्या विकासासाठी ग्रामीण भागाचा विकास आणि पायाभूत सोयीसुविधांच्या निर्मितीला चालना मिळणार आहे. तसेच प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेतील महाराष्ट्रातील २६ प्रकल्पांसाठी ३११५ कोटी रुपयांची तरतूद आहे. जलसंपदा विभागासाठी ८२३३ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. यात विशेष म्हणजे कित्येक वर्षांपासून अपूर्ण असलेल्या पाटबंधारे प्रकल्पांपैकी ५० प्रकल्प पूर्ण करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे. याबरोबरच समाजातील वंचित व आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमधून शिक्षण

शेततळे

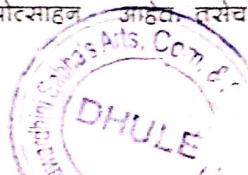
सॅन्ट्रीय शेती

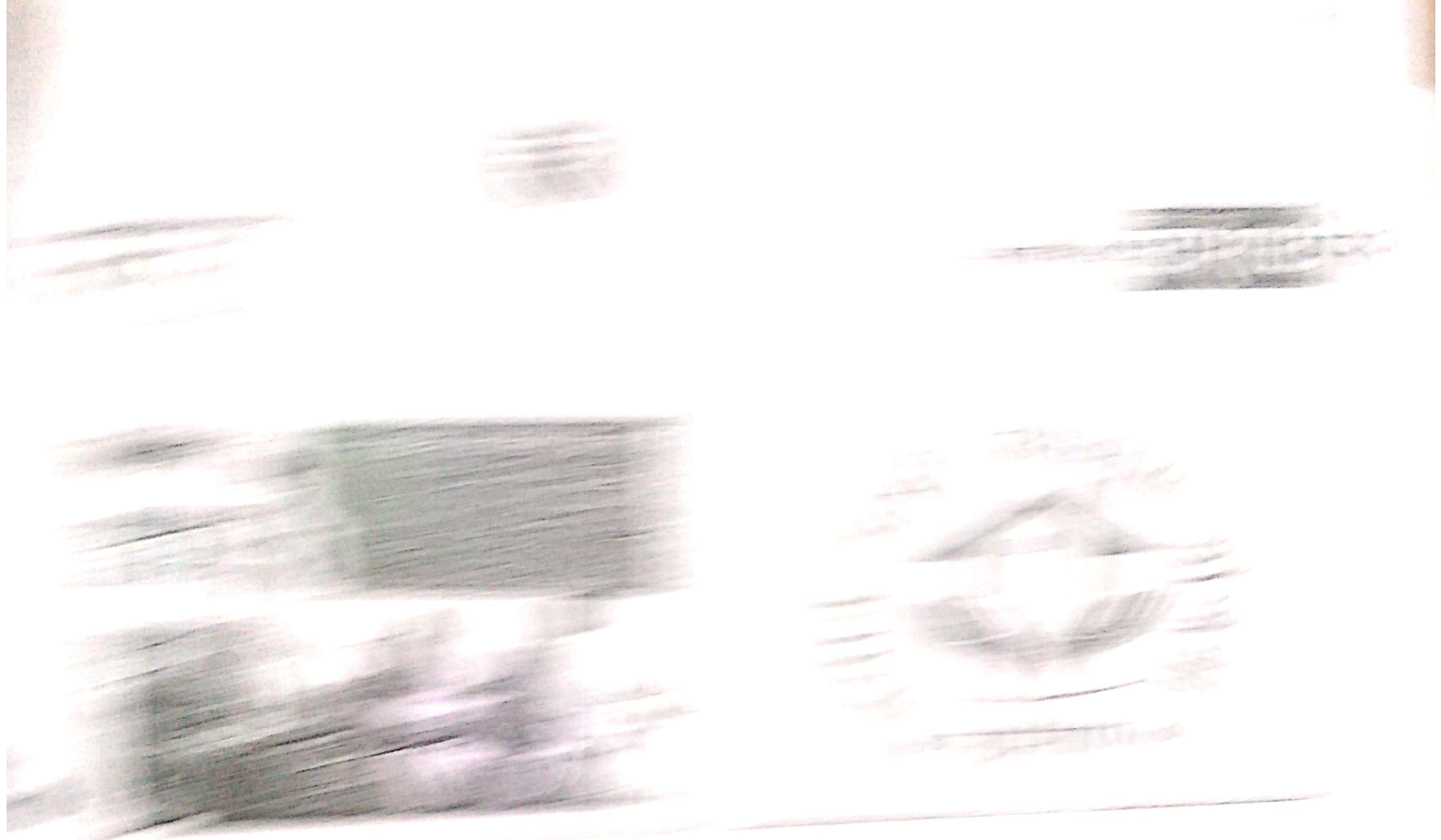
शिवाजी महाराज यांचे अरबी समुद्रातील नव्य स्मारकासाठी ३०० कोटी रुपये, तर इंदू मिल मुंबई येथे भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रस्तावित स्मारकासाठी १५० कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. याशिवाय राज्यातील थोर पुरुष, साहित्यिक आणि कला संवर्धनासाठी तसेच महापुरुषांच्या स्मारकांसाठी निधीची भरिव तरतूद करण्यात आली आहे.

शेती व शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी या अर्थसंकल्पात भरिव तरतूद केलेली आहे. यामध्ये मा. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांची महत्वाकांक्षी योजना म्हणून ओळखली जाणारी जलयुक्त शिवार अभियान, मागेल त्याला शेततळे, शेतकऱ्यांना पीक आणि पशुधन याबरोबरच उत्पन्नाचा नवीन स्रोत म्हणून वनशेतीस प्रोत्साहन देणे तसेच शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याच्या धोरणाला अनुसरून उत्पादन खर्च मर्यादित राहिल या उद्देशाने 'सॅन्ट्रीय शेती- विषमुक्त शेती'ला प्रोत्साहन

देता यावे याकरिता निवास शाळा योजनेसाठी ३७८ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. अर्थसंकल्पामध्ये राज्यातील २० लाख शिक्षाचालकांच्या कल्याणासाठी महाराष्ट्र राज्य ऑटो शिक्षाचालक कल्याणकारी महामंडळ स्थापन करण्यात येणार आहे. तसेच मराठवाडा आणि विदर्भातील १४ जिल्हांमध्ये दारिद्र्यरेषेखालील शेतकऱ्यांना २ रुपये किलो तांदूळ आणि ३ रुपये किलो गहू देण्यात येणार आहे.

अर्थसंकल्पामध्ये आरोग्यासाठी देखील लक्षणीय तरतूद केलेली आहे. यामध्ये राष्ट्रीय अभियानांतर्गत ९६४ कोटी रुपये, महात्मा फुले जनआरोग्य अभियानासाठी ५७६ कोटी रुपये, तर नगरोत्थान अभियानासाठी ९०० कोटी रुपयांची तरतूद आहे. राज्यातील सर्व जनतेला स्वस्त व हक्काचे घर मिळावे म्हणून प्रधानमंत्री आवास योजनेसाठी २२१५ कोटी रुपये देण्यात येणार आहेत. तसेच रोजगाराच्या महत्वाच्या प्रश्नाकडे देखील विशेष

[The text in this section is extremely blurry and illegible. It appears to be several lines of a document, possibly containing a list or a series of entries.]

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi is working as the Principal and Professor of Geography in Vidyawarshni Sahya's Arts, Commerce and Science College, Dhule (M.S.). He has 17 years of Teaching, 20 years of Research and 10 years of Administrative experience. He obtained his Ph.D. in 2007 in Geography of Tribal Health from NMU, Jalgaon and got training of G.D.S. in 2008 from IIC, Dehradun. He was Associate in Health Studies in 2009-2011. He also worked as the Director and Coordinator in the Lifelong Learning Centre in 2010 at NMU, Jalgaon. He has the rich research contribution. He has completed 40 research papers in and written 34 papers, edited and co-edited, and published 15 refereed and peer-reviewed, 04 non-refereed and 20 proceeding Research Papers in the several local and international journals and magazines. He has published 30 articles in newspapers. He has organized and participated in conferences, seminars, workshops at Regional, State and National Levels, and presented papers in the national and international seminars. He supervised 10 Ph.D., 03 M. Phil. scholars. He visited South Korea and Malaysia. He has been University Level Best Programme Officer of N.B. award (2008) by NMU, Jalgaon, Young Social Scientist award (2011) by ICSSR, New Delhi, Young Geographer Award (2012) by MBP, Pune, Travel Grant Award (2013) by American Science Foundation and The Best Principal Award (2017) by NMU, Jalgaon. He is life member of NAGI, I, MBP, Punjab Geographer and Deccan Geographer. His area of interest and research is Tribal Health and Sustainable Development. He was a member of Faculty of Science and BOS in Geography for last 10 years. Currently he is elected as the Senate and Management Council Member of NMU, Jalgaon.

Mr. Rajvirendrasing Rubji Gavit

Mr. Rajvirendrasing Rubji Gavit is working as the Assistant Professor in History from 2004 in VWS College, Dhule (M.S.). He has published 17 research paper in refereed and peer-reviewed journal and published 1 book. He has participated in several states, National and International Level conferences and seminars. Currently, he is Head of the Department and coordinate of the certificate course in Modiscript. He is life member of Indian History Congress, New Delhi.

Dr. Sunil Amrutkar

Dr. Sunil Amrutkar (1977) is working as the Assistant Professor in VWS College, Dhule. He has obtained his Ph.D. in 2009 from the NMU, Jalgaon (MS). He has 14 years of teaching and research experience. He has completed 3 research projects and written 2 text books, published 40 refereed and peer-reviewed research papers in several National and International reputed journals. He has presented papers and participated as the resource person at several national and international seminars and conferences. Recently he is nominated as a member of Board of Studies in History of NMU Jalgaon.

Mr. Satish Nikam

Mr. Satish Nikam (1974) is working as a Assistant Professor in the Dept. of History from 2005 in V.W.S. College, Dhule. He has total 18 years teaching experience. He stood first in the University merit list in M.A. History. He has research contribution with 15 research papers and published 10 research papers in refereed and peer-reviewed National and International journals and proceedings.

British Rule and its Impact on India

871

22

871

Atharva Publications

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीकरिता...

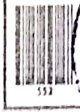
www.atharvapublications.com

ISBN 978-93-67129-43-6

₹ - 350/-

- Editor in Chief -

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Index

1. The British Rule and Its Impact On India 9
- Dr. Sandesh Wagh
2. Educational Policies in India under the 16
British Rule
- Dr. Shep B.K.
3. Jagannath Shankarshet : First Native 20
Promoter of Railways in India
- Dr. Rita Bhambi
4. The Impact of British Rule on Indian Villages 36
- Prof. Dr. (Major) Keshav Narayan Patil
5. The British Rule Impact on Tribal Community 46
of Khandesh Region
- Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
6. Impact of The British Rule : Communalism 51
and Partition of India
- Pardeshi Enayat Ranjeet
7. Health Services during British Rule in India 58
- Dr. Shubhada Thakare
8. British Rule and Education of Indian Women 64
- Prof. Smt. Rekha C. Deokar
9. British Rule and Social Changes 68
- Satish Nikam
10. Arrival of British and Cultural Changes in India ... 72
- Prof. U. Y. Gangurde
11. The Cultivators Whipcord : The Indicator 76
of the Dual Economic Drain of the Farmers
- Dr. Ajaykumar Pralhad Lokhande
12. The British Rule and Indian Education System 84
- Mr. Madhukar R. Wankhede

for social reforms and suppression of 'Hindu practices'. Another way which made positive public opinion for reformation in India that was the education policy of British Rulers in India. The western education opened the doors of information to the Indians. Education was the carols of upper caste; particularly for Brahmins. But British opened the door of education to all the people in India. Indians were come to know some of modern values like Liberalism, Individualism, Equality, Brotherhood, Liberty and Nationalism.

The father of Indian Renaissance, Raja Rammohan Roy was the social offspring of western education. J. Kumar very rightly said in his book that "Rammohan has been rightly described as a living bridge between the old and new India. The 'first earnest minded investigator in the science of comparative religion', He was also the first great modern thinker of India." So we cannot disaffirm the Rammohans ideology was prepossessed by Western Ideology. Which he gained through the western education. Many of the history writers stated that Britishers spreads education in India for just creating devoted beurocrates for British rule. However we got some positive outcome of their policy. At least British education mobilized the Ideological process among the western educated Indians.

"Notwithstanding a clear direction in the Charter Act of 1813 that part of the funds allotted for the encouragement of education should be spend over the introduction and promotion of sciences among the people." It's also true that Raja Rammohan Roy was a supporter of Western education. 'Macaulay's famous minute of 1835... was the Magna Carta of English education in India. It was accepted by the government..... and the door was flung open for all for the coming in of a healthy western mind.' Thus we can say that the British education policy is the prime thing that strike comprehensively on rigid Indian society. Afterworths the changes, transformations or modifications started in Indian society.

Britishers introduced three great agrarian measure system. Reforms in revenue systems settles the chaos in the revenue system. Another important thing was the first factory Act of 1881 which pronounced the fix working hours for women and children was passed. It also raised the minimum age for children from seven to nine. And also gave a weekly holiday for workers. This reforms

w. Ultimately on the foundation of humanism

Some of exclusive reforms for example - Lord William Bentinck's abolition of Sati, Lord Ripons constitutional reforms, Draught policies of British Rulers was very effective. No consequently we can say that Britishers drained India economically, but India have gained socially much more.

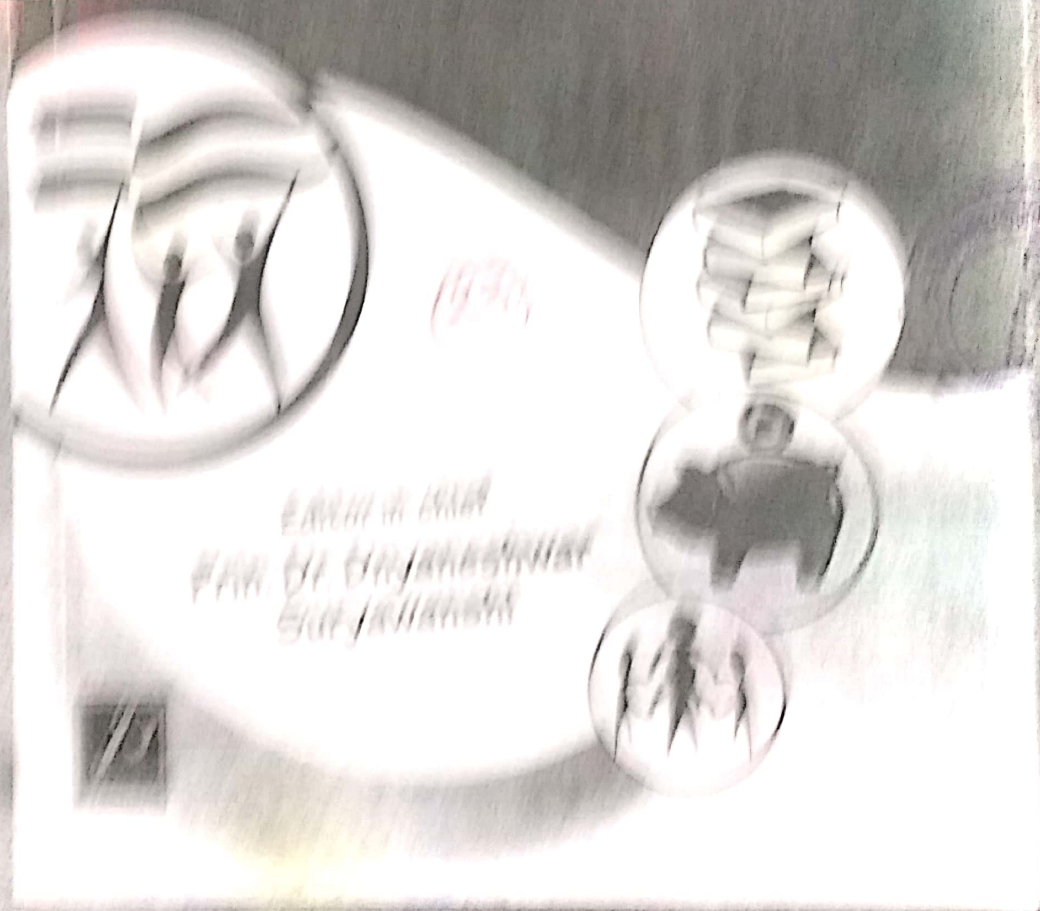
The British rule contributed to bring the transformation into the thinking process in India and somehow it was the beginning of rationalism. The modern life values were also inculcated among the newly educated youths through the English or western education. The fields of education and knowledge open for all by the British Rule through which the process of enlightenment started in India. The social and religious reformation movements sprouted out due to the enlightenment and rationalization through the public nature of English Education. The awareness about the rights and privileges among the shudra and ati-shudras also instigated to emerge reformation movements. Rise of the labour class is also one of the phenomenon change in Indian society as the result of colonial power. The modern trends imbibed on the fields of Art, Culture and Literature. The newspapers started to be used as the tool of public communication and awareness. News paper played vital role in social and political movements. British rule also brought the political awareness in India. Thus the various political institutions and organizations established in India. Britisher's policies played significant role in emergence of Indian Nationalism.

References

1. Roberts P.E., History of British India Under the Company And the Crown, Oxford University Press, London.
2. Bipin Chandra, History of Modern India, Orient Black Swan Publication, New Delhi.
3. Kumar J., Company India, A Comprehensive History of India (1757-1858), Janaki Prakashan, Patna.
4. Bhatia B. M., History and Social Development, Vol. 1 : Elites in Modern India, Vikas Publishing House Pvt. Ltd., Delhi.

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

एक ही मूल
एक ही दिशा
एक ही लक्ष्य

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

Editor-in-Chief

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Principal,

V.W.S. College, Dhule 424001 (M.S.)

Editors

Dr. Shubhada Rawal

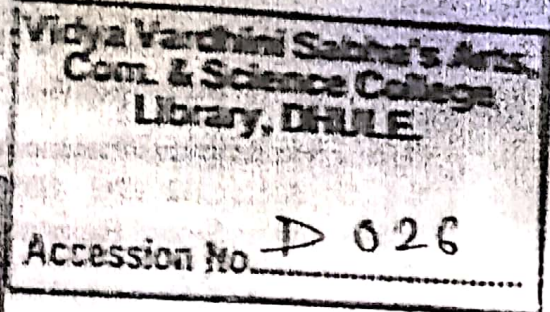
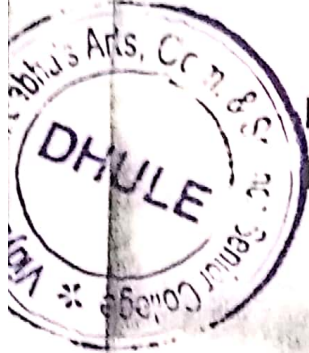
Dr. Sunanda Thakare

Dr. Sujata Gaikawad

Dr. Santosh Khatri

Post-graduate Department of Political Science,

V.W.S. College, Dhule 424001 (M.S.)

PRASHANT PUBLICATIONS

*Pages checked by
Prashant
20/3/18*

CONTENTS

List of tables	7
List of figures	8
1. Public Health In India: A Critical Analysis	9
Dr Shikha Jain	
2. Mental Health And Social Health - An Analytical Study	15
Dr. Noel Dan	
3. Health In India	20
Dr. Raju Lotan Bhadane	
4. Public Health Administration- A Historical Review	29
Dr. Jaishri Gavit	
5. History of Indian Health Administration Up to.....	36
Independence	
Mr.Umesh Ashok Gogadiya & Mr.Harshal Hiranman Patil	
6. Burning Problem Of Health Personnel In Tribal Area	44
Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi, Dr. Sandip B. Garud	
7. Role Of NGOs In Public Health	58
Dr. Dileep Jankiram Ghongade	
8. History Of Public Administration In India	64
Mr. Pankaj Laxman Sonawane	
9. Public Health Administration In Indian During	72
British Rule	
Dr. Shubhada Rawal	
10. Healthcare in India : Structure and Function	78
Dr. Sunanda V. Thakare	
11. Community Based Monitoring And Planning	90
For Public Health System In India	
Dr. Raghunath Mahajan	

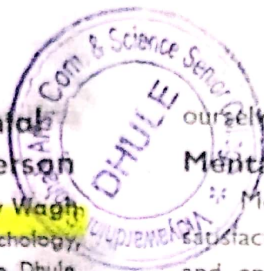

12. **Impact Of Mass Media On Knowledge Attitude95**
And Practices Amongst The ANC Mothers Attending
The ICTC At Tanda Medical College
Mr. Sanjay Bhonge
13. **The Role Of Public Health In Daily Life106**
Prof. Dr. Sambhaji A. Sonawane
14. **Relation Of Mental Health And Social Health109**
Prof. Vaishali J. Korde
15. **Philosophical Approach To Social & Mental Health116**
Prof. H. D. Sawant
16. **The Awareness Of Public Health And Administration.....121**
Prof. Dr. Amol Uttamrao Patil
17. **Holistic Health Is A Today's Need.....124**
Dr. Sudam Gemu Rathod
18. **A Study Of Emotional Intelligence And Mental Health**
Among Indoor And Outdoor Sports Person.....128
Prof. Mahendra Satyavijay Wagh
19. **Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents.....132**
Vijay Mahadeorao Bhujade
20. **Social Health And Mental Health In 'A Handful Of Rice'.....136**
Dr. Hemant Sudhakar Dalal
21. **A Study Of National Rural Employment Gaurantee Act139**
Pandurang R. Pawar
22. **The Indian Administration : Federal Principle and150**
Indian Constitution
Dr. Santosh S. Khatri & Prof. Sujata Shirode

A Study of Emotional Intelligence and Mental Health Among Indoor and Outdoor Sports Person

Prof. Mahendra Satyavijay Wagh

Department of Psychology,
VWS College, Dhule.

Introduction:

Sports play an important role in the development of an individual and human civilization. The word 'sport' comes from old French disports meaning 'leisure', with the oldest definition in English from around 1300 being 'anything humans find amusing or entertaining'. The French word for sport is based on the Persian word board, meaning 'winning' or 'win'. The modern Greek term for sport is athlismos, directly cognate with the English terms 'athlete' and 'athleticism' according to Roget's the sport is an 'activity engaged in for relaxation and amusement.' Thus, sport is all forms of competitive physical activity which through causer or organized participation, aim to use, maintain or improve physical fitness and provide entertainment to participants. Hundred of sports exist, from those requiring only two participants, through to those with hundred of simultaneous paretic pants, either in teams or competing as individuals.

A sport person (gendered as sports man or sports woman) or athlete is a person trained to compete in a sport involving physical strength, speed or endurance. Most professional sports people have particularly well-developed physiques obtained by extensive physical training and strict exercise accompanied by a strict dietary regimen.

Emotional Intelligence:

Emotional Intelligence as the subset of social intelligence that involves the ability to monitor one's own and other feelings and emotions, to discriminate among them and to use this information to guide one's thinking and actions "Emotional Intelligence refers to the capacity for recognizing our own feelings and those of others, for motivating ourselves, and for managing emotions well in

ourselves and our relationship (Goleman, 1998)

Mental Health:

Mental health is peace of mind when we speak of happiness, satisfaction, pleasant feeling, and satisfactory adjustment to work and environments, economic stability and good health we are usually talking about mental health is a broader concept including physical, social and mental health. Mental health has been reported as an important factor influencing individual as various behaviors, activities happiness and performance.

Mental health may be defined as the adjustment of individuals to themselves and the word at large with a maximum of effectiveness, satisfactions, cheerfulness and socially considerate behavior, and the ability of facing and accepting the realities of life.

Objectives of The Study:

- 1) To investigate the level of Emotional Intelligence in indoor and outdoor game sportsperson
- 2) To study the mental health of indoor and outdoor game sportsperson.

Hypothesis:

- 1) There is no difference among indoor and outdoor sports persons in terms of Emotional Intelligence
- 2) Onmentalhealthoutdoorsportspersonwillbesignificantly better as comparative to indoor sportsperson.

Methodology:

Sample of the Study:

The effective sample of the will be consisting of 30 indoor game sportsperson and 30 outdoor game sportsperson will be selected randomly sampling technique from various areas of Dhule District. Their age will range will be from 18-25.

Variables Under Study:

In the present investigation the category of sports person (outdoor and indoor game will be treated as independent variables whereas Emotional Intelligence and Mental Health will be the dependent variables.

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi (1969) is gained training of GIS & RS (2006) from IIRS, Dehradun and Ph.D. (2002) from the NMU, Jalgaon (M.S.) on Geography of Tribal Health. He had been associate with IAS, Shimla (2009-2011). He worked at NMU, Jalgaon as Director & Professor of lifelong learning in 2016. Currently, he is a Principal & Professor of Geography of Health, department of Geography V.W.S. College, Dhule (M.S.) India. So far he has completed eight research projects and written by twenty five Reference, Text books and Chapters, fifty three refereed & peer reviewed papers, sixty four non refereed papers & twenty proceeding papers in several of International and National reputed journals. Twenty articles published in magazines and newspapers. He supervised ten Ph.D., five M.Phil. students and visited two countries like South Korea & Malaysia. He has twenty three years of teaching & research experience. He is life member of NAGI, NGII MBP, Punjab Geographer, Deccan Geographer. He has been a member of Senate and Management Council of N.M.U. Jalgaon (M.S.)

Dr. Shubhada Rawal

Dr. Shubhada Rawal (1961) had completed M.Phil (1986) and Ph.D. (1998). She is working as a Head and Associate Professor in V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 32 yrs. She wrote 27 research papers and published in research journals and 60 in books and proceedings, six books were published. She supervised 3 Ph.D. and 2 M.Phil. candidates and working as M.Phil. Coordinator. Her field of interest is research methodology, modern political issues, and public administration. She had worked as a member of board of studies last ten years in NMU, Jalgaon. Recently she is a Vice President of Khandesh Political Science & Executive Member of Maharashtra Political Science and Public Administration.

Dr. Sunanda Thakare

Dr. Sunanda Thakare (1956) had completed M.Phil (1999) and Ph.D. in (2002). She has been working as Associate Professor at V.W.S. College, Dhule. Her Teaching experience is 20 yrs. She wrote 35 research papers and published in research journals and 15 in books and proceedings, 3 books are published. She supervised 3 Ph.D. and 2 M.Phil. candidates. Her field of interest is modern Indian political thought, comparative politics. She had work as member of Board of studies, NMU, Jalgaon, Vice President of Maharashtra Political Science and Public Administration, & Member of Khandesh Political Science.

Dr. Sujata Gaikwad

Dr. Sujata Gaikwad (1959) is Assistant Professor of Department of Political Science in V.W.S. College, Dhule (M.S.). She did Ph.D. (2001) in Political Science from B.A.M.U., Aurangabad. She wrote thirty five research paper and published in refereed, fifteen papers in Journal of International & National reputed. She Supervised 2 Students for M.Phil. Her field of interest in political analysis & socio-political movements. She got awards like Virangana Savitribai Phule, Shikshan Maharshi Panjabrao & Best Assistant Professor.

Dr. Santosh Khatri

Dr. Santosh Khatri (1976) had completed Ph.D. in 2001 in Political Science from NMU Jalgaon. He is working as a Assistant Professor in Department of Political Science in V.W.S. College, Dhule (M.S.) India. He worked at N.C.P.S.I., Vadodara (Gujarat) as a Translator in 2005-06. He wrote 13 research papers published in refereed, 10 proceeding papers in journals of International and National reputed. He supervised one student for Ph.D. His field of interest is political analysis, Indian foreign policy & international relation. He has been Member of B.O.S. for Sindh, State Borad, Pune.

Arts. C
DHU

Sociology/Health ₹ 195

ISBN 978 93 84228 07 1

www.prashantpublications.com
prashantbookhouse@gmail.com

17-18
TD - A d
~~22~~
24

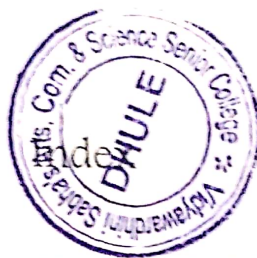
British Rule and Its Impact on India

[Handwritten signature]

- Editor in Chief -
Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

1. The British Rule and Its Impact On India..... 9
- Dr. Sandesh Wagh
2. Educational Policies in India under the 16
British Rule
- Dr. Shep B.K.
3. Jagannath Shankarshet : First Native..... 20
Promoter of Railways in India
- Dr. Rita Bhambi
4. The Impact of British Rule on Indian Villages 36
- Prof. Dr. (Major) Keshav Narayan Patil
5. The British Rule Impact on Tribal Community 46
of Khandesh Region
- Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
6. Impact of The British Rule : Communalism..... 51
and Partition of India
- Pardeshi Enayat Ranjeet
7. Health Services during British Rule in India 58
- Dr. Shubhada Thakare
8. British Rule and Education of Indian Women 64
- Prof. Smt. Rekha C. Deokar
9. British Rule and Social Changes 68
- Satish Nikam
10. Arrival of British and Cultural Changes in India ... 72
- Prof. U. Y. Gangurde
11. The Cultivators Whipcord : The Indicator 76
of the Dual Economic Drain of the Farmers
- Dr. Ajaykumar Pralhad Lokhande
12. The British Rule and Indian Education System 84
- Mr. Madhukar R. Wankhede

Scanned by CamScanner

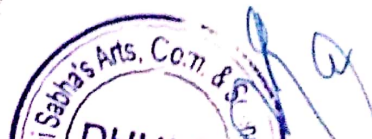
The British Rule and Indian Education System

- Mr. Madhukar R. Wankhede

Introduction

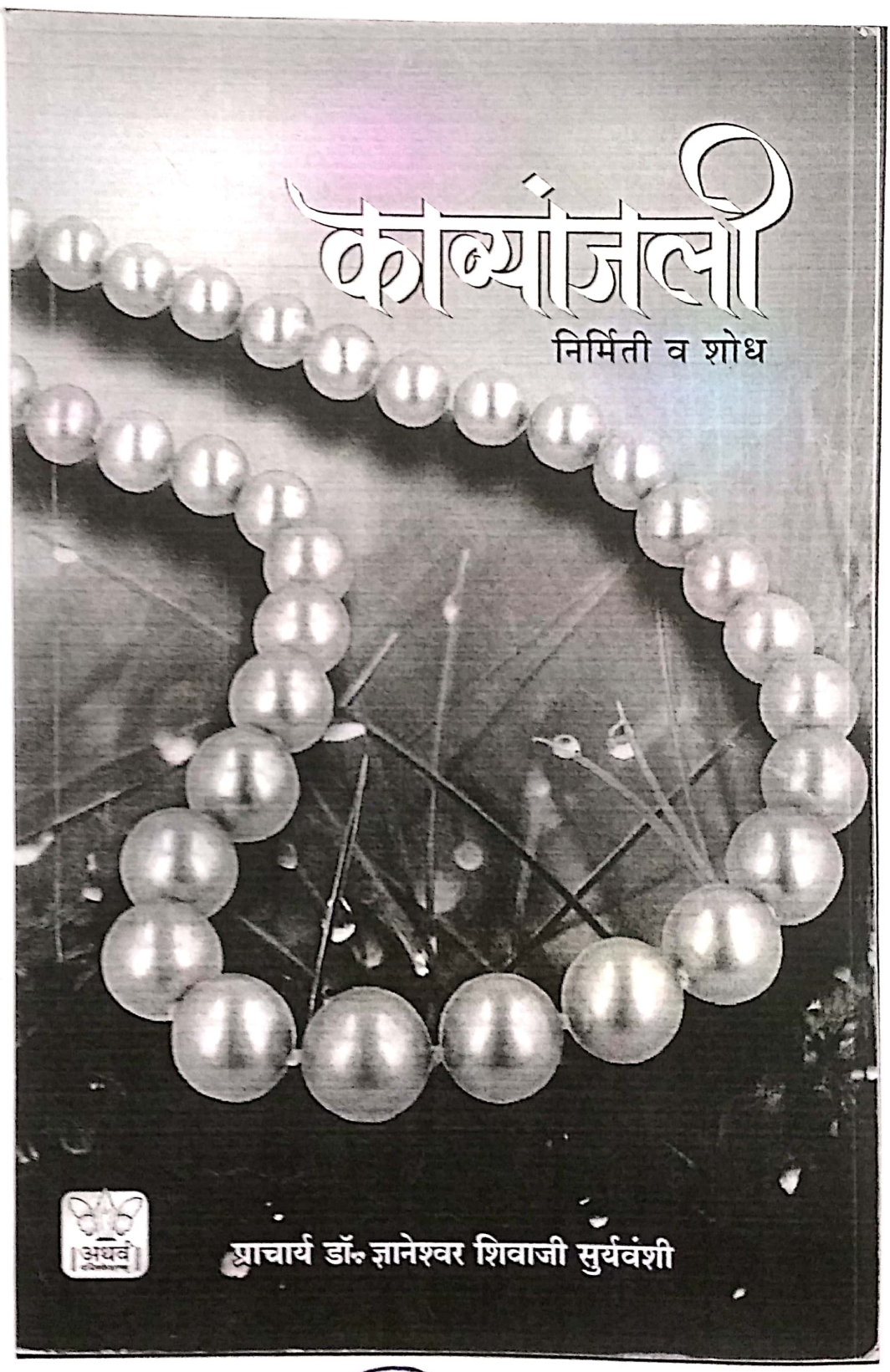
Education is the significant tool for the development and transformation of the individual, society and consequently the nation. Education gives the ability and potentialities to transform from the ignorant mind to the learned one. According to the Dictionary of Education, education is "the aggregate of all the processes by which a person develops abilities, attitudes and other forms of behaviour of practical values in the society in which s/he lives; the social process by which people are subjected to the influence of selected and controlled environment (especially that of the school), so that they may obtain social competence and optimum individual development". (edited by C.V. Good, 1973). It should be available for all based on the equality and determined by the laws. There should not be a cultural and religious politics behind spreading the education because it creates the monopoly of the handful of the social strata. This has been happened in India for many centuries because it was politicized and made available for the limited group of the society i.e. so-called upper castes only. But the Indian education system revolutionalised during Buddhism and British Rule. So this paper will throw light on the Britishers' endeavors to evolve the Indian education system.

Developed countries have been developed through education. Currently education is the most important tool for human resource development. If you want to develop national development, the most important resource is the human resource than physical resource. Unless the foundation of any building is strong, the building cannot be strong, as the development of both the sides of the man is required. Scientific, economic, religious, social, professional, cultural developments are only possible through education only. Education is a tool for social change. The responsible citizens can be created through education. Education

11/3

25

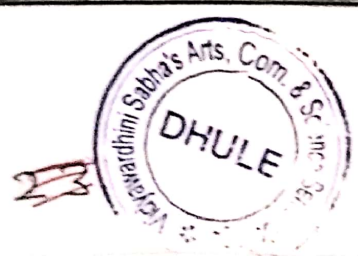
काव्याजला

निर्मिती व शोध

प्राचार्य डॉ. ज्ञानेश्वर शिवाजी सुर्यवंशी

8/10/2

काव्यांजली

निर्मिती व शोध

संपादक

प्राचार्य डॉ. ज्ञानेश्वर शिवाजी सुर्यवंशी
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

संपादक मंडळ

प्रा.डॉ. पुष्पा गावित प्रा. मंगेश पाटील
प्रा. राजीव आरके प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे
मराठी पदव्युत्तर विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

काव्यांजली : निर्मिती व शोध

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-87129-65-8

प्रकाशन क्र. १७८

प्रकाशक

पुरुषोत्तम भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देवीदाम कॉलनी, सरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.

संपर्क: ९४०५२०६२३०

जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, श्रीमती रतू हायस्कूलजवळ, दादर कॉलनी,

जळगाव ४२५००१. संपर्क: ०२०५७-२२३९६६६, ९७६६६९०७९७

ई-मेल: atharvapublications@gmail.com

वेबसाईट: www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती: २०१८

अक्षरानुवर्णणी: अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य: ₹ २५०/-

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा यास इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करून देणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

दोन

अनुक्रमणिका

- बदलते सामाजिक संदर्भ आणि कवितेचे अध्यापन १७
डॉ. आशुतोष पाटील
- भावनांचा अस्ताव्यस्त उद्गार म्हणजे कविता २५
प्रा. डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे
- मायभाषेच्या कवितांचं काव्यसौंदर्य ३२
सुभाष वामन आहिरे
- काव्याचे विविध प्रकार व तंत्रे ३८
प्रा. सदाशिव सुर्यवंशी

आई

१. 'ती' आई असते - भूपेंद्र विजय भामरे ४५
२. उणीव - तुषार सैदाणे ४६
३. माय - श्री. पंडितराव के. पाटील ४७
४. मायची भेट - सौ. वंदना पाटील ४८
५. अभंगाई - सुनिता पाटील ४९
६. कळेल का रे अर्थ आईचा ? - अतुल देशपांडे ५१
७. पाणी - कमलाकर संदानशिव ५२

प्रेम

८. सोसत राहिलो - भूपेंद्र विजय भामरे ५४
९. तुझ्याशी जरी जन्मभर वाद केले... - शरद धनगर ५५
१०. प्रेमाच्या वाटेवर... - तुषार सैदाणे ५६
११. व्यथा - ज्ञानेश्वर पाटील ५७
१२. मग जागा उरली नाही - ज्ञानेश्वर पाटील ५८
१३. जरा बरोबर नाही... - भगवंत आहिरे ५९

पर्यावरण

१४. तुझं स्वागत चैत्रा रे! - सौ. मंगला मधुकर रोकडे ६१
१५. सांज संध्या - मुकेश पवार ६२

बारा

देशप्रेम

१६. शूर-वीरांचा देश - तुषार सैदाणे ६३

ग्रंथालय

१७. ग्रंथालयी यावे - मोहन श्रावण अमृतकर ६४

शाहिरी / संबोधनात्मक

१८. मानाचा मुजरा - मोहन श्रावण अमृतकर ६६

स्त्रीवाद वा स्त्री विषयक

१९. पिंजरा - सौ. रेखा मनोज सांबुळे ६८

२०. मी स्त्री भ्रूण - सौ वसुंधरा दशरथ लांडगे ६९

२१. सोपं नसतं गं... - धनश्री रमेश मिस्तरी ७१

२२. लेक वाचवा होऽऽ - कु. प्राची पंडित पाटील ७३

२३. ती - श्री. ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी ७४

२४. आजची नारी - पंडितराव के. पाटील ७५

२५. मुलगी वयात आली... - अतुल देशपांडे ७६

२६. प्रारब्ध! - श्री. हेमराज बागुल ७७

२७. माझं प्रथम 'पुरुषी' निवेदन! - श्री. हेमराज बागुल ७८

२८. उपेक्षित - सौ. रेखा मनोज सांबुळे ७९

गंभीर-वैचारिक

२९. भूक - प्रविण पवार देवपूर ८०

३०. रंगकर्मी - सौ सुमन पितांबर महाले ८२

३१. इथे - अरविंद सोनकळे ८३

३२. व्याकुळता - सौ. मंगला मधुकर रोकडे ८४

३३. संपलं वरंच काही - निकम दिपिका ८५

३४. जात - निकम दिपिका ८६

३५. बिनडोक्याचं भांडण - भगवंत अहिरे ८७

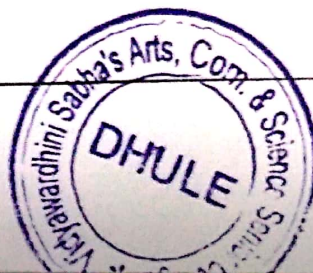
३६. रिपोर्ट - प्रविण पवार ८९

३७. शेतकऱ्याची दैना. - कु. प्राची पंडितराव पाटील ९१

३८. मम सोबत्यांशी - कमलाकर संदानशिव ९२

३९. अंगाई - सौ. प्रियंका अनिल पाटील ९४

तेरा

समकालीन

४०. सुवर्ण महोत्सव भारताचा - तुषार सैदाणे	९५
४१. कलियुगातले महाभारत - सौ. रेखा मनोज सांबुके	९७
४२. काही वेळ बसा - ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी	९८
४३. पोकळी - सौ. रेखा मनोज सांबुके	९९
३४. सलाम - तुषार सैदाणे	१००
४५. खंत - सौ. प्रियंका पाटील	१०१
४६. वाट - सुभाष वळवी	१०२

बोली भाषा - अहिराणी

४७. उनी मामाना धुयाले (अहिराणी) - सौ. मंगला मधुकर रोकडे	१०४
४८. सोनगीर नी माटीना हिरा - जयराम मोरे	१०५
४९. लिलाव - जयराम मोरे	१०६
५०. माय - श्री. पंडितराव के. पाटील	१०७
५१. चान्दोवा - सुभाष आहिरे	१०८
५२. भाजीपाला - सुभाष आहिरे	११०
५३. नादान मन्हं बाय - सौ. माया प्रदिप सांबुखे	१११
५४. शेतकरी ना हाल - बाळकृष्ण शिंदे	११२
५५. खान्देश गीत - शाहीर नानाभाऊ पाटील	११३

गझल

५६. गझल - १ - श्री. ज्ञानेश्वर भामरे	११४
५७. दुःख हे येणार संगे... - दिलीप पांडरपट्टे	११५
५८. गझल - २ - अतुल देशपांडे	११६
५९. 'अनलज्वाला' मात्रावृत्तीतील अहिराणी गझल - सदाशिव सूर्यवंशी	११७
६०. गझल मनातली - सदाशिव सूर्यवंशी	११८
६१. 'आनंदकंद' या वृत्तातील गझल - सदाशिव सूर्यवंशी	११९

चरित्रात्मक

६२. लेक सावित्री मायची - सौ. मंगला मधुकर रोकडे	१२०
६३. दैव हिरवे नांदवू - सौ. मंगला मधुकर रोकडे	१२१

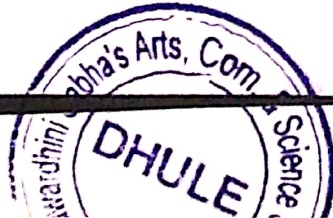
चौदा

इतर

६४. सोसत राहिलो - भूपेंद्र विजय भामरे	१२२
६५. प्रभात फेरी - पंडितराव के. पाटील	१२३
६६. कवितेस - पंडितराव के. पाटील	१२४
६७. मरूद - पंडितराव के. पाटील	१२५
६८. अमेरिकन कल्चर - सौ. सुमन पितांबर महाले	१२६
६९. शुन्याकडेच - श्री. रमेश बोरसे	१२७
७०. रंग कितिक आवरू - कमलाकर संदानशिव	१२८

पंधरा

117
26

डा. बाबासाहेब
आंबेडकरांचे
कृषिचिंतन

संपादन
डॉ. माधव जाधव

2017-18

Publications

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिचिंतन

संपादक - डॉ.माधव जाधव

DR.BABASAHEB AMBEDKARANCHE KRUSHICHINTAN
SAMPADAN - DR. MADHAV JADHAV

प्रथमावृत्ती : ११ एप्रिल २०१८ (महात्मा फुले जयंती)

सर्व हक्क : © डॉ.माधव जाधव

ISBN : 978-93-84091-84-2

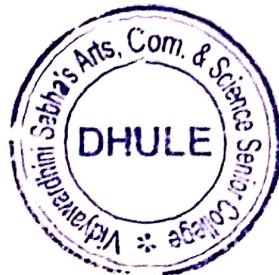
प्रकाशक : राकेश आ. साळुंखे, B.E.
लोकायत, १३ यशवंतनगर,
गेंडामाळ, सातारा - ४१५ ००२.
दूरध्वनी : (०२१६२) २५०७२५/२५२७८८

अक्षरजुळणी : सुदर्शन अग्रवाल व
विजयकुमार चित्तरवाड, नांदेड

मुद्रक व मुखपृष्ठ : कलाविष्कार ग्राफिक्स, सातारा
मोबा.९८६०९६३७०८

मूल्य : रूपये २२०/-

या ग्रंथातून व्यक्त झालेली मते ही त्या-त्या लेखकांची असून संपादक व प्रकाशक या मताशी
सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

विभाग पहिला :- आर्थिक विचार

- १) डॉ.बाबामाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार १०
- डॉ.जनार्दन बाघमारे
- २) डॉ.आंबेडकरांच्या अर्थचिंतनाची व्यापकता २६
- प्रा.यादव गायकवाड

विभाग दुसरा :- जल व ऊर्जा नीती

- १) ऊर्जा व पाटबंधायेमंत्री : डॉ.बाबामाहेब आंबेडकर ३८
- प्रा.रविचंद्र हडमनकर
- २) ऊर्जा आणि जलनियोजनाचे शिल्पकार : डॉ.बाबामाहेब आंबेडकर ४१
- डॉ.प्रकाश मोगले
- ३) जल व कृषितज्ज : डॉ.बाबामाहेब आंबेडकर ४७
- अॅड.राजेंद्र लातूरकर

विभाग तिसरा :- कृषिचिंतनाचे विविध पैलू

- १) आधुनिक भारताची पायाभूत बांधणी आणि डॉ.बाबामाहेब आंबेडकर ५६
- प्रा.राजीव के.आरके
- २) कृषिचिंतक डॉ.बाबामाहेब आंबेडकर ७९
- डॉ.शैलेंद्र लेंडे
- ३) आधुनिक भारताचे निर्माते : डॉ.बाबामाहेब आंबेडकर १५
- डॉ.श्यामसुंदर मिरजकर
- ४) डॉ.बाबामाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार १०२
- प्रा.जैमिनी कडू
- ५) डॉ.आंबेडकरांची शेतविषयक भूमिका ११२
- डॉ.अविनाश फुलझेले
- ६) भारतीय शेततेचे प्रश्न आणि डॉ.आंबेडकरांचे विचार ११३
- डॉ.रूपेश कन्हाडे
- ७) भविष्याचा वेध घेणारे डॉ.बाबामाहेब आंबेडकरांचे कृषिचिंतन १३३
- डॉ.माधव जाधव

१. आधुनिक भारताची पायाभूत बांधणी आणि

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

- प्रा.राजीव के.आरके

एक थोर मानवतावादी, समाजसुधारक, प्रजासूर्य, जहाल राष्ट्रवादी, दलितांचे कैवारी, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, अस्पृश्यांचे पुढारी, समाजशास्त्रज्ञ, लोकशाहीचे कट्टर समर्थक, संसदपटू, कायदेतज्ज्ञ, स्त्रियांचे उद्धारक, बोधिमत्त्व अशा अनेक नामाभिधानांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे ओळखले जातात. जणू डॉ.आंबेडकरांच्या ओळखीला केवळ हेच आयाम आहेत असाच समज असण्याचा संभव अधिक आहे. नव्हे, डॉ.आंबेडकरांना याच आयामांच्या आधारे आजपर्यंत समजून घेतले गेले आहे, ही वस्तुस्थिती आहे. पण, डॉ.आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाला केवळ याच आयामांच्या आधारे समजून घेणे हे त्यांच्यावर अन्याय करणारे ठरू शकते. कारण डॉ.आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्त्व हे एक अष्टपैलू व बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला धगधगत्या जीवनसंघर्षाचा संदर्भ होता. कारण जगण्याने प्रत्येक टप्प्यावर त्यांची कसोटी घेतली होती व त्या प्रत्येक कसोटीतून ते तावून मुलाखून निघाल्याने त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला अनेक धारदार पैलू प्राप्त झाले होते. ते पैलू केवळ सामाजिक, राजकीय नव्हते, तर धार्मिक-सांस्कृतिकही होते. ते केवळ राष्ट्रीयतेचे नव्हते, तर आंतरराष्ट्रीयतेचेही होते. ते केवळ शैक्षणिक नव्हते, तर सुधारणावादी, परिवर्तनवादीही होते. ते केवळ साहित्यिकी नव्हते, तर भाषिकही होते. परंतु, या सर्वापेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे, डॉ.आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाला आर्थिक समस्यांचे जाणकार, सामाजिक अर्थशास्त्राचे भारतीय जनक, अर्थविचारवंत असाही एक पैलू होता. डॉ.आंबेडकरांच्या उपर्युक्त पैलूंच्या आर्थिक पैलूंचे म्हणावे तेवढ्या प्रमाणात परिशीलन करून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या आर्थिक बाजूचे विश्लेषण अद्यापही पुरेशा प्रमाणात होऊ शकले नाही, हे खरे तर भारतीय वैचारिकतेचे अपयशच आहे. डॉ.आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांना दुर्लक्षित करण्याचे जे पातक आपल्याकडून घडले त्यामाठी इतिहास आपल्याला कधीच माफ करणार नाही.

५६ / डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिचिंतन

परिभाषित
राजीव आरके

प्रकाशन क्र. - ०७

© राजीव आरके

प्रकाशक

मिलिंद जगताप

सौरव प्रकाशन,

बौद्धनगर, जवाहर कॉलनी,

औरंगाबाद - ४३१००५

मो. नं. ९९२२८६९९५७

sauravmilind11@gmail.com

ISBN : 978-81-934451-3-6

पहिली आवृत्ती
सप्टेंबर २०१८

अक्षर जुळवणी -

सौ. अनिता विनायक भालेराव

क्रिएशन, जयश्री, १-एन,

सेक्टर ए, एन-१, सिडको, औरंगाबाद

फोन - २४८६९१०

मुद्रक

रुद्रायणी ऑफसेट,

एम. आय. डी. सी.,

चिकलठाणा, औरंगाबाद

मुखपृष्ठ संकल्पना : डॉ. विरा राठोड

किंमत - २००/-

अर्पणपत्रिका

कालकथित प्राचार्य जे. जी. खैरनार

यांच्या स्मृतीस

आणि

ज्या शब्दांमुळे अभिव्यक्त होऊ राकलो

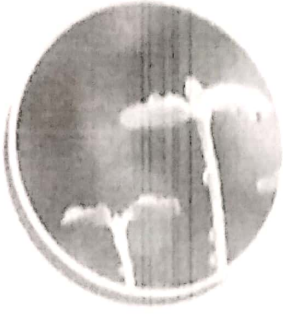
त्या शब्दांना

सविनय समर्पित...

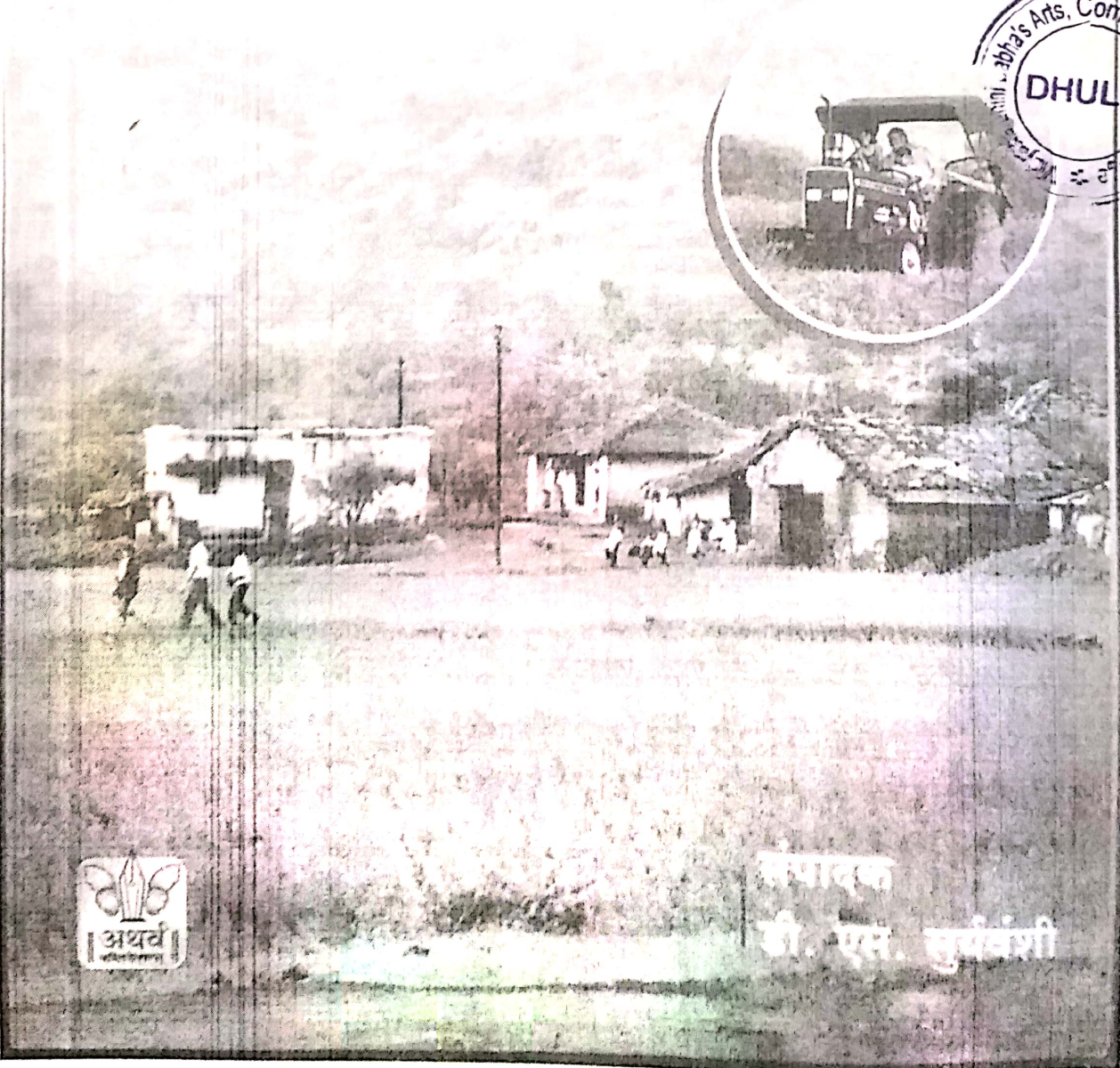
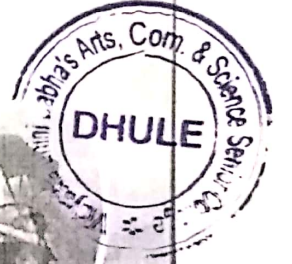

27-10-2018

28

पर्यावरण और महिलायें

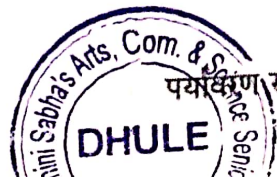

संपादक
डी. एस. सुर्वेवशी

oct - 2018

अनुक्रमणिका

१. पर्यावरण संरक्षक: आदिवासी संस्कृती ०९
डॉ. जयश्री गावित
२. जलवायु परिवर्तन और स्वच्छता १५
श्रीमती मनिषा किशोर दहिलानी
३. साहित्यिक दृष्टीकाण से महादेवी वर्मा का प्रकृति एवं पर्यावरण में योगदान १७
प्रा. डॉ. मुकेश दामोदर गायकवाड
४. हरितपर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की भूमिका २१
प्रा. डॉ. भारती बी. वळवी
५. भारतीय महिलाओं का स्वच्छ और हरित पर्यावरण में योगदान २५
वडगे वृषाली रंगनाथ
६. पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की महती २९
डॉ. आशा डी. कांबळे
७. पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान ३४
प्रा.डॉ. मंजु पु.तरडेजा (सिंधाणी)
८. पर्यावरण संरक्षण में नारी की भूमिका ३८
प्रा.डॉ. राजेंद्र गणपत पाटील
९. पर्यावरण संरक्षण: भारतीय महिलाएँ ४२
प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
१०. आदिवासींच्या लोकपरंपरा आणि पर्यावरण ४६
प्रा. डॉ. पुष्पा यशवंत गावीत
११. पर्यावरण आणि कचरा प्रदुषण ५०
प्रा. डॉ. मधुकर आत्मराम देसले
१२. भारतीय महिलांचे स्वच्छ आणि हरित पर्यावरणातील योगदान ५५
ज्योती विनोद पगार
१३. भारतीय महिलांची पर्यावरण संवर्धन विषयीची मानसिकता व भूमिका ५९
प्रा. डॉ.जी.बी. चौधरी

पर्यावरण संवर्धनातील महिलांचे योगदान । ७

अथर्व पब्लिकेशन्स

पर्यावरण और महिलायें

© सुरक्षित

ISBN: 978-93-88544-24-5

प्रकाशक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, अँग्लो उर्दू हाथस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी,

जळगाव ४२५००१. संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvpublications@gmail.com

वेबसाईट : www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती : २७ ऑक्टोबर २०१८, अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य: ₹ १५०/-

- महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई प्रायोजित विद्यावर्धिनी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय धुळे आयोजित दि.२७/१०/२०१८ या एकदिवसीय कार्यशाळेतील लेखांचे संकलन.
- महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई यांचे आर्थिक सहकार्याने

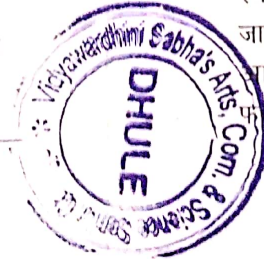
२ | अथर्व पब्लिकेशन्स

संपादकीय

मूलतः भारतीय संस्कृतीचा उगम, विकास, प्रगती हे सर्वकाही घनदाट अशा अरण्यात, वनराजीच्या कुशीत झालेला आहे. आपल्या सर्व ऋषी-मुनिवरांनी याच पर्यावरणाच्या आशीर्वादाने मोठमोठी महाकाव्ये रचून समस्त भारतीय जनतेला नैतिकतेचा महान पाठ शिकविण्याचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण असे कार्य संपन्न केलेले आहे. आपली अशी ही समृद्ध भारतीय संस्कृती पल्लवित, पुष्पित याच पर्यावरणाच्या आशीर्वादाने झालेली आपण पाहतो. जोपर्यंत आपले पर्यावरण शाबूत, सुरक्षित, जिवंत आहे तोपर्यंत मुन्यप्राणी शाबूत व सुरक्षित पर्यायाने जिवंत असू शकणार आहे. अर्थात पर्यावरण हेच जीवन आहे.

वर्तमान संदर्भाचा विचार करता असे निदर्शनास येते की, आज असंख्य कारणांनी पर्यावरणाचा न्हास होत आहे. पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत चाललेले आहे, असेच चित्र पुढे कायम राहिल्यास संपूर्ण जीवसृष्टी संपुष्टात येईल की काय अशी अनामिक भीती दिवसेंदिवस जोर धरू लागली आहे. आज सिमेंटची जंगले वाढत चाललेली आहेत आणि हिरवीगार जंगले वह्या, पुस्तकांमध्येच पहावयास मिळू लागली आहेत. संपूर्ण मानवजाती पर्यावरणाला विनाशाकडे नेत आहे. वसुंधरेची विल्हेवाट लावण्यात जराही संकोच न करणारी ही मानवजात याचे होणारे भयंकर दुष्परिणामांपासून अनभिज्ञ आहे. मानवाचे हे अज्ञान निश्चितच मानवाला भविष्यातील विनाशाकडे नेणारे आहे. आणि मग कधीतरी एकायला येत असलेली ही वाक्ये की पुढे-पुढे दुधाच्या भावात पाणी मिळेल, तिसरे महायुद्ध झालेच तर ते पाण्यामुळे होईल अशी वल्गना वाटत असलेली ही वाक्ये प्रत्यक्षात खरी ठरू पाहात आहेत. पाणी संघर्ष समिती नामक पर्यावरण संरक्षणार्थ गठित समित्या आकार घेऊ लागल्या आहेत. हे चित्र दिवसागणिक गंभीर स्वरूप धारण करणार यात तीव्र मात्र शंका नाही. आज असे ऐकले जात की आपल्या आजोबांनी पाणी अथांग अशा समुद्रात बघितले आपल्या वडिलांनी खळखळत्या नद्यांमध्ये बघितले आपण आज ते पाणी नळांमध्ये बघू शकतो तर आपली मूलं हे पाणी कॅप्सूलमध्येच

पर्यावरण संवर्धनातील महिलांचे योगदान | ३

पर्यावरण संरक्षण: भारतीय महिलाएँ

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना:

स्वच्छ पर्यावरण हमारी सबकी सामूहिक जिम्मेदारी है, लेकिन भारत की आधी आबादी नारी शक्तिने इस पवित्र यज्ञ में अपनी भूमिका ज्यादा कुशलता से निभाई है और आगे भी निभा सकती है। देश में कई पर्यावरण संरक्षण आन्दोलन खासकर वनों के संरक्षण में महिलाओंने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। महिलाओं की सकारात्मक सोच ही पर्यावरण बचा सकती हैं, ऐसा डॉ. जनक पलटा मगीलिंगन का मानना है और किसी हद तक यह भी हो सकता है, क्यों कि भारत में महिलाओं को पर्यावरण का प्रतिक ही माना गया है। पर्यावरण के अनेक नाम भारत में स्त्रीवाचक हैं जैसे, तुलसी, वसुंधरा, गंगा, जमुना आदि विशेष दिखाई देते हैं। इस कडी को जोड़ते हुए पर्यावरण संरक्षण में भारतीय महिलाओं का योगदान एवं भूमिका को जाँचने का प्रयास प्रस्तुत शोध आलेख में किया गया है।

उद्देश:

- 1) पर्यावरण संरक्षण में भारतीय महिलाओं का योगदान को जाँचना।
- 2) पर्यावरण संरक्षणसंबंधी भारत में हुए आन्दोलन में महिलाओं की भागीदारी का अध्ययन करना।

हिंदूस्थान में महिलाओं की पर्यावरण के संदर्भ में भूमिका निरंतर सकारात्मक रही है। भारतवर्ष में महिलाएँ आधुनिक काल में ही नहीं अपितु वैदिक काल से ही पर्यावरण के प्रति सजग रहीं हैं तथा पर्यावरण संरक्षण में अपना अमूल्य योगदान दे रहीं हैं। भारत में वैदिक काल से ही अपने नित्य जीवन में प्रार्थना से लेकर अंतिम समय की विधी तक पर्यावरण का सन्मान होता आ रहा है। घर में तुलसी, केले का पौधा होना भारतीय महिलाएँ अनिवार्य मानती हैं। तुलसी, पीपल, बट आदि का पूजन महिलाओं के पर्यावरण से जुड़ाव को परिलक्षित करता है। उसीप्रकार प्रातः काल में सूर्य को अर्घ्य देना, चंद्रमा पूजन, जलपूजन, भूमीपूजन तथा विविध देव देवताओं के चिन्हीत पशुओं का पूजन पर्यावरण के

8182-298
22-1-22

प्रति सम्मान का सूचक है। आधुनिक एवं पाश्चात्य संस्कृति का अंधानुकरण कर रहे समाजने भारत की इस प्राचीन संस्कृति के संस्कारों को रूढ़िवादिता का नाम देकर पर्यावरण संरक्षण से हिंदूस्थानी समाज को दूर करने का निरर्थक प्रयास किया है।

हिंदूस्थान की महिलाओं ने पर्यावरण संरक्षण की दिशा में निरंतर महत्वपूर्ण भूमिका का निर्वाहन किया है। उनका इस विषय में सदैव योगदान रहा है। जहाँ पर्यावरण को नुकासन पहुँचाने का कार्य एवं प्रयास हुआ है, वहाँ पर्यावरणवादी महिलाओं ने अपनी भूमिका बखुबी अदा की है। भारतीय इतिहास में इस संबंध में एक नहीं अनेकों उदाहरण हमें मिलते हैं, जिसमें महिलाएँ पर्यावरण संरक्षण के आन्दोलन की प्रेरणा स्रोत है या रूँ कहें कि वे प्रणेता हैं। इस संबंध में निम्न आन्दोलनों कि चर्चा की जा सकती है...

खेजडली आन्दोलन:

खेजडली आन्दोलनने महिलाओं को पर्यावरण संरक्षण के प्रति जागृत करने का कार्य किया है। इस आन्दोलन में ८४ गाँव के लोगों ने विशेष तौर पर महिलाओं ने वृक्ष काटने का विरोध किया है। इ.स १७३० में जोधपूर रियासत का महल निर्माण करने हेतु लकड़ी की आवश्यकता हुई तो जोधपूर के महाराज के आदेश पर खेजडली गाँव के खेजडी वृक्ष काटने का कार्य आरंभ हुआ, तब गाँव की महिला अमृता देवी ने अपनी तीन पुत्रियों के साथ वृक्ष काटने के विरोध में खड़ी हुई, अंततः वृक्षों को बचाने हेतु व वृक्षों से लिपट गई और अपने प्राणों को वृक्षों पर अर्पण कर दिया। इस खबर के फैलते ही गाँव के अन्य ३६३ लोगों ने भी वृक्ष संरक्षण हेतु अपनी कुर्बानी दी। इसी कुर्बानी ने चिपको आन्दोलन के लिए महिलाओं को प्रेरित किया।

चिपको आन्दोलन:

१९७० के दशक का भारत का प्रसिद्ध आन्दोलन उत्तरप्रदेश के चमोली से प्रारंभ हुआ। जिसके प्रणेता श्री सुन्दरलाल बहुगुणा थे। प्राण जाए पर वृक्ष न जाए इस संदेश को जनजन में प्रचारित करने वाले इस आन्दोलन में भी महिलाओं ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी। इस आन्दोलन को ईको फेमिनिस्ट भी कहा जाता है। २६ मार्च १९७४ में गौरादेवी के नेतृत्व में चमोली गाँव की महिलाओं ने रेणी के वृक्ष काटने के लिए आए लोगों के सामने नारा लगाया कि जंगल हमारा मयका है, हम इस कटने नहीं देंगे। इससे यह ज्ञात होता है कि भारतीय महिलाएँ वृक्ष एवं पर्यावरण को अपने जीवन में पितृ-पक्ष का स्थान देती हैं। जिसतरह वे अपने मयके के परिजनों से प्रेम करती हैं उसीतरह और उतना ही पर्यावरण एवं वृक्षों से भी प्रेम करती है।

एक दशक चले इस आन्दोलन में ३० मई १९७७ को अदवाणी गाँव में वनविभाग वृक्ष काटने लगा तो बचनी देवी ने गाँववासीयों के साथ मिलकर वृक्षों से चिपककर विभाग के ठेकेदारों से हथियार छीन लिए और वृक्षों की कटाई को रोकने के लिए सरकार को मजबूर कर दिया।

अप्पिको आन्दोलन:

चिपको आन्दोलन की तर्ज पर दक्षिण भारत में १९८३ में कर्नाटक के उत्तर कन्नड क्षेत्र अप्पिको आन्दोलन में शुरू हुआ। इस आन्दोलन में सलकानी व निकट के गाँव की महिलाओं ने वृक्षों से चिपककर आसपास के जंगलों के वृक्षों को कटने से बचाया, यह आन्दोलन लगातार ३८ दिनों तक चला। इसी तरह बेनगाँव, हरसी तथा निदगोड में भी महिलाओं ने सफलतापूर्वक आन्दोलन किया।

नवधान्या आन्दोलन:

नवधान्या आन्दोलन १९८७ से वन्दना शिवा नामक महिला के नेतृत्व में चलाया जा रहा है। इस आन्दोलन का मुख्य उद्देश्य भोजन सम्पन्न नगर बनाना है। नवधान्या का अर्थ है नौ बीज यह आन्दोलन महिला केंद्रीत आन्दोलन है, जिसमें जैविक एवं सासंकृतिक विविधता के संरक्षण का कार्य हो रहा है। तथा उस आधार पर खेती की रचना करने का प्रायस किया जा रहा है।

नर्मदा बचाओ आन्दोलन:

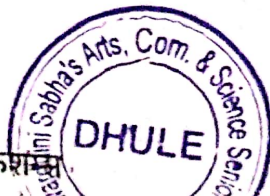
नर्मदा बचाओ आन्दोलन की प्रणेता गांधीवादी विचाधारा से प्रभावित पर्यावरणविद् मेधा पाटकर हैं। सरदार सरोवर परियोजना के कारण स्थानीय पर्यावरण संरक्षण, आदिवासीओं के अधिकार के लिए प्रारंभ से मेधा पाटकर आवाज उठाती आ रहीं हैं। वे एक ही समय में तीन भूमिकाओं का निर्वाह कर रहीं हैं— एक वन में महिलाएँ संग्रहणकर्ता की भूमिका, दुसरी संरक्षक की भूमिका तथा तिसरी प्रबन्धक की भूमिका।

रक्षा सूत्र आन्दोलन:

उत्तराखंड में महिलाओं ने वृक्षों की रक्षा हेतू रक्षा सूत्र आन्दोलन की शुरूवात की जिसमें वृक्षों को रक्षा धागा बांधते हुए उनकी रक्षा का संकल्प महिलाओं की ओर से लिया गया। इसी आन्दोलन से प्रेरणा लेते हुए २००६ इसवी में पर्यावरण बचाओ भावना के साथ राजस्थान के पिपलन्तरी गाँव में बेटी के जन्म पर १११ वृक्ष लगाने का नियम बनाया गया। इस योजना में अबतक २.८६ लाख वृक्ष लगाए जा चुके हैं। इस गाँव को २००८ में निर्मल ग्राम पुरस्कार भी मिला है।

सारांश:

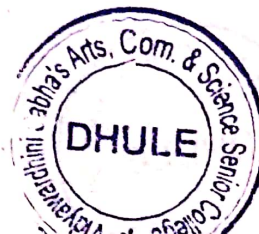
४४ । अथर्व पब्लिकेशंस

भारत में आजादी से पहले से ही वन नीति है, पहली राष्ट्रीय वन नीति १८९४ में बनी, स्वतंत्र भारत की पहली राष्ट्रीय वन नीति १९५२ में बनी तथा वन संरक्षण अधिनियम १९८० में बना मात्र इन नीतियों में महिलाओं की सहभागिता का उल्लेख नहीं है। परंतु महिलाओं के पर्यावरण के प्रति महत्ता को देखते हुए, तथा उनके पर्यावरण संरक्षण के प्रति त्याग एवं योगदान को देखते हुए १९८८ में बनी राष्ट्रीय वन नीति में महिलाओं की सहभागिता को महत्त्व दिया गया। तथा १९९५ में राष्ट्रीय वन नीति में बदलाव करते हुए समितियों में महिलाओं के लिए ३३ प्रतिशत आरक्षण दिया गया। अर्थात् भारत में वर्तमान में महिलाओं की निरंतर पर्यावरण में भागिदारी एवं योगदान को सरकार की ओर से मान्यता दी जाने लगी है तथा पर्यावरण के प्रति महिलाओं को और अधिक प्रेरित करने के प्रायास हेतु सरकार उन्हें पुरस्कार भी प्रदान कर रही है उदा. १९९१ में पर्यावरण संरक्षण हेतु के. पी. गोयनका पुरस्कार महिलाओं द्वारा संचालित सेवा मण्डल संस्था को दिया गया।

संदर्भसूची :

- 1) <https://hindi.indiawaterportal.org./contribution-uf-women-in-environmental-conservation>
- 2) <https://readerblogs.newbharattimes.indiatimes.com/mera-paksh>
- 3) www.humsamvet.in/humsamver/?p=2142
- 4) www.hindi.webdunia.com>role-of-women

Justin Grant

(29)

V W Dhule

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई

पर्यावरण और महिलायें

संपादक

प्राचार्य डॉ. डी. एस. सुर्यवंशी

विद्यावर्धिनी सभेचे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
धुळे

अथर्व पब्लिकेशन्स

पर्यावरण और महिलार्ये

संपादक
डी. एस. सुर्यवंशी

अनुक्रमणिका

१. पर्यावरण संरक्षक: आदिवासी संस्कृती ०९
डॉ. जयश्री गावित
२. जलवायु परिवर्तन और स्वच्छता १५
श्रीमती मनिषा किशोर दहिलानी
३. साहित्यिक दृष्टीकाण से महादेवी वर्मा का प्रकृति एवं पर्यावरण में योगदान १७
प्रा. डॉ. मुकेश दामोदर गायकवाड
४. हरितपर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की भूमिका २१
प्रा. डॉ. भारती बी. वळवी
५. भारतीय महिलाओं का स्वच्छ और हरित पर्यावरण में योगदान २५
वडगे वृषाली रंगनाथ
६. पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की महती २९
डॉ. आशा डी. कांबळे
७. पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान ३४
प्रा.डॉ. मंजु पु.तरडेजा (सिंधाणी)
८. पर्यावरण संरक्षण में नारी की भूमिका ३८
प्रा.डॉ. राजेंद्र गणपत पाटील
९. पर्यावरण संरक्षण: भारतीय महिलाएँ ४२
प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
१०. आदिवासींच्या लोकपरंपरा आणि पर्यावरण ४६
प्रा. डॉ. पुष्पा यशवंत गावीत
११. पर्यावरण आणि कचरा प्रदुषण ५०
प्रा. डॉ. मधुकर आत्मराम देसले
१२. भारतीय महिलांचे स्वच्छ आणि हरित पर्यावरणातील योगदान ५५
ज्योती विनोद पगार
१३. भारतीय महिलांची पर्यावरण संवर्धन विषयीची मानसिकता व भूमिका ५९
प्रा. डॉ. जी. बी. चौधरी

पर्यावरण संवर्धनातील महिलांचे योगदान । ७

१४. पर्यावरण संरक्षणामध्ये महिलांचे योगदान
प्रा.डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे
श्रीमती देशमुख प्रतिभा रामदास
१५. भारतीय महिलांचे पर्यावरणातील योगदान
प्रा. प्रज्ञा भगवान बागूल
१६. पर्यावरण परिवर्तनाच्या वन्य जीवावर पडणारा प्रभाव ७३
प्रा. पावरा रमेश धाकलसिंग
प्रा. चौहान विरेन्द्र राजधर
१७. पर्यावरण संरक्षण चळवळ ७८
डॉ.शुभदा ठाकरे
१८. पर्यावरण संवर्धन मानवाचे महत्त्वपूर्ण जबाबदारी ८३
प्रा.सोनाल एन.वाघ

पर्यावरण संरक्षक: आदिवासी संस्कृती

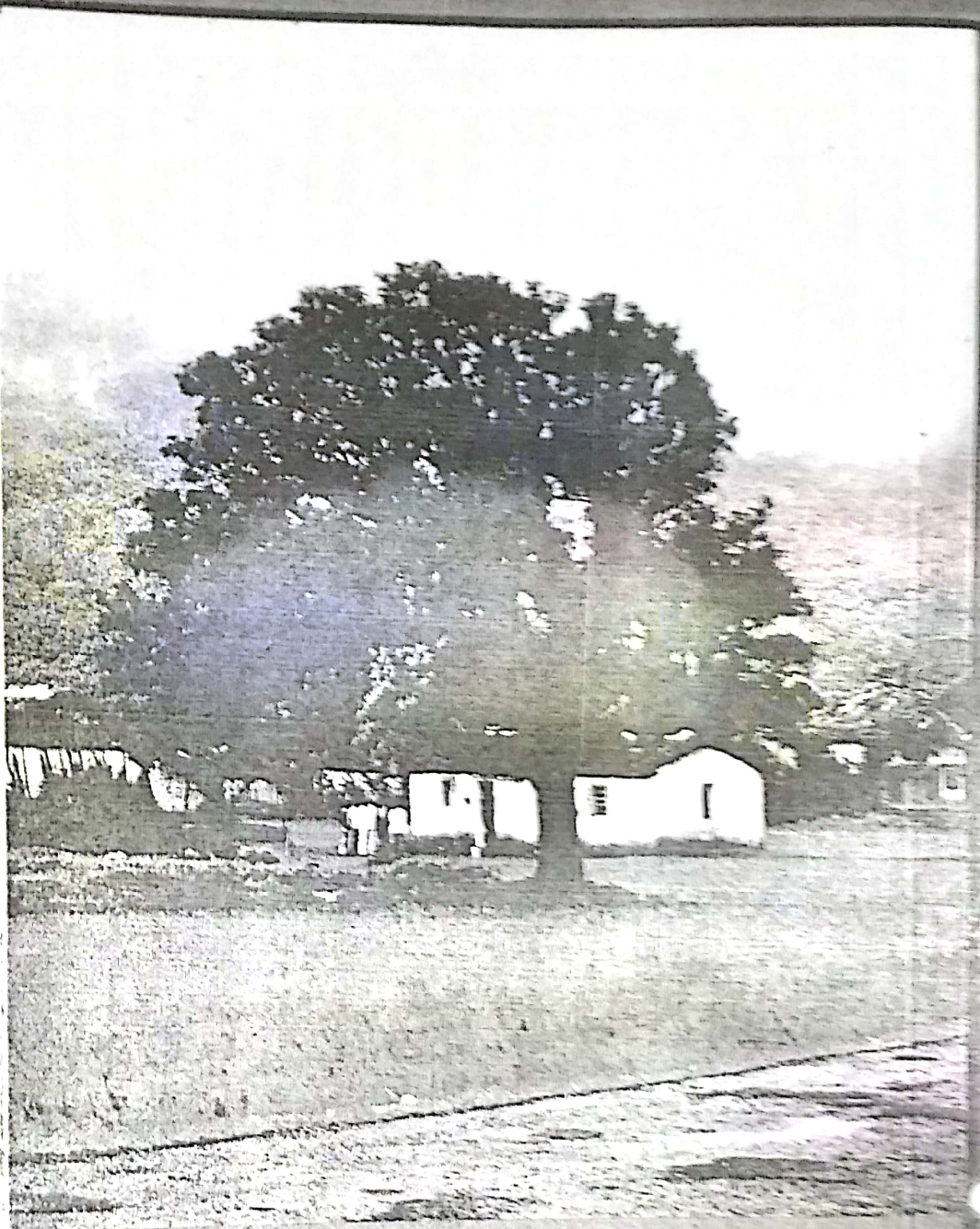
डॉ. जयश्री गावित
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, साक्री रोड, धुले

शाब्दिक रूप से पर्यावरण दो शब्दों से मिलकर बना है - परि+आवरण। परि का अर्थ है - परिसर या चारों ओर और आवरण का अर्थ है ढके हुए अर्थात् पर्यावरण उसे कहेंगे जिनसे प्राणीजीवन को चारों ओर से का है या घिरा है। मानव ने अपनी सुख-सुविधाओं का जहाँ विकास किया है, वहाँ पर्यावरण प्रदूषण की समस्या भी उत्तरोत्तर बढ़ी है और यदि यही स्थिति बनी रही तो हम निश्चित होकर कह सकते हैं कि, आनेवाले कुछ समय में पृथ्वी संभवतः मानव के रहने योग्य भी नहीं रह पाएगी। वास्तव में इसका उत्तरदायी स्वयं मनुष्य ही है, क्योंकि मनुष्य ने न केवल प्रकृति के कोमल, संतुलन को बरबस अस्त-व्यस्त किया है, बल्कि विभिन्न प्राकृतिक संसाधनों का असावधानी से और बिना सोच-समझे अति उपयोग किया। फलस्वरूप आज का पर्यावरण पूर्णतः दूषित होने के कगार पर खड़ा है।

ऐसे पर्यावरण का संरक्षण, जतन, संवर्धन करने का महत् कार्य प्रकृति पुत्र आदिवासी जनजातियों ने बड़ी सहजता से, लगन से किया है। यही कारण है कि, उन्हें आज भी प्रकृतिपुत्र की संज्ञा से अभिहित किया जाता है। आदिवासी जनजातियाँ और प्रकृति का अभिन्न नाता है। यहाँ तक उनका संपूर्ण जीवन ही प्रकृति से प्रभावित है। बरसों से वे दूर बियाँबान जंगल में अपना जीवनयापन बड़ी शांति से जी रहे हैं। उन्हें आधुनिक जीवन पसंद नहीं है। वे आज भी आधुनिक सभ्यता से दूर अपने वनों-घाटियों, नदी-नालों, पशु-पक्षियों, देवी-देवताओं तथा रुढ़ियों और संस्कारों से जुड़ी हुई, आदिम संस्कृति में जी रहे हैं। इसलिए इन्हें वनवासी नामक संबोधन भी प्रचलित है। अर्थात् मानव और प्रकृति का निश्चल संबंध इस संस्कृति का मूल आधार है।

इन मूल-निवासियों के संपूर्ण जीवन में ही प्रकृति परिव्याप्त है। प्रकृति के सन्निकट जीवनयापन करनेवाली यह जनजाति प्रकृति को देवता मानकर इसीके आगे नतमस्तक होती है। प्रकृति को संचलित करनेवाली किसी अदृश्य शक्ति

अथर्व पब्लिकेशन्स

ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...

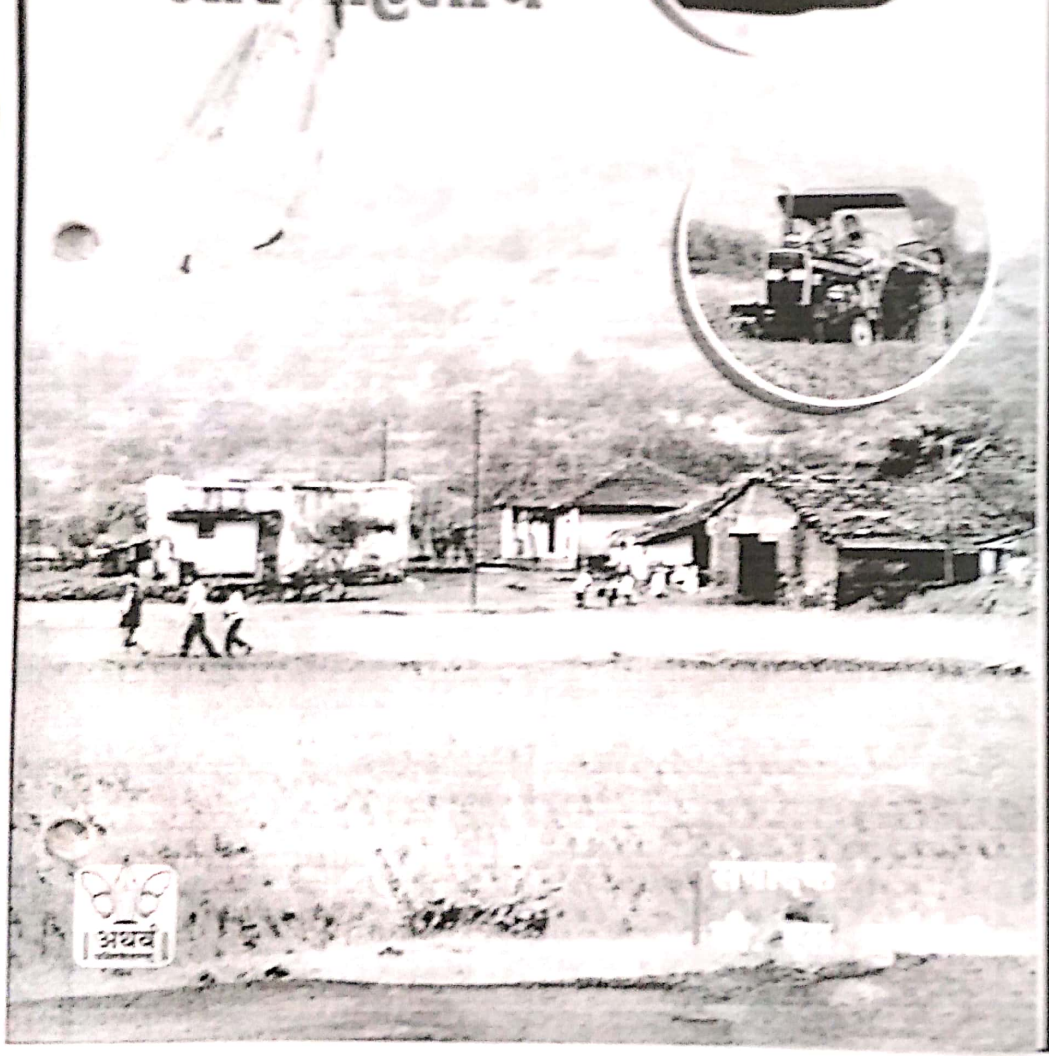
www.atharvapublications.com

ISBN 978-81-90644-21-2

पर्यावरण और महिलायें

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई

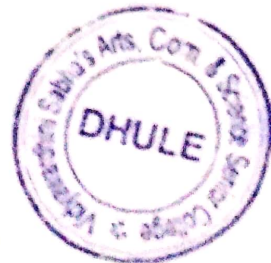
पर्यावरण और महिलायें

संपादक

प्राचार्य डॉ. डी. एस. सुर्यवंशी
विद्यावर्धिनी सभेचे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
पुणे

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

पर्यावरण और महिलायें

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-88544-24-5

प्रकाशक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, अँग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी,

जळगाव ४२५००१. संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvapublications@gmail.com

वेबसाईट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : २७ ऑक्टोबर २०१८, अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य: ₹ १५०/-

-
- महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई प्रायोजित विद्यावर्धिनी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय धुळे आयोजित दि. २७/१०/२०१८ या एकदिवसीय कार्यशाळेतील लेखांचे संकलन.
 - महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई यांचे आर्थिक सहकार्याने
-

२ | अथर्व पब्लिकेशन्स

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

१.	पर्यावरण संरक्षक: आदिवासी संस्कृती ०९	०९
	डॉ. जयश्री गावित	
२.	जलवायु परिवर्तन और स्वच्छता १५	१५
	श्रीमती मनिषा किशोर दहिलानी	
३.	साहित्यिक दृष्टीकाण से महादेवी वर्मा का प्रकृति एवं पर्यावरण में योगदान १७	१७
	प्रा. डॉ. मुकेश दामोदर गायकवाड	
४.	हरितपर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की भूमिका २१	२१
	प्रा. डॉ. भारती बी. वळवी	
५.	भारतीय महिलाओं का स्वच्छ और हरित पर्यावरण में योगदान २५	२५
	वडगे वृषाली रंगनाथ	
६.	पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं की महती २९	२९
	डॉ. आशा डी. कांबळे	
७. ✓	पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान ३४	३४
	प्रा. डॉ. मंजु पु. तरडेजा (सिधाणी)	
८.	पर्यावरण संरक्षण में नारी की भूमिका ३८	३८
	प्रा. डॉ. राजेंद्र गणपत पाटील	
९.	पर्यावरण संरक्षण: भारतीय महिलाएँ ४२	४२
	प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	
१०.	आदिवासींच्या लोकपरंपरा आणि पर्यावरण ४६	४६
	प्रा. डॉ. पुष्पा यशवंत गावीत	
११.	पर्यावरण आणि कचरा प्रदुषण ५०	५०
	प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले	
१२.	भारतीय महिलांचे स्वच्छ आणि हरित पर्यावरणातील योगदान ५५	५५
	ज्योती विनोद पगार	
१३.	भारतीय महिलांची पर्यावरण संवर्धन विषयीची मानसिकता व भूमिका ५९	५९
	प्रा. डॉ. जी. बी. चौधरी	

पर्यावरण संवर्धनातील महिलांचे योगदान । ७

पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान

प्रा.डॉ. मंजु पु. तरडेजा (सिंधाणी)
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया

पर्यावरण शब्द परि-आवरण के संयोग से बना है। 'परि' का आशय चारों ओर तथा आवरण का आशय परिवेश है। दूसरे शब्दों में कहे तो पर्यावरण अर्थात् वनस्पतियों, प्राणियों और मानव जाति सहित सभी सजीवों और उनके साथ संबंधित भौतिक परिसर को पर्यावरण कहते हैं। वास्तव में पर्यावरण में वायु, जल, भूमि, पेड़-पौधे, जीव-जन्तु, मानव और उसकी विविध गतिविधियों के परिणाम आदि सभी का समावेश होता है।

अंग्रेजी शब्द Environment स्वयं उपरोक्त परिस्थितिकीय अर्थ में काफी बाद में प्रयुक्त हुआ और यह शुरुआती दौर में आसपास की सामान्य दशाओं के लिए प्रयुक्त होता था। यह फ्रांसीसी भाषा से उद्धृत है, जहाँ यह "State of being environned" (See environment) के अर्थ में प्रयुक्त होता था और इसका पहला ज्ञात प्रयोग कार्याइल द्वारा जर्मन शब्द Umgebung के अर्थ को फ्रांसीसी में व्यक्त करने के लिए हुआ।

पर्यावरण के संरक्षण में भारतीय महिलाओंकी महती भूमिका है। पर्यावरण के संरक्षण एवं संवर्धन में महिलाओं की भूमिका को अलग-अलग विद्वानों ने परिभाषित किया है। कार्ल मार्क्स के अनुसार "कोई भी बड़ा सामाजिक परिवर्तन महिलाओं के बिना नहीं हो सकता।" कॉफी अन्नान के अनुसार "इस ग्रह का भविष्य महिलाओं पर निर्भर है।"

रियो डिक्लेरेशन में माना गया है कि, "पर्यावरण प्रबन्धन एवं विकास में महिलाओं की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। सतत विकास हेतु महिलाओं की पूर्ण भागदारी आवश्यक है।" भारतीय संदर्भ में यदि विवेचना की जाय तो भारतीय महिलाएँ वैदिक काल से ही पर्यावरण संरक्षण की पक्षधर रही हैं।

हर भारतीय घर में तुलसी, केले का पौधा होना, उनका पूजन हमारे पर्यावरण से जुड़ाव को ही परिलक्षित करता है। प्रातः को सूर्य अर्ध्य देना, चंद्रमा का पूजन, जल का पूजन, भूमि पूजन सहित पर्यावरण के प्रत्येक अजैविक व

३४ । अथर्व पब्लिकेशन्स

जैविक घटक के प्रति सम्मानसूचक है। बदलते सामाजिक मूल्य, घटते मानवीय मूल्य, वैश्वीकरण एवं आधुनिकता की आड़ हम में हम पर्यावरण को निरन्तर प्रदूषित करते जा रहे हैं।

प्राचीन भारतीय संस्कृति में पर्यावरण संरक्षण के प्रति हमारे संस्कारों को आधुनिक समाज में रूढ़िवादिता कह कर हमें पर्यावरण संरक्षण से दूर कर दिया है। किन्तु आज पुनः हमें अपनी संस्कृति की ओर लौटकर पर्यावरण को संरक्षित करना होगा। भारतीय महिलाएँ इस दिशा में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती आ रही हैं। पर्यावरण संरक्षण में भारतीय भूमिका निभाती आ रही हैं। पर्यावरण संरक्षण में भारतीय महिलाओं ने सदैव ही योगदान दिया है। जहाँ भी पर्यावरण को हानि पहुँचाने का कार्य हुआ है, उसका मुखर विरोध हमारी पर्यावरणविद महिलाओं सहित सभी ने किया है। भारतीय इतिहास में ऐसे कई पर्यावरण संरक्षण आन्दोलन हुए हैं, जिनकी प्रणेता महिलाएँ रही हैं। खेजडली आन्दोलन, चिपको आन्दोलन, नवधान्या आंदोलन, नर्मदा वचाओं आन्दोलन आदि।

खेजडली आन्दोलन:

राजस्थान में खेजडली आंदोलन पर्यावरण चेतना का अतुलनीय उदाहरण है। राजस्थान के खेजडली गाँव में हुआ यह आन्दोलन गाँव के स्थानीय लोगों के द्वारा किया गया था।

सन १७३० में जाधपुर के महाराज द्वारा बनाए जाने वाले महल के निर्माण हेतु लकड़ी की आवश्यकता हुई तो राजा के सिपाही कुल्हाड़ी लेकर खेजडली गाँव में पहुँचे, जहाँ खेजडी के वृक्ष बहुतायात से लगे हुए थे। किन्तु गाँव की महिला अमृतादेवी सिपाहियों का विरोध किया और वृक्षों को बचाने के लिए अपनी तीन पुत्रियों सहित वृक्षों पर लिपट गई तथा वृक्ष बचाने हेतु अपने प्राणों की आहुति दे दी। इस खबर के प्रचारित होते ही ३६३ लोगों ने भी वृक्ष संरक्षण हेतु अपने प्राणों को त्याग दिया। इस घटना को रिचर्ड बर्खे द्वारा सम्पूर्ण विश्व में पर्यावरण संरक्षण का उदाहरण देते हुए प्रचारित किया गया।

चिपको आन्दोलन :

“प्राण जाय पर वृक्ष न जाय” की भावना पर आधारित यह आन्दोलन तत्कालीन उत्तर प्रदेश के ‘चमोली’ स्थान से सन १९७३ में प्रारम्भ हुआ। इस आन्दोलन के प्रणेता श्री. सुन्दरलाला बहुगुणा थे किन्तु महिलाओं ने अपनी भूमिका महत्वपूर्ण निभाई थी। लगभग एक दशक तक चले इस पर्यावरण संरक्षण आन्दोलन ने पर्यावरण संरक्षण विद्यमान महत्ता को जन सामान्य तक पहुँचाया। इसे ‘इको फेमिनिस्ट’ आंदोलन भी कहा जाता है क्योंकि इसकी कार्यकर्ता अधिकांश महिलाएँ ही थीं। गौरी देवी देवनेरु में २६ मार्च १९७४ को रेणी के वृक्ष काटने

पर्यावरण संवर्धनातील महिलांचे योगदान । ३५

॥ ६६ ॥

आये लोगों को चमोली गाँव की महिलाओं ने यह कहकर भगा दिया कि 'जंगल हमारा मायका है, हम इसे कटने नहीं देंगे' विश्लेषण किया जाय तो यह शब्द ही भारतीय महिलाओं की पर्यावरण संरक्षण की भावना को दर्शाता है। जिस तरह उनके जीवन में अपने पितृ-पक्ष का स्थान है। वही स्थान वृक्षों का उनके जीवन में है। पर्यावरण संरक्षण के प्रति ऐसा स्नेह शायद ही किसी संस्कृति में दृष्टिगोचर होगा।

राजस्थान की बिश्नोई जाति की महिलाओं ने इस सम्बन्ध में एक अनोखा उदाहरण पेश किया है। थार रेगिस्थान के मध्य बिश्नोई जाति की बस्ती एक नखलिस्तान की तरह दृष्टिगोचर होती है। इस जाति की महिलाओं का पेड़ों के प्रति अनुराग का ही प्रतिफल है कि उनके समाज में एक लोककथा प्रचलित है कि "प्राचीन काल में जब राजा के नौकर एवं कर्मचारी राजमहल बनाने के लिये वृक्षों को काटने आते थे इस जाति की महिलाएँ पेड़ों को काटने से बचाने की दृष्टि से पेड़ों से ही लिपट जाती थीं और कर्मचारी पेड़ों के साथ निर्दयतापूर्वक महिलाओं को भी काट देते थे। जब राजा ने यह सुना कि पेड़ों के साथ महिलाएँ भी काट डाली जा रही हैं, तो राजा ने उस क्षेत्र में जंगलों को कटवाना रोक दिया।"

इस तरह बिश्नोई जाति की महिलाओं ने न केवल उस समय पेड़ों की सुरक्षा की, बल्कि एक इतिहास रच डाला, जो आज भी महिलाओं के लिए प्रेरणा का काम करता है और आज भी पहाड़ों पर महिलाएँ यह प्रक्रिया अपना कर पेड़ों को बचाने में लगी है। फ़

नर्मदा बचाओ आन्दोलन :

नर्मदा बचाओ आन्दोलन की प्रणेता के रूप में प्रसिद्ध पर्यावरणविद मेधा पाटकर गाँधीवादी विचारधारा से प्रभावित हैं। सरदार सरोवर परियोजना के कारण वर्धा के स्थानीय पर्यावरण संरक्षण, आदिवासियों के अधिकार के लिये आवाज उठाने वाली मेधा पाटकर को पर्यावरणविद के रूप में अधिक जाना जाता है। वनों में महिलाएँ संग्रहणकर्ता, संरक्षक व प्रबन्धक तीनों की ही भूमिका निभाती हैं। 'नर्मदा बचाओ' आन्दोलन के लिये मेधा पाटकर को जेल भी जाना पड़ा है। पर्यावरण संरक्षण में इनकी सक्रिय भूमिका को देखते हुये ही इन्हे अन्तरराष्ट्रीय 'ग्रीन रिबन' पर्यावरण पुरस्कार से सम्मानित किया गया है। जो नोबेल पुरस्कार के समकक्ष है। इसके अतिरिक्त भी अनेकानेक स्वदेशी पुरस्कारों से सम्मानित किया गया है।

सुश्री वन्दना शिवा भी इस तरह की जुझारू पर्यावरण संरक्षक कार्यकर्ता हैं। पर्यावरण संरक्षण में इनके कार्यों को देखते हुये ही उन्हे वर्ष १९९३ के 'राइट लिवलीहुड' अन्तरराष्ट्रीय पर्यावरण पुरस्कार से सम्मानित किया गया है।

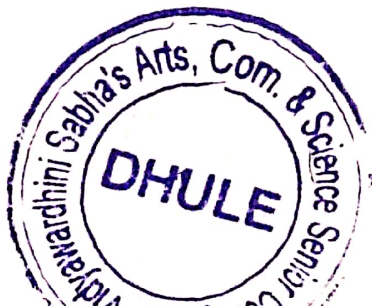
नवधान्या आन्दोलन :

इस आन्दोलन के अंतर्गत जैविक खेती के लिये व्यक्तिओं को प्रशिक्षित किया जाता है, किसानों को बीज वितरित किये जाते हैं, उपभोक्ताओं को जंग फूड और हानिकारक कीटनाशकों व उर्वरकों के दुष्टप्रभावों के प्रति जागरूक करने व जैविक पोषकयुक्त खाद्य पदार्थों के उत्पादन व उपयोग की जानकारी देते हैं। इस आन्दोलन का उद्देश्य 'भोजन सम्पन्न नगर बनाना है' साथ ही इस आन्दोलन के माध्यम से भारत की जैवविविधता के संरक्षण का भी कार्य किया जा रहा है। नवधान्या का अर्थ "नौ बीज" यह आन्दोलन महिला केन्द्रित आन्दोलन है जो कि जैविक एवं सांस्कृतिक विविधता के संरक्षण का कार्य कर रहा है। यह आन्दोलन पर्यावरणविद वन्दना शिवा के नेतृत्व में सन १९८७ से चलाया जा रहा है। राजस्थान के उदयपूर क्षेत्र में महिलाओं ने ऊसर व रेतीली जमीनों को हरे-भरे खेतों में बदल दिया। महिलाओं द्वारा संचालित 'सेवा मण्डल' संस्था को १९९१ में पर्यावरण संरक्षण हेतु के. पी. गोयना पुरस्कार दिया गया। बेटी बचाओ, पर्यावरण बचाओ की भावना के साथ सन २००६ में राजस्थान के राजासमन्द जिले के पिपलन्तरी के ग्राम में बेटी जन्म पर १११ वृक्ष लगाने का नियम बनाया गया इस योजना में २.८६ लाख के लगभग पेड लगाए जा चुके हैं। इस गाँव को २००८ में निर्मल ग्राम पुरस्कार भी मिला है।

इस प्रकार स्पष्ट है कि पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं ने विशेष भूमिका निभाई है और खासतौर से ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के योगदान को तो कभी भूलाया ही नहीं जा सकता।

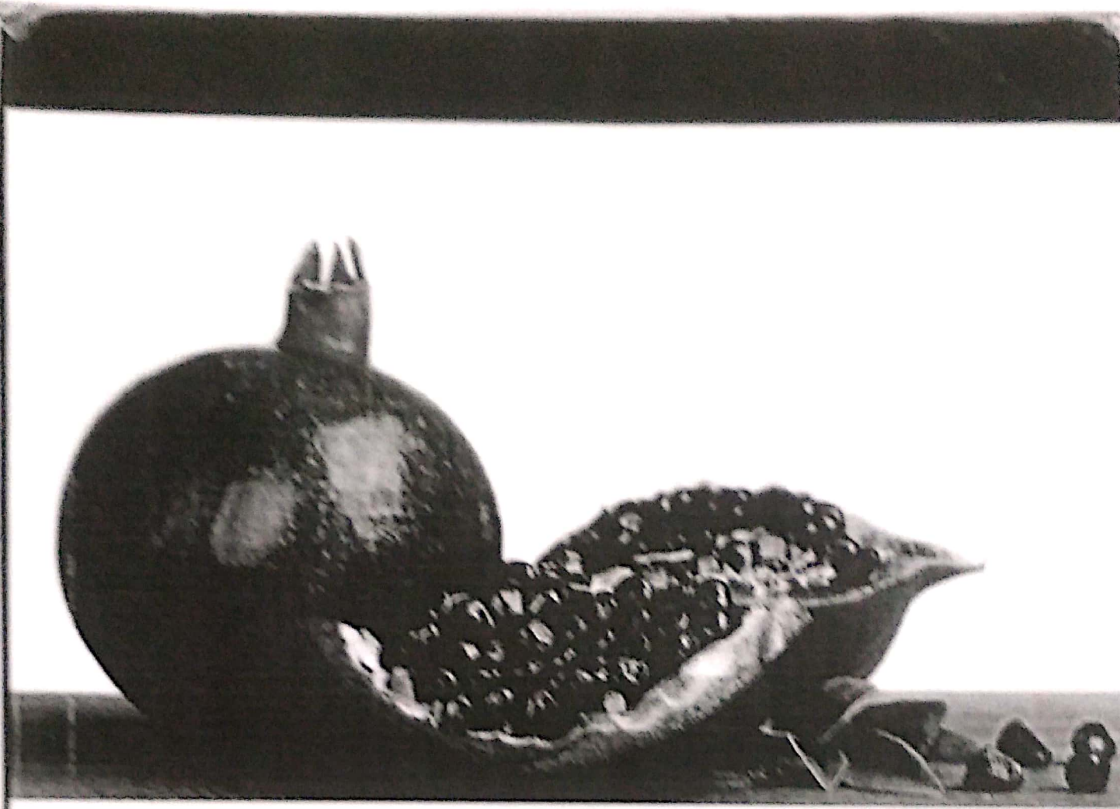
संदर्भसूची :

- १) पर्यावरण संरक्षण अधिनियम- डॉ. साधना विवरेकर

31

31

Suresh Ahire
Dnyaneshwar Suryawanshi

Pomegranate Crop and Geo-Economic Study in Dhule District (M.S.) India

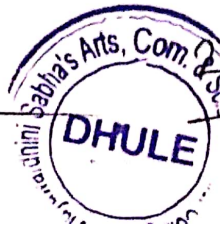
LAP **LAMBERT**
Academic Publishing

DHULE

Suresh Ahire
Dnyaneshwar Suryawanshi

**Pomegranate Crop and Geo-
Economic Study in Dhule District
(M.S.) India**

LAP LAMBERT Academic Publishing

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

LAP LAMBERT Academic Publishing

is a trademark of

International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group

17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, Mauritius

Printed at: see last page

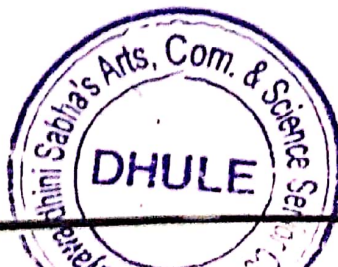
ISBN: 978-613-4-96723-5

Zugl. / Approved by: Jalgaon, North Maharashtra University, Diss., 2017

Copyright © Suresh Ahire, Dnyaneshwar Suryawanshi

Copyright © 2018 International Book Market Service Ltd., member of
OmniScriptum Publishing Group

All rights reserved. Beau Bassin 2018

CONTENTS

1	Introduction	5
2	Physical and Socio-Economic Background of the Dhule District	45
3	General Profile of Pomegranate	95
4	Pomegranate Profile of Study Region	125
5	Economics of Pomegranate Cultivation	155
6	Marketing of Pomegranate	209
7	The Problem Findings, Effects, Causes and Suggestion for Pomegranate	254
8	Bibliography	285
9	Abbreviations	305
10	Appendices	309

✓
1

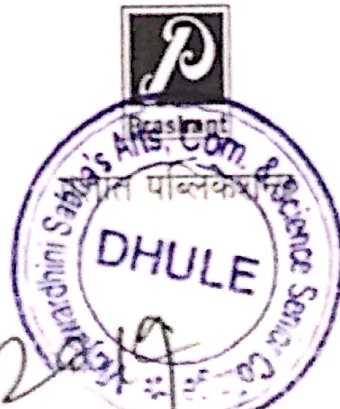
प्रादेशिक बालींचे भाषाविज्ञान

संपादक

डॉ. संजय लोहकरे

जानवारी - २०१९.

ISBN - 978-93-88769-11-2

मिम - २०१९

Handwritten signature

१३. झाडी बोली - भाषाशास्त्रीय टिपण १९७
डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर
१४. महाराष्ट्रातील वडार बोलीभाषा: वर्तमान व भविष्य २०९
डॉ. दिगंबर मा. घोडके
१५. गुर्जर बोली २१९
डॉ. सुधाकर चौधरी
१६. मालवणी बोली आणि लोकसाहित्य:
व्याकरणविशेष व स्वरूपविशेष २४१
प्रा. डॉ. नामदेव विठ्ठल गवळी.
१७. वन्हाडी बोली २७१
डॉ. रावसाहेब मुरलीधर काळे
१८. धनगरी बोली २९०
प्रा. नीलेश केदारी शेळके
१९. आहिराणी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास २९८
प्रा. सदाशिव श्रीराम सूर्यवंशी
२०. मावची बोली का भाषा वैज्ञानिक अध्ययन ३२५
प्रा. डॉ. जयश्री गावित
२१. महाराष्ट्रातील ठाकर आदिवासींची बोली आणि समाजजीवन ३४५
डॉ. संजय लोहकरे
२२. आदिवासी पावरा बोली ३६०
मंजीतसिंग चव्हाण
२३. चंदगडी बोली ३७३
नंदकुमार मोरे
२४. आदिवासी तडवी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास ३८७
प्रा. राजू रामशेर तडवी
२५. आदिवासी दुबळा बोली भाषेचे भाषिक सौंदर्य ४१७
डॉ. सुनील गणपत घनकुटे
२६. मथुरा लभाण बोलीभाषा एक आकलन ४७२
डॉ. भगवान जे. साबळे
२७. पारधी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास ४८५
प्रकाश रामभाऊ चव्हाण

प्रादेशिक बोलींचे भाषाविज्ञान

© संजय यशवंत लोहकरे
केव्ही ओतुर, ता. अकोले, जि. अहमदनगर-४२२६१०
मो. ९६५७५४९०७६
E-mail : phadki@rediffmail.com

प्रकाशक व मुद्रक : रंगराव पाटील
कार्यालय : प्रशांत पब्लिकेशन्स, ३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयवाजवळ, जळगाव ४२५००१.
दूरध्वनी : (०२५७) २२३५५२०, २२३२८००
ईमेल : prashantpublication.jal@gmail.com
प्रथम आवृत्ती : जानेवारी, २०१९ ISBN ९७८-९३-८८७६९-११-२
अक्षरजुळवणी : प्रशांत पब्लिकेशन्स मूल्य : ₹ ५५०

या पुस्तकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे अधिकार प्रकाशक आणि संबंधित लेखकाधीन समान असून रोध निबंधातील मते ही संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत. त्या मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक आणि प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वापरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

www.prashantpublications.com

४ | प्रशांत पब्लिकेशन्स

Scanned with OKEN Scanner

६. शांताई (आहिराणी लोकवाड्मयाचा अभ्यास आणि आत्मकथन शांताईचं)-
सुभाष आहिरे
७. खान्देशी संस्कृती (जगात प्रथम क्रमांक)- डॉ. बापुराव देसाई
८. आभीरायन- जी. के. पारोळेकर
९. अप्पान्या गप्पा (खान्देशी बोली आणि संस्कृती) - रमेश बोर्से

मावची बोली का भाषा वैज्ञानिक अध्ययन

प्रा. डॉ. जयश्री गावित

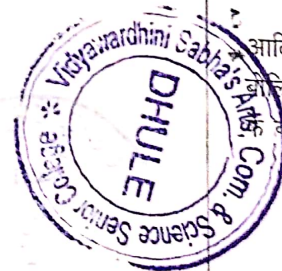
मावची बोली, नवापूर :

मावची मावची महाराष्ट्र के नंदुरबार जिले के नवापूर तहसिल में बोली, समझी जाती है। मावची बोली जनजातिय इतिहास और भाषिक परम्परा की दृष्टि से राजस्थानी भाषा समूह से संबंधित है। इसप्रकार अपनी पूर्व परम्परा से राष्ट्रभाषा हिंदी तथा उत्तर से सम्बद्ध होते हुए भी हिंदी जगत के लिए सदैव अनभिज्ञ ही रही।

आज नई दिशा एवं नूतन भाषाशास्त्रीय गतिविधियों के प्रकाश में इसका संरक्षण, संवर्धन, आज वाछनीय हो गया है। केवल भाषा वैज्ञानिक अध्ययन ही नहीं तो इसका स्वतंत्र व्याकरणशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र लिखना आज अनिवार्य हो गया है। संस्कृति भाषा में ही सुरक्षित रहती है फलतः देश के मूलनिवासियों की अपनी स्वतंत्र, अत्यंत समृद्ध, संपन्न संस्कृति की सुरक्षित करनी हो तो सर्वप्रथम संस्कृति जिस बोली-भाषा में है उसे सुरक्षित करना आवश्यक है।

आदिवासी जन अपने प्रकृति-प्रेम, आदिम विश्वासों तथा आक्रमणकारियोंद्वारा किए गए शोषण के फलस्वरूप सुदूर निबीड जंगलों में रहते आए हैं। 'भल्ल' अथवा 'भाला' जिसके नाम पर इस जनजाति का नामकरण हुआ है, वही उनके शौर्य का प्रतीक बन गया। पूर्वी राजस्थान, पश्चिमी राजस्थान, गुजरात-खानदेश इनका मुख्य निवास स्थान रहा है। पूर्व-पश्चिम खानदेश में (धुलिया, नंदुरबार एवं जलगाँव जिला) गोंड, वारली, महादेव-कोली, माडिया, कोकणी, ठाकर, कोरकू, पावरा, डोंगरी भील, कोटला, बर्डि भील, धानका, पारधी, दुबळा, आंबुड, कायले, खोलचे विवेच्य मावची आदि अनेक जनजातियाँ पाई जाती हैं।

सभी बोलियों की अपनी-अपनी क्रमगत विशेषताएँ पाई जाती हैं। इन समस्त आदिवासी बोलियों का अपना समृद्ध लोकसाहित्य है। लंबे समय तक यह आदिवासी बोलियाँ एवं उनका समृद्ध लोकसाहित्य उपेक्षित ही रहा, लोकसाहित्य लिपिबद्ध न होने के कारण आजतक आदिवासियों के बारे में अधिकांश आदिम, अनुपम सच प्रकाश में

वह आ लगे। इसलिए यह जनप्रवाद बस फैलता ही गया कि, आदिवासियों की अपनी कोई संस्कृति नहीं है। परिणामतः वह आर्यत, असंस्कृत, असभ्य, क्रूर, हिंसक होते हैं लज्जावत् के नाम पर पेड़ों की पत्तियाँ कमर में लटकाए हिप-हिप हुरै-हुरै की ध्वनि करते हुए बियाबान जंगलों में घुमते हैं। कच्चा मांस भक्षण करनेवाले आदिवासी अत्यंत क्रूर एवं भयंकर हिंसक होते हैं। मीडियाने तो महज शो-पीस के रूप में आदिवासी के इसी चित्र को घर-घर तक पहुँचाया है, उन्हें टिआरपी कमाने का सस्ता साधन मानकर उनका अशोभनीय प्रयोग किया है।

वर्तमान संदर्भ में हम देखते हैं कि शिक्षा के प्रचार-प्रसार और वैज्ञानिक प्रगति के फलस्वरूप ग्रामीण, वनाचलीय और आदिवासियों के जीवन के आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक पक्ष भी प्रभावित हो रहे हैं, ऐसे सांस्कृतिक पक्ष तो इस आधुनिक पर्यावरण से अत्यंत प्रभावित होता जा रहा है। प्राविधिक तथा आर्थिक शक्तियों के फलस्वरूप ग्रामीण सामाजिक संरचना के साथ साथ ग्रामों एवं वनांचलों की संस्कृति तीव्र गति से परिवर्तित होती जा रही है। हा निश्चित रूप से यह आधुनिक पर्यावरण का प्रभाव एवं परिवर्तन का स्वरूप ठेठ ग्रामीण अंचलों और उनसे जुड़े हुए पाड़ों-देहातों में कम देखने मिलता है। ये लोग संमिश्र संस्कृति का पालन करते नजर आ रहे हैं, लेकिन यह कहना अतिशयोक्ति नहीं होगी कि, आगे शायद यह संमिश्रवाली स्थिती भी नहीं रहेगी, लोग-बाग आदिवासी संस्कृति को बिल्कुल भी नजरअंदाज कर देंगे। आवागमन के साधनों के फलस्वरूप आदिवासी लोगों को शहरी सड़कों से और नागर लोगों को आदिवासी पाड़ों से जोड़ दिया है। फलतः आदिवासी लोगों का शहरी जीवन से दैनिक सम्पर्क स्थापित हो गया है।

राज्य-पुनर्गठन और भाषिक प्रांतरचना के बाद प्रशासनिक दृष्टि से क्षेत्र महाराष्ट्र के अन्तर्गत वर्गीकृत किया गया साथही शिक्षा के कारण आदिवासी युवा पीढ़ी वे झिझक होकर मराठी बोलती है। ऐसे में शुद्ध मावची बोली केवल निरक्षर तथा पुरानी पीढ़ी ही बोलती है। ऐसी स्थिती में संस्कृति एवं जिस बोली में यह संस्कृति साँस लेती है वह बोली सच सुरक्षित रखना आज आदिवासी अस्मिता के लिए अत्यंत अनिवार्य हो गया है।

मावची बोली का इतिहास :

महाराष्ट्र में यह आदिवासी जनजातियाँ नर्मदा की पूरी घाटी, अमरकंटक से लेकर सतपुड़ा, विन्ध्य, सह्याद्रि की पर्वत श्रेणियों में विशिष्ट भू-भागों में निवास करने लगी। पश्चिम खानदेश में इन लोगों का एक समूह बाँस के बन में रहने लगे वे वसावे कहलाए। (यथा - बाँसवासी बाँसवा वसावे) ये धीरे-धीरे बाँस की बनी झोपड़ी में रहने लगे इसलिए इन लोगों को वासवी-वसावा-वसावे आदि कुलनाम भी प्राप्त हुए। पर्वतीय प्रदेशों के आश्रय रहनेवाले एक समूह को पाड़वी उपनाम प्राप्त हुआ (यथा पहाड़वी पाड़वी) जो नदी नालोके के किनारे बस गए वे वळवी कहलाए (तट वळवी)

३२६ । प्रशांत पब्लिकेशन्स

नर्मदा तट पर जो बसे वे तडवी कहलाए (तटवासी) तडवी इन्हीं समुदायों के बीच एक समुदाय रहा, जो मावची कहलाया। ये सभी समूह राजस्थान और गुजरात से होते हुए जब सतपुड़ा-सह्याद्री के सन्धि-स्थलीय बियाबान जंगलों में आ बसे तब उनमें से एक समूह छोटी-छोटी पहाड़ियों के ऊपर की समतल भूमिका आश्रय लेकर वहीं बस गया। अर्थात् पहाड़ियों की ऊपरी समतल भूमि पहाड़ों के चरणों में बसे लोगों की दृष्टि से मावा कहलायी जाने लगी। भीली जनबोली का मावा शब्द हिंदी 'भाषा' शब्द का परिवर्तित रूप है। जिसका अर्थ ऊप होता है।

मावा पर बसा आदिवासी जनसमूह आगे चलकर मावची कहलाया (यथा माथावासी मावसी मावची) एक मत यह भी है कि पर्वतों की ऊँचाई पर स्थित भूमि को माँच (पठार) कहा जाता है। अतः माँचवासी मावची कहलाए।

इसप्रकार यह भील समूह हमेशा के लिए मावची के रूप में पहचाने जाने लगा। जो आज स्वीकृत एवं सर्वमान्य हो चुका है। उपर्युक्त सभी उपनामों में वी या ए प्रत्यय लगाया गया जैसे, वळवी, पाड़वी, वसावे, ठिंगले, राऊत, गावित आदि। इनमें से मावची बोलनेवालों के उपनाम मावची, गावित, राऊत, ठिंगले आदि होते हैं, तथा ये मावची बोलने वाले अधिक संख्या में नंदुरबार जिले के नवापूर, पिंपलनेर और साक्री तहसिलों में निवास करते हैं। क्षेत्रीय प्रभाव के कारण गुजरात में रहनेवाली मावची भाषा गुजराती से प्रभावित मावची बोली बोलते हैं। महाराष्ट्र में रहनेवाले मावची भाषी मराठी से प्रभावित मावची बोली बोलते हैं। भील या आदिवासी जन तो सम्पूर्ण सह्याद्रि-सतपुड़ा के भिन्न-भिन्न सम्पुटों में फैले हुए हैं, तथा इन सबकी अपनी अपनी स्वतंत्र एवं समृद्ध बोलियाँ हैं। विवेच्य मावची बोली को डॉ. जॉर्ज ग्रियर्सन ने भीली की कनिष्ठ विभाषा के रूप में स्वीकार किया है। (डॉ. उदयनारायण तिवारी हिंदी भाषा का उद्भव और विकास पृ. १८०) और गुजराती से प्रभावित बताया है। कुछ विद्वान राजस्थानी की उपबोली मानते हैं। वस्तुतः राजस्थानी एवं गुजराती दोनों ही शौरसेनी की दो शाखाएँ हैं।

इस संदर्भ में डॉ. उदयनारायण तिवारी का मत उद्धृत है, "गुजराती, राजस्थानी, हिंदी इ. नव्यभाषाएँ हैं और ये सभी शौरसेनी प्रसूत हैं। भाषाशास्त्री गुजराती है और राजस्थानी में घनिष्ठ संबंध बतलाते हुए दोनों को एक ही मानते हैं।

निष्कर्ष रूप से हम कहेंगे कि, मावची बोली जनजातिय इतिहास और भाषिक परम्परा की दृष्टि से राजस्थानी भाषा समूह से सम्बन्धित है। राजस्थानी भाषा वर्ग हिन्दी का एक बहुत बड़ा भाषा समूह है और इस भाषा समूह की सभी छोटी बड़ी बोलियाँ का विकास शौरसेनी अपभ्रंश से हुआ है।

भारतीय आर्यभाषाओं में मावची का स्थान भारतीय आर्यभाषाओं का वर्गीकरण करने का प्रयास डॉ. ग्रियर्सन एवं डॉ. सुनीतिकुमार चॅटर्जी ने किया है। परन्तु आज की दृष्टि

प्रादेशिक बोलीचे भाषाविज्ञान । ३२७

से सर्वाधिक सुलभ और वैज्ञानिक वर्गीकरण डॉ. हरदेव बाहरी का है, जो इसप्रकार है।

आधुनिक भारतीय आर्यभाषा :

हिंदीवर्ग

हिन्दीतर वर्ग

मध्यपहाड़ी राजस्थानी पश्चिमी हिंदी पूर्वी हिंदी उ. नेपाली पश्चिमी दक्षिणी पूर्वी

प्रतिमित भीली कनिष्ठ भीली माचची

उपर्युक्त वर्गीकरण में डॉ. हरदेव बाहरी ने राजस्थानी के दो भेद किए हैं - प्रतिमित भीली एवं कनिष्ठ भीली। अतः कहा जा सकता है कि, इसी कनिष्ठ भीली से माचची का विकास हुआ है।

इसप्रकार माचची बोली राजस्थानी हिंदी की उपशाखा के रूप में स्वीकृत एवं सम्भावित है। नवापूर सम्भाग में प्रचलित माचची राजस्थानी की बोली भीली की एक प्रशाखा है।

“माचची का ध्वनितात्विक और रूपवैज्ञानिक अध्ययन”

किसी भी भाषा के अध्ययन का मूल आधार होती है उसकी ध्वनियाँ। क्योंकि ध्वनि अथवा स्वन ही भाषा की न्यूनतम इकाई होती है। ध्वनियाँ बड़ी सूक्ष्म होती हैं और प्रत्येक भाषिक स्वर को उच्चारणानुसार लिपिबद्ध करना उसके सही अध्ययन के लिए आवश्यक होता है।

माचची ध्वनियों का लिप्यंकन करने के लिए माचची की अपनी कोई स्वतंत्र लिपी नहीं है। यह इससे पूर्व मौखिक परंपरा में ही विद्यमान थी। यही वजह है कि, उसका भाषावैज्ञानिक अध्ययन प्रस्तुत करना बड़ा ही चुनौती भरा कार्य है।

लिप्यन्तरण के अभाव के कारण ही माचची में बाङ्गम प्रसव की अपूर्व क्षमता होने के बावजूद वह अपनी सीमावर्ती भाषाओं जैसे गुजराती, मराठी, हिंदी आदि के समान फल-फूल नहीं सकती।

सर्वप्रथम डॉ. गिर्यसन ने अपने भाषा सर्वेक्षण में माचची बोली को लिपिबद्ध करने के लिए रोमन लिपि का प्रयोग किया। गुजरात में कई विद्वानोंने आविष्कारी बोलियों पर काम किया है। गुजरात में माचची बोली को गमित (गमित) बोली कहा जाता है उनका विचार है कि, माचची अर्थात् गमित बोलि के लिप्यन्तरण के लिए गुजराती लिपी अधिक उपयुक्त रहेगी देवनागरी और गुजराती में मुख्य भेद शिरोरेखाओं का है। गुजराती में शिरोरेखाएँ नहीं लगाई जाती, और गुजराती के कुछ चिन्ह देवनागरी से भिन्न भी हैं। अतः सबकी सुविधा के लिए देवनागरी लिपी ही सर्वाधिक उपयुक्त लिपी है।

माचची की ध्वनियाँ - माचची की ध्वनि प्रकृति भारतीय आर्य भाषा परिवार के सर्वसामान्य ढँच से पृथक नहीं है। माचची की ध्वनि प्रकृति सरल एवं सुबोध है। माचची बोली में निम्नलिखित ध्वनियाँ पाई जाती हैं।

३२८ । प्रशांत पब्लिकेशन्स

स्वर : अ, आ, इ, ई, उ, ऊ ओ।

स्वर निम्नलिखित प्रकार के दिखाई देते हैं -

१) शुद्ध अथवा निरनुनासिक स्वर

२) अनुस्वार और अनुनासिक

शुद्ध अथवा निरनुनासिक स्वर :

शुद्ध स्वर वे कह जाते हैं - जो मुख-विवर से अबाधित रूप से निकलते हों।

उदा. अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ओ।

स्वर	माचची	हिंदी में अर्थ
अ	पेन	परन्तु
	येन	और
	योक	एक
आ	बाहा	भाई
	भाया	भाई
इ	बिलाड़ी	बिछी
	लीबाड़ी	लवाड़
ई	दीही	दिन
	दीपी	हरा रंग
उ	उजली	सफेद
	उकड़ी	धूस (कूड़ादान)

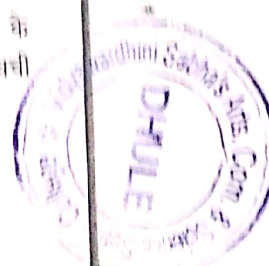
माचची के अनेक शब्दों में 'ळ' ध्वनि आती है। परिनिष्ठित हिंदी में 'ळ' ध्वनि प्राप्त नहीं होती लेकिन गुजराती और हिंदी की कुछ बोलियों में 'ळ' का प्रयोग होता है - उदा. राजस्थानी, मालवी, सिमाड़ी।

अनुस्वार और अनुनासिक। यह स्वर के बाद आनेवाला व्यंजन है, जिसकी ध्वनि नाक से निकलती है।

जैसे अं, आं, इं, ईं, उं, ऊं, औं।

स्वर	माचची	हिन्दी
अं	ऊ	
आं	आंघ	भं
	आंघिपी	पीकर
इं	इंरडा	इंर
	इंही	शही
ईं	दीही	देना
	ती	वह

प्रादेशिक बोलीयों में भाषाविज्ञान । ३२९

ऊं	ऊंदा	चूहा
एं	ऊंबा	गुलेर का पेड़
ओं	बेंदें	भिण्डी
	पोहों	लड़का
	ओहों	उस ओर

व्यंजन - मावची बोली में निम्नलिखित व्यंजन पाएँ जाते हैं

क - क्, ख्, ग्, घ्
 च - च्, छ्, ज्, झ्
 ट - ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्
 त - त्, थ्, द्, ध्, न्
 प - प्, फ्, ब्, भ्, म्
 अन्तःस्थ - य्, र्, ल्, व्

संघर्षी - श्, स्

कलसंघर्षी - ह (अन्तस्थ)

'ण', 'ळ' से शुरु होनेवाले शब्द मावची बोली में नहीं हैं। लोकभाषा में उच्चारण सुलभता मायने रहती है, सूक्ष्मता का आग्रह नहीं होता। भाषा का प्रवास स्थूलता से सूक्ष्मतः की ओर जाता है।

मावची लोकभाषा में न, म, ण, इन तीन व्यंजनों से ही काम चलाया जाता है।

स्वर की तालिका-

शुद्ध ऋस्व	सासुनासिक		शुद्ध दीर्घ	सानुनासिक	शुद्ध
सानुनासिक स्वर	ऋस्व	स्वस्व	दीर्घ	स्वरसन्धिस्वर	सन्धिस्वर
कंठ्य	अ	अं	आ	आं	-
तालव्य	इ	इं	ई	ईं	ऐं
ओष्ठ्य	उ	उं	ऊ	ऊं	ओं

व्यंजनो की तालिका

	कंठ्य	तालव्य	मूर्धन्य	दन्त्य	ओष्ठ्य	अन्तस्थ
अघोष	अल्पप्राण	क	-	ट	त	प
	महाप्राण	ख		ठ	थ	फ
	आयप्राण	ग		ड		
	महाप्राण	-				
	अल्पप्राण	-	च	ब, भ		
स्यर्श	महाप्राण	-				

संघर्षी	अल्पप्राण	-			
घोष	महाप्राण	-	छ, स		
अघोष	-				
घोष	-	श	स	ह	

पार्श्विक प्रकंपी नासिका अर्धस्वर- (य, ण, र, न, म, व)
 मावची का रूप वैज्ञानिक अध्ययन -

किसी भी भाषा के रूप में वैज्ञानिक अध्ययन के अन्तर्गत उस भाषा के व्याकरणिक रूप धातु, उपसर्ग, प्रत्यय आदि सभी उपकरणों पर विचार करना आवश्यक हो जाता है, जिनसे रूप बनते हैं।

यहाँ मावची की संज्ञाएँ, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाएँ, अव्यय और वाक्य रचना आदि का विवेचन प्रस्तुत किया जा रहा है। यहाँ एक बात उल्लेखनीय यह है कि, लोक भाषा मावची का लिखित व्याकरण अप्राप्त है। शोधार्थी द्वारा इसप्रकार का यह प्रथम प्रयास है। अर्थात् दैनिक प्रयोग को मुख्य रूप से ध्यान में रखते हुए यह अध्ययन प्रस्तुत किया गया है।

संज्ञा - मावची की अधिकतर संज्ञाएँ आकारान्त मिलती हैं। कुछ संज्ञाओं के अन्त में अ, ई, ऊ, ओ आदि स्वर ध्वनियाँ भी मिलती हैं। शब्दान्त के आधार पर लिंग भी समझे जा सकते हैं।

पुल्लिंग -	'ओ' कारान्त -	कुकड़ो (मुर्गी)
		सिचों (बोतल)
	'आ' कारान्त	बाहा (भाई)
		आबा (पिता)
	'ऊ' कारान्त	कादू (मिट्टी)
		हाकू (अण्डा)
स्त्रीलिंग -	'ई' कारान्त	कुकड़ी (मुर्गी)
		मुहड़ी (भैस)

लिंग - हिंदी के समान मावची में संज्ञाओं के केवल दो ही लिंग हैं पुल्लिंग, स्त्रीलिंग सबल पुल्लिंग शब्दों के अंत में 'ओ' 'आ', 'ऊ' 'आए' है यथा

'ओ' - पोहो (लड़का) 'आ' - पोहा (लड़के)

'ऊ' - माहू (मनुष्य)

'आ' कारान्त के अतिरिक्त संज्ञा पदों के अन्त में 'ए' प्रयुक्त हुआ है

उदा. - डोगरे - (जानवर) सिबलें - (टोकरें)

कुकड़ें - मुर्गे

सबल स्त्रीलिंग संज्ञापदों का अन्त 'ई' से हुआ है। बहुवचनीक पदों के अन्त में 'इओ' या 'ह्य' प्रयुक्त हुआ है।

कुकडी - कुकड्या - कुकड्या, मुर्गी - मुर्गियाँ - मुर्गियों
धेय - धेयया - धेयियों, स्त्री - स्त्रियाँ - स्त्रियों

तिर्यक रूप लगभग गुजराती से मिलते-जुलते हैं। कहीं सम्बन्धकारक रूप भी तिर्यक में निरूपित है।

लिंगसूचक प्रत्यय - प्रायः 'आ' कारान्त और 'ओ' कारान्त, 'ऊ' कारान्त सभी संज्ञाएँ पुल्लिंग हैं। स्त्री लिंग रूप बनाने के लिए पुल्लिंग में 'ई' प्रत्यय लगता है।

ओ-हारो (अच्छा) ई - हारी (अच्छी)
ओ - उजलो (सफेद) ई - ऊजली (सफेदी)
आ - बिलाडा (बिलाव) ई - बिलाड़ी (बिड़ी)

विशेषण - संज्ञाओं के अतिरिक्त विशेषणों में भी 'ई' प्रत्यय लगाकर लिंग परिवर्तन किया जाता है।

विशेषण - खाटो (खट्टा) खाटी (खट्टी)
कालो (काला) काली (काली)

वचन - हिन्दी के समान मावची में भी दोनों वचन हैं। एक वचन और बहुवचन। मावची बोली में द्विवचन नहीं है। इसका प्राकृत में ही लोप हो गया था। प्रत्ययोंसहित कुछ उदाहरण प्रस्तुत हैं।

एकवचन	बहुवचन		
'आ' कारान्त	बोवडी (दुल्हन)	बोवड्या (दुल्हने)	
	डोगड (पत्थर)	डोगड्या (पत्थर)	
'-' कारान्त	मुनका (सिर)	मुनकें (सिर)	
	सिबली (टोकरी)	सिबलें (टोकरियों)	
'या' कारान्त	कुची (चामी)	कुच्या (चामियों)	
	फुची (बुआ)	फुच्या (बुआ)	

कारक - जो शब्द क्रिया की उत्पत्ति में सहायक होते हैं, उन्हें 'कारक' कहते हैं। मावची बोली तम्र कर्ता, आदि को किसी भी वाक्य प्रकारों में प्रमाणित भाषा जैसे उपसर्ग नहीं लगते। उपसर्गरहित वाक्यप्रयोगों में 'य', 'या' आदि प्रत्ययों का उपयोग किया जाता है।

- उदा. - आमांय भास्वे खादी (हमने रोटी खाई)

मोग्यांय डोगराहन पाई पाज्या (माग्याने जानबारी को पानी पिलाया)

कर्मकारक - आल उदा. अशोके तुल कोबळ्या हादेल

कारणकारक - 'ए', 'ये'

समप्रदान कारक - 'न' 'ल'

अपादानकारक - 'ने'

संबंधकारक - 'ए', 'ये', 'आ'

अधिकरण कारक - माँ, 'माय'

सम्बोधनकारक - 'ओ', 'ई'

कर्मकारक - आल

रमेशाल पाई पाजा (रमेश को पानी पिलाओ।)

कारणकारक - एं, ये

अशोके तुल कोबळ्या हादेल (अशोक ने तुम्हें कब से बुलाया था।)

समप्रदानकारक - न, ल

माआंहाल येन पाग रोता हो (मनुष्य के दो पैर होते हैं।)

अपादान कारक - ने

उचेने पाई पोडरे (ऊपर से पानी गिर रहा है।)

सम्बन्धकारक - ओ, ई, ये

ये नोये पाई हेला हेता (इस नदी का पानी ठण्डा है।)

अधिकरणकारक - मायं

ई, मां हेता (यह मेरा है।)

संबोधनकारक - ओ, ई

ई मां धेय है (यह मेरी पत्नी है।)

सर्वनाम - सर्वनाम वे शब्द होते हैं, जो संज्ञा का प्रतिनिधित्व करते हैं। प्रयोग के अनुसार सर्वनाम पाँच प्रकार के पाएँ गए - १) पुरुषवाचक, २) निजवाचक, ३) अनिश्चयवाचक, ४) सम्बन्धवाचक, ५) प्रश्नवाचक

१) पुरुषवाचक सर्वनाम

पुरुष	लिंग	एकवचन	बहुवचन
प्रथम	-	आयं (मैं)	आमा (हम)
द्वितीय	-	तू (तू)	तुमा (तुम)
तृतीया	पुल्लिंग	तो (वह)	त्ये (वे)
	स्त्रीलिंग	ती (वह)	त्या (वे)

मावची के प्रथम और द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनामों के रूपों से लिंगबोध नहीं होता। ऐसी स्थिति में उनके लिए प्रयुक्त विशेषणो अथवा क्रिया रूपों द्वारा लिंग पहचाना जा सकता है। तृतीयवाचक सर्वनाम स्वयं के अर्थ में प्रयुक्त शब्द निजवाचक सर्वनाम है। मावची में

आय (मैं) तथा आमा (हम) निजवाचक सर्वनाम है। उदा.

१) आयं हिकां जाही (मैं पढ़ने जाऊँगी।)

२) आमा बाजाराम जाहूँ (हम बाजार जाएँगे।)

अनिश्चयवाचक सर्वनाम - जो सर्वनाम किसी अज्ञात वस्तु या व्यक्ति के लिए प्रयुक्त होते हैं, उन्हें अनिश्चयवाचक सर्वनाम कहते हैं।

एकवचन बहुवचन

कादा (कोई) कादा (कोई)

कादो हाटाम गोयो का नांय (कोई बाजार गया कि नहीं।)

संबंधवाचक सर्वनाम - मावची में जो (जो, जी) ज्ये (जिस) आदि संबंधसूचन सर्वनाम माने जाते हैं।

एकवचन बहुवचन

जो (जो) ज्यों (जितने)

जी (जो) ज्यों (जितनी), ज्ये

तू जी आखे ती आयं कोहूँ (तू जो कहेगा मैं वह करूँगा।)

प्रश्नवाचक सर्वनाम - मावची में कु (कौन), काल (किसे) जो सर्वनाम प्रश्न करने के लिए प्रयुक्त होते हैं वे प्रश्नवाचक सर्वनाम हैं।

कु (कौन) कु येना (कौन आया।)

काल (किसे) काल आख्या (किसे कहा।)

कुर्ये - (किसने) आख्या (किसने कहा।)

का - (किसके) का है हूँ (किसका है यह।)

विशेषण - मावची में गुणवाचक विशेषण एवं संख्यावाचक विशेषण प्राप्त होते हैं।

संख्यावाचक विशेषण

योग - एक पोयला - प्रथम

बेन वीही - चालीस छेलकों - आखरी

क्रिया - मावची में प्राप्त धातुओं को दो भागों में विभाजित किया जा सकता है।

मावची के सिद्ध धातुएँ

मावची हिंदी में अर्थ

को कर

चाल चल

पी पी

आख कह

रोड रो

मावची की साधित धातुएँ -

को-कोअना - को + अ + न + ओ (कर-करना)

आख-आखना - आ + ख + अ + न + आ (कह-कहना)

रोड-रोडना - रो + ड + अ + न + आ (रो-रोना)

पी-पीअना - प + ई + अ + न + आ (पी-पीना)

क्रियाएँ - मावची में अकर्मक और सकर्मक दोनों क्रियाएँ प्राप्त होती हैं। नियमतः प्रायः सिद्ध धातुरचित क्रियाएँ अकर्मक होती हैं। अकर्मक क्रियाओं का 'कर्म' नहीं होता, क्रिया का व्यापार और फल दूसरे पर न पड़कर कर्ता पर पड़ता है। उदा. - पोही खाहे (लड़की खाना खा रही है।)

सकर्मक क्रिया - जिस क्रिया के व्यापार का संचालन तो कर्ता से हो, पर जिसका फल या प्रभाव किसी दूसरे व्यक्ति या वस्तु अर्थात् कर्म पर पड़े। उदा. पाहाल बारबे खावाहेय (लड़के से रोटी खाई जाती है या नहीं।)

वाच्य - क्रिया के उस परिवर्तन को 'वाच्य' कहते हैं, जिसके द्वारा इस बात का बोध होता है कि वाक्य अन्तर्गत कर्ता, कर्म अथवा भाव इनमें से किसकी प्रधानता है, इनमें किसके अनुसार क्रिया के पुरुष, वचन आदि आए हैं।

मावची में वाच्य के तीन भेद हैं।

१. **कर्तृवाच्य** - क्रिया के उस रूपान्तर को कर्तृवाच्य कहते हैं, जिससे वाक्य में कर्ता को प्रधानता का बोध हो। उदा. मायें कागळां लेख्या (मैंने खत लिखा।)

२. **कर्मवाच्य** - जब क्रिया के रूपाख्यान के कर्मविषयक विधान क्रिया जाता है। जैसे-माआं कोआईन कागळां ले खाय गोया (मुझसे खत लिखा गया।)

३. **भाववाच्य** - इसमें भाव की प्रधानता रहती है और वाक्य का उद्देश्य कर्ता या कर्म दोनों ही नहीं जान पड़ते। यह केवल अकर्मक क्रिया में होता है। उदा. मान खावायें नाय (मुझ-से खाया नहीं जाता।)

प्रयोग - मावची में निम्नलिखित दो प्रयोग मिलते हैं।

१. **कर्तरी प्रयोग** - जब क्रिया के लिंग, वचन तथा पुरुष कर्ता के लिंग, वचन तथा पुरुष के अनुसारी होते हैं। उसे कर्तरी प्रयोग कहते हैं। यथा - पोहो बाखे खाहे (लड़का रोटी खाता है।)

२. **कर्मणि प्रयोग** - जब क्रिया के लिंग, वचन तथा पुरुष कर्म के लिंग, वचन और पुरुष के अनुसारी होते हैं, तब उस क्रिया में कर्मणि प्रयोग होता है। जैसे; पोहाल बाखे खावायहे (लड़के से रोटी खाई जाती है।)

अव्यय - अव्यय एक प्रकार की नाम शब्दावली है। अव्यय ऐसे शब्द को

कहते हैं, जिसके रूप में लिंग, वचन, पुरुष कारक आदि के कारण कोई विकार उत्पन्न नहीं होता।

चूँकि अव्यय का रूपान्तर नहीं होता, इसलिए ऐसे शब्द अविकारी होते हैं, इनका व्यय नहीं होता अतः ये अव्यय कहलाते हैं। जैसे - जोवे सिपाड़े येतहे तोवे माहे गो में दोवी जात हैं (जब पुलिस आती है, तब लोग घर में छुप जाते हैं।)

» **क्रियाविशेषण** - मावची में परिणामवाचक, हेतुवाचक, होकारात्मक, नकारात्मक, निश्चयात्मक, सम्भावनात्मक, प्रश्नार्थक आदि कई क्रियाविशेषण के उदाहरण मिलते हैं।

» **उपसर्ग** - उपसर्ग उस शब्दांश या अव्यय को कहते हैं, जो किसी शब्द के पहले आकर उसका विशेष अर्थ प्रकट करते हो।

मावची में इस प्रकार के उपसर्ग निम्नलिखित हैं।

उपसर्ग	हिन्दी में अर्थ
वोदारी	अधिक
पासाडी	पीछे
एक हारका	एक जैसा
खोराव	अच्छा नहीं
पाही	निकट

प्रत्यय - शब्दांत में जुड़नेवाली ध्वनियों को प्रत्यय कहते हैं।

प्रत्यय हिन्दी में अर्थ

आरो (उड़नारो) वाला (उड़नेवाला)

आरी (चालनारी) चाली (चलनेवाली)

» **मावची वाक्य विचार** - भाषा विचारों की संवाहिका है, जिन्हें वह वाक्यों के माध्यमों से वहन और व्यक्त करती है। अतः भाषा में वाक्यरचना का महत्त्व असंदिग्ध है। वाक्य भाषा की सार्थक इकाई है। जो व्याकरणिक स्तर पर पूर्ण अर्थ की प्रतीति कराने में समर्थ होती है। मानव का सारा भाषिक व्यवहार वाक्यों के द्वारा ही सम्पन्न होता है।

» **वाक्य के अंग - क) उद्देश्य ख) विधेय**

उदा. मोग्यांय गावडील पाई दे दो। (मोग्या (लड़के का नाम) गोंय को पानी पिला दो।) इस वाक्य में मोग्या उद्देश्य जो प्रायः कर्ता होता है और उद्देश्य या कर्ता के बारे में जो कुछ कहा जाता है उसे विधेय कहते हैं।

» **वाक्य विन्यास या वाक्यरचना -**

वाक्य की रचना पदों से होती है। प्रसंग या संदर्भ के अनुकूल चयन किए गए शब्दों को व्याकरण नियमों के अनुरूप पद बनाकर योग्य क्रम से रखते हैं तथा उन पदों का परस्पर भाषा व्यवस्था के अनुरूप संबंध बनाए रखने पर ही वाक्यरचना होती है। इसप्रकार वाक्यविन्यास या वाक्यरचना पदक्रम तथा पदों के मेल की (अन्वय) गुथी हुई प्रक्रिया का नाम है। मावची का पदक्रम निश्चित और स्वाभाविक है। हां निश्चित रूप से सामान्य बोलचाल एवं कविता में व्याकरणिक पदक्रम में शिथिलता मिलती है।

पदक्रम - पदक्रम यानि वाक्य में पदों के रखे जाने का क्रम - अंग्रेजी में - कर्ता + क्रिया + कर्म का क्रम है, तो हिंदी में कर्ता + कर्म + क्रिया इसप्रकार क्रम से आना ही पदक्रम कहलाता है।

» कर्ता / उद्देश + क्रिया

पोही नाचहें (लड़की नाच रही हैं।)

» कर्ता + कर्म + पूरक + क्रिया

पोही भाखे खाहें (लड़की रोटी खा रही है।)

इसतरह अनेक प्रकार के वाक्य बोले जाते हैं।

वाक्य-भेद - वाक्य-भेद के दो प्रमुख आधार है।

अ) अर्थ के आधार पर कुल-मिलाकर आठ भेद पाएँ जाते है।

१) विधानार्थक - सूरी वारवे खाहे (सूरी रोटी खाती है।)

२) निषेधवाचक- वाश्यों हारो पाहो नाय हेय (वाश्यों अच्छा लड़का नहीं है।)

३) प्रश्नार्थक - तू कोवे येनो (तू कब आया ?)

४) आज्ञार्थक - चलो उठों सबके सब आखें उठा

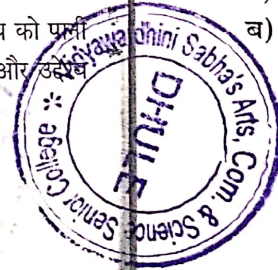
५) संदेहसूचक - बोली ते आवा आंय वोरड कोअहीं (अगर संभव हुआ तो इसवर्ष मैं शादी करूँगी।)

६) इच्छाबोधक - भोगवान कोईयन आवा हारा पाकी (ईश्वर की कृपा से इस वर्ष अच्छी फसल आएँगी।)

७) संकेतवाचक - पाई नाय पोडे ते डोगरें मोई जाई। (बारीश नहीं हुई तो जानवर मर ही जाएँगे।)

८) विस्मायादिबोधक - आयावा ! कूं हे तो रा तू ! ओ माँ, कौन है तू !

ब) **रचना के आधारपर** - रचना के आधार पर तीन भेद होते हैं - साधारण वाक्य - मावची में अधिक तर सरल वाक्यों का ही प्रयोग होता है। उदा. आया रान गोई आबो हाटाम हे तो

संयुक्त वाक्य - जिस वाक्य में दो वा दो से अधिक मुख्य उपावाक्य मिले रहते हैं उसे संयुक्त वाक्य कहते हैं।

माझे खादी अन् नाटो मिझे (मोटी खाई और आँकिल की ली।)

मिश्र वाक्य - जिस वाक्य में एक सरल वाक्य के अलावा एक या अधिक अधिकृत उपावाक्य हों, उसे मिश्र वाक्य कहते हैं।

जो पीही कल पीट्टे लो ईही नाय हेय (जो लडका गुन्हे परसंद है, वह यहाँ नहीं है।)

जोमे आय इकाल येनारी आती लोमे पाई पीडनी मूठवी (जब मैं सुबह आनेवाली थी तब बारिश होने लगी।)

मावची बोली का शब्द भाण्डार और उसका अर्थ वैज्ञानिक अध्ययन इस बोली का नामकरण प्रजातीय आधार पर हुआ है। अर्थात् यह मुख्य रूप से मावची आदिवासियों द्वारा बोली जाती है। सह्याद्री और सतपुड़ा के मिलनस्थान पर जो अनेक छोटी-बड़ी पर्वत श्रृंखलाएँ हैं, उनके बीच निवास करनेवाले मावची भाषी मण पीढ़ियों से इसे बोलते चले आ रहे हैं। लगभग स्वतंत्रता पूर्वतक इनका बाह्यजगत से सम्पर्क नहीं के बराबर था परंतु स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद नई रीतनी के प्रकाश में शीघ्र संसार से इनका सम्पर्क सूय जुड़ा। आवागमन के साधन बढ़े, सड़क परिवहन ने सुदूर देहात, पाँदों की शहरी भागों से जोड़ दिया। टैरिस्टन आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए विद्युत्, संदर्भों से जुड़ना जनजातियों के लिए धीरे-धीरे आवश्यक प्रकृत होने लगा। अपनी-अपनी अभिव्यक्ति की मूर्त रूप में परिवर्तित करने के लिए मावची लोगों को नए नए शब्दों की आवश्यकता अनुभव होने लगी। अभिव्यक्ति की क्षमता का प्रसार करने के लिए उन्होंने अन्य सीमावर्ती हिंदी, गुजराती, भीली और मराठी भाषाओं से आगत शब्दावली की वृद्धि होती गई। इस जनबोली के शब्दसमूह का भाषा तात्विक दृष्टि से अध्ययन प्रस्तुत किया जा रहा है।

शब्दों का वर्गीकरण - शब्दों का वर्गीकरण के प्रमुखतः दो आधार माने जाते हैं - रचना और

रचना के आधार पर शब्दों के निम्नलिखित तीन भेद होते हैं।

- १) **रूढ शब्द** - जैसे, पाँद (पानी) मुहड़ी (पैस)
- २) **योगिक शब्द** - बाघदेव (बाघ+देव) गावदिवाली (गाव+दिवाली)
- ३) **योगरूढ शब्द** - जो दो शब्दों के योग्य से बने है, किन्तु जिनका अर्थ विशेष संदर्भ में संकुचित हो गया हो, ऐसे शब्दों को योगरूढ कहा जाता है। उदा. माटी (पती) पहले माटी शब्द समस्त पुरुष वर्ग के लिए प्रयुक्त किया जाता था, लेकिन सिर्फ पती इस अर्थ में प्रयुक्त होता है।

.....के आधार पर शब्दों के चार भेद होते हैं।

१) **तत्सम शब्द** - जैसे, देव, मेघ, पूजा, देवी इ.

२) **तद्भव शब्द** - जैसे,

संस्कृत	मावची में स्वीकृत	सी.साहित्य में प्रयुक्त
कुङ्कुट	कुक्की	कुक्की
देवी	देवी	देवी
मेघ	मेघ	मेघ
आयु	आम	आम

३) **देशज शब्द** - देशज शब्द अर्थात् विशिष्ट शब्द होते हैं और वे सिर्फ उसी भाषा के शब्द होते हैं।

उदा. कीड़ा शब्द जिसका मावची में अर्थ है, केवल पुर्नित्त किड़ा कीर्णिक बोध दर्शाने के लिए मावची शब्द है किड़ा।

४) **विदेशी या आगत शब्द** - मावची लोगों का जब मावची लोगों से सम्पर्क बढ़ने लगा, दैनिक कार्य व्यापार तथा आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए उन्होंने जब सीमावर्ती प्रदेशों से सम्पर्क स्थापित किया, फलतः मावची में बड़ी संख्या में ये शब्द सहजरूप से मूल-मिल गए और इनमें अधिक मूल-मिल गए जिन्हें अलग करना मुश्किल सा हो गया।

स्रोतभाषा	मूलशब्द	मावची शब्द	हिंदी में अर्थ
गुजराती	चोखा	चोखा	चावल
	चोपडी	चोपडी	किताब
मराठी	हात	आथ	हाथ
	सात	सात	सात
	पाणी	पाँद	पानी
द्रविड	टोळी	टोळी	टोली
	कुराड	कुराडा	कुन्हाडी
फारसी	बायदा	बायदो	बादा
	दानत	दानात	दानत
ओग्रीजी	बूक	बूक	किताब
	टुरिंग	टुरिंग	कार

मावची में शब्द निर्माण - पणिनी व्याकरण में समास के चार प्रमुख भेद माने गए हैं।

- १) **अव्ययीभाव समास** - जैसे माहरी-माहरी जल्दी-जल्दी
बागे-बागे धरि-धरि

- २) तत्पुरुष समास - जैसे- माल-गुदामी माल भरने के लिए गोदाम देवांगीत देवों के स्तुतिगीत
- ३) बहुव्रीही समास - मोरपाग्या दुद्वी मनुष्य
- ४) दिगु समास - बेनी जां युगल दो जन बेन होव दो सौ

मावची की अर्थशक्ति - पारम्परिक रूप से शब्द की तीन शक्तियाँ मानी गई है।

- १) अभिधा शब्दशक्ति - उदा. पोहो हारो हे तो (लड़का अच्छा है।)
- २) लक्षणा शब्दशक्ति - उदा. आयुम दोरो, डेडीम होरो (मुहँ में राम बगल में दुरी)
बुखेल होवाद नाय ऐन नीदेल पाथारी नाय
भूखे को स्वाद नहीं लगता और नींद को बिस्तर नहीं लगता
- ३) व्यंजना शब्दशक्ति - उदा. डायो तो डायो पेन खाटलावे पाये (ऐसा निकम्मा था कि, स्वयं काम तो नहीं करता अलावे दूसरों से काम की अपेक्षा करता है)

संस्कृती की आत्मा ओमसंस्कृति में निवास करती है। समस्त संस्कृति में लोकजीवन परिब्याप्त है। जीवन में बिखरे अनन्त लोकचारों, संस्कारों एवं परंपरागत विचारों की नाना रूप भेदात्मक स्थितियों के संगठित सुचारु, सुगम समायोजन से भारतीय संस्कृति का रूप विशाल, समृद्ध एवं उज्वल बना है। अनादि काल में जब अभिव्यक्ति के आज के तमाम समृद्ध संचार माध्यमों का अविभाव नहीं हुआ था, भाषा, लिपि, शिल्प और कलाओं का शास्त्रीय रूप निर्धारित नहीं हुआ था। तब लोकप्रांगण थे केवल केवलमात्र इसी मौखिक धारा ने संस्कृति के समस्त अनन्त मनोभावों मनोव्यापारों को कंजोयाँ, सँवारा था यहीं कारण है कि, अपने अविभाव काल से लेकर आज तक इस लोकसंस्कृति की सत्ता पूर्णतः सुरक्षित है, जबकि युनान, मिश्र रोम और चीन जैसी प्राचीन संस्कृतियों लुप्तप्राय हो चुकी है।

यह लोकसंस्कृति अपने अप्रतिम अनुपम आदिम तत्त्वों के कारण ही आजतक सुरक्षित रह पाई है। इसके भाँति-भाँति के आयामों में लोकगीत इसका सिरमौर माना जा सकता है। जो लोकजीवन का प्रधान आमोद-प्रमोद के रूप में संपूर्ण लोकजीवन में परिव्याप्त रहता है। मानव अनादि काल से इन लोकगीतों के माध्यम से मनोरंजन तो करता आ ही रहा है, साथही अपने कई धार्मिक पर्व, उत्सव, त्यौहारादि को भी संपन्न करता आ रहा है। लोकगीत आदिवासियों के सांस्कृतिक धरोहर की अनुपम धारा है। मावची भाषी जनता के पास गीतों की अगणित संपत्ती है, असीम भजार है, अर्थात् जो शाश्वत है।

उनके गीत भी उन्हीं के समान सहज, सरल, स्वाभाविक, व्याकरणिक नियमों से दूर होते हैं। उनमें होती है। प्रकृति की मधुरता झरने की स्वच्छता, फूलों की सुगंध, कुँआ जैसी भावो की गहराई, वृक्षों की आसमाँ छूनेकी तमन्ना, साहस, वसंत का सौरभ अर्थात् सुदूर बियाबाँन जंगलों में निवास करनेवाली इन जनजातियाँ संपूर्ण जीवन पर इन्हीं बातों की छाप होती है, प्रभाव होता है।

मावची बोली में प्राप्त इन गीतों को होली, विवाहादि अवसरों पर स्त्रियाँ अपने कोकिल कण्ठ से सामूहिक रूप से गाती है। विवाहादि अवसरों पर गीतारी स्त्रियाँ वर-वधू के समस्त मनोभावनाओं को अपने गीतों की माध्यम से अभिव्यंजित करती है।

प्रस्तुत है ऐसे कुछ गीत -

बारा मोईनावे होती राम-रामे
जिव्या तो आगला वे होली राम-रामे
मोय तो गियो वा होली राम-रामे
अर्थात् बारह साल में होली एक बार आती है,
उसके मेरा प्रणाम
अगले साल जीवित रहें, इसलिए होली तुझे प्रणाम
माहा नाहा खाती, होरो नाय पिती
महाराज पाल हे ओली
अर्थात् माँस मच्छी नहीं खाती, शराब नहीं पिती
होली महाराज होती है।

इसप्रकार होली के लोल, कुमारी बालाएँ होलिका दहन के लगभग एक माह पहले (दाण्डी पौर्णिमा) से गाना आरंभ कर देती है।

होली गीतों के समान ही विवाह गीतों की भी अपनी सुदीर्घ उज्वल, समृद्ध परंपरा रही है।

निम्नलिखित गीत में एक ऐसी लड़की की पीड़ा की अभिव्यक्ति है, जो अपनी शिक्षा अधूरी रह जाने की व्यथा करती है।

गुड़ काहा खावायो भा बाहाका
मा शिक्सान अर्घो रोही जाई रा मा बाहाला
साय्या पोयच्या सालाम हिके
मा बाहाका मान बी धोवा दा चाल
तुचापुर बोर्डिंगाम मा बाहाका
मान बी मोवा चाला
निल्लोदा येधीन मान विहराय गोयो रा मा बाहाका

गीत का अर्थ है, गुड़ क्यों खिलाया सब को (सगाई के अवसर पर गुड़ बाँटकर ही मुहँ मिठा किया जाता है और सगाई की रस्म संपन्न की जाती है)

मेरी पढ़ाई अधूरी रह जाएगी पिताजी, मुझे और पढ़ना है, मेरी सभी सहेलियाँ पढ़ रही हैं, मुझे भी पढ़ना है। मुझे भी नवापुर के बोर्डिंग में रहकर पढ़ना है। मुझे बोर्डिंग में रखने के लिए लेकर चल।

सीधी-सरल लोकभाषा में कही जानेवाली लोककथाओं में खालिस आदिवासी जीवन की झलकियाँ प्रस्तुत होती हैं। संस्कृति का सच्चा प्रतिबिम्ब इनकी अपनी खासियत है, लोककथाओं में केवल मानव का मानव से मुक्त संवाद ही नहीं, अलावे चेतन आणि अचेतन के अनोखे, अप्रतिम, मनोराही, गहरे संबंधों की चर्चा भी प्रस्तुत होती है, दोनों के बीच के संबंध भी अधोरेखित होते हैं।

लोककथाएँ कब से? प्रश्न के उत्तर में उतनीही सहजता से उत्तर मिलता है - तब से जब से मनुष्य जन्मा लोकसाहित्य की इसप्रकार प्राचीन विधा है, जब मनोरंजन के साधन ही उपलब्ध नहीं थे, तब यह मनोरंजन के साथ-साथ लोकशिक्षण की अत्यंत प्रभावी सशक्त कबल के रूप में आदिम जीवन में अत्याधिक व्याप्ती थी। इसलिए शायद आदिम जीवन के अनुपम तत्त्वों एवं अजस्य स्तोत्रों की हमें यथोचित जानकारी प्राप्त करनी हो तो हमें सीधे लोककथाओं तक जाना होता है। निश्चित सभी समाधानों के सूत्र इनमें पाएँ जाते हैं। ऐसी लोककथाएँ आदिवासी सम्भागों में विखरी पड़ी हैं, कहना न होगा की अंतिम सीसे गिनती यह लोककथाएँ कालातीत होने की क्रूर चक्र में सबसे आगे हैं। मौखिक परंपरा में विद्यमान होने के कारण निश्चित ही कई समृद्ध लोककथाओं का अस्तित्व खत्म हो गया है। और थोड़ी बहुत जो कुछ बची है उनमें परिवर्तन स्वाभाविक सी बात हो गई है। साथ ही यह बात भी उल्लेखनीय है कि, ज्ञान-विज्ञान एवं संचार-तंत्रों में प्रचंड विस्फोट के पश्चात भी, मनोरंजन के हजारों नहीं लाखों साधन उपलब्ध होने के बाद भी अपने अनुपम, आदिम सुंदर तत्त्वों के कारण ही शायद लोककथाएँ आज भी कही सुनी जाती हैं।

प्रस्तुत है ऐसी ही एक छोटी सी लोककथा :

हारो (अच्छा) राजो

योक आयो राजो, खूब हारो आयो हा का तो। एक दिही तो फिअतो-फिअतो जंगलु म जाहें, खूब चाली-चाली न तो थाकी जाहे, पासी खा होंदहे, काम नाई मिल हां का त्याल जंगलु म, पांसी तो पाई होदहें, चालहे पाको चालहे, पासी चाल एक महाराज्यो देखावहें हा कां, तो त्यावे जाहे आन पाई होदहें अेन आखहे, हां रा मावें तां खूब पोयशा हेता, चांदी हे ती पेन मान पोहे नाय हे ते आई खूब दुःखी हेतयाव, तोवे साधु त्याल आखहें तामा फिकीर मां कोहें तो रानाम जो आंबो हेतो ने त्या में ने योक आंबा चार खापाटी रानीय खेड रोयही, राजाल खूब खुशी अेई।

राजो हेते पासी गो येनो, विहीरे दिही सालदारांल आख्यां, त्यायें आंबो पाडी आई दे दो, चार दिही रोज एक खापाटी रानीय खादी, थोडाक दिहयांम रानी राजाल आखें मान डेड रोयही, राजाल खूब खुशी अेई।

हिंदी अनुवाद :

एक राजा था। वह बहुत अच्छा था। एक दिन शिकार हेतू वह जंगल में गया। जंगल में वह भटक गया। उसे पानी की प्यास लगी उसने पानी की तलाश में सारा जंगल छान मारा, तब उसे एक जगह साधु दिखाई दिया। राजा उसके पास गया उसे प्रणाम किया और अपना दुःख बताया कि, मेरे पास चाँदी है, पैसा है लेकिन मुझे बच्चे नहीं हुए हैं। साधु उसे कहता है, हे राजा दुःखी मत हो, तेरे खेत में जो आम हैं, उसी आम के चार टुकड़े करके राज एक इसप्रकार चार दिन तक रानी को आम खाने दे। राजा घर आकर खेत में से आम लाता है और चार टुकड़े रोज एक इसप्रकार चार दिन तक रानी को खिलाता है। थोड़े ही दिनों में रानी अपने गर्भवती होने की बात राजा को सुनाती है। सुनकर राजा खुश होता है।

इसप्रकार कई लोककथाएँ इन सम्भागों में कही सुनी जाती हैं। ठीक इसीप्रकार आदिवासी जनजीवन लोकोक्तियों से भी अत्यंत संपन्न है। यह निर्विवाद है कि, कहावतों का जन्म जनभाषा में होता है, अतः इस सांभाग की बोली में कई लोकोक्तियाँ पाई जाती हैं, जो खेतों, खलिहानों और चौपालों पर प्रयुक्त होती हैं। शायद ही ऐसा कोई अवसर होगा, जब ग्रामीण लोग अपनी पूष्टि के लिए मार्मिक लोकोक्तियाँ उद्धृत न करते हों। बरसों पुराने चिरसंचित अनुभवों के साथ-साथ इनमें नीति का बोधपूर्णता परिलक्षित होती है।

प्रस्तुत है कुछ लोकोक्तियाँ :

गुड़ तिहीं माखडा (जहाँ गुड़ वहाँ मखियाँ)

पाटील डायो गावम भारी

बाय आखें ताव पाई बी बोरी

(पाटील भले ही गाँव भर में प्रतिष्ठित माना जाता है, लेकिन पत्नी के कहने पर वो भी पानी भरता है।)

मावची बोली के मुहावरें: मावची बोली में प्रचलित कुछ मुहावरे प्रस्तुत हैं।

ओल्का मुंया-हलके मुँहवाला।

बोला हुक नाम-बोलने की सुध नहीं।

गाँव गुंदो-गाँव में बुराई फैलानेवाला व्यक्ति

वाकडी नोजर -वक्रदृष्टि

खाकाम लेदा - आश्रय देना

मावची पहेलियाँ - मावची में प्राप्त पहेलियों के कुछ उदाहरण प्रस्तुत है।

बाकडी कुकडी बाकडी चाच हाकवे धोवें होव होव जुवाय ज्यार की कल्मी
मिळी चीडी हींदळो खाप आंबो
नीली चीडिया झूला झूले आम
एकूज गावाम उट बाबा ती काय
एकही गाँव में ३२ बाबा वो क्या दाँत

महाराष्ट्रातील ठाकर आदिवासींची बोली आणि समाज

डॉ. संजय लोहकरे

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी जमातींच्या यादीत एकूण ४७ जमातींचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यापैकी १९ जमातींची लोकसंख्या एक लाखापेक्षा अधिक आहे. तर बाकीच्या जमाती संख्येने अतिअल्प आहेत. तर काही जमाती गेल्या दोन तीन जनगणनेत आढळून आलेल्या नाहीत. त्यामुळे आज केवळ ४५ जमातींचा आदिवासी जमातीती समावेश करण्यात आला आहे.

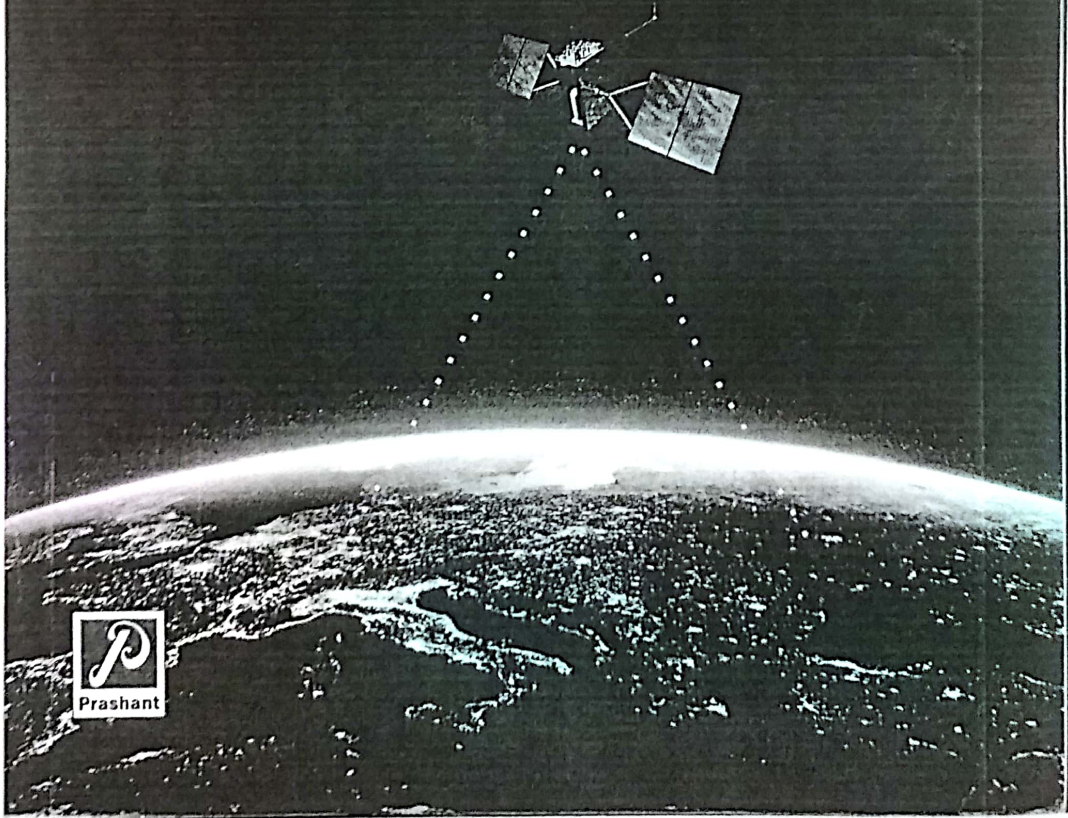
महाराष्ट्रात गोंड, भिल्ल, महादेव कोळी, कोकणा, आंध, परधान, हलबी या जमाती शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय व सामाजिकदृष्ट्या पुढारलेल्या आहेत. तर ठाकर ठाकूर कातकरी, माडीया, कोलाम या जमाती आती मागासलेल्या आहेत. त्यापैकी ठाकर (ठाकूर) ही जमात सह्याद्री पर्वतरांगेतील नाशिक, अहमदनगर, ठाणे, रायगड, पुणे जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांत, सह्याद्री पर्वतरांगेच्या पूर्व-पश्चिम भागात विभागली गेली आहे. एकूण आदिवासी जमातींच्या लोकसंख्या पैकी ७% ठाकर (ठाकूर) आदिवासींची लोकसंख्या आहे. इ.स.१९६१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात १,५९,९७२ इतकी ठाकर जमातीची लोकसंख्या नोंदविली गेली आहे. १ महाराष्ट्रातील एकूण ठाकर जमातींच्या लोकसंख्ये पैकी ७५ लोकसंख्या ठाणे, रायगड, पुणे आणि नाशिक या चार जिल्ह्यांत आहे तर उरलेली लोकसंख्या औरंगाबाद जिल्ह्यातील कन्नड, सोयगाव, खुलदाबाद आणि जळगाव जिल्ह्यातील चाळीसगाव तालुक्यात आहे.

स्टर्ट कमिटीच्या अवोरिजनल अॅन्ड हिल ठाकूर (ठाकर) ट्राईब्सर या अहवालात कमिटीने शिफारस करताना 'बॅकवर्ड अॅन्ड डिप्रेस्ट क्लासेस' मधील काही जाती जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक आणि भौगोलिक वेगळेपणाचा विचार करून त्या वेगळ्या दाखवाण्यात असे कमिटीचे धारेण होते. या धोरणाला अनुसरून कमिटीने सह्याद्रीच्या डोंगरदऱ्यांत ठाकूरिक भौगोलिक प्रदेशात (Geographical Areas) राहणाऱ्या (Territorial Group) परतून येत्या समाजाच्या संपर्कापासून दूर असलेल्या व आपल्याच सांस्कृतिक परिघात राहणाऱ्या आणि मूलतः स्वभावाने साधी, युजरी, अवोल व भित्री असलेल्या ठाकूर (ठाकर)

GEOINFORMATICS

भू-माहितीशास्त्र

डॉ. ज्ञानेश्वर सूर्यवंशी | डॉ. सुरेश आहिरे
डॉ. आशा काटे-सूर्यवंशी

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गातील 'भूमाहितीशास्त्र'
या विषयासाठी उपयुक्त तसेच टि.वाय.बी.ए. (एस-३) च्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार
MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षासाठीही उपयुक्त

भू-माहितीशास्त्र

GEOINFORMATICS

प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर एस. सूर्यवंशी
प्राचार्य, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रा.डॉ. सुरेश सी. अहिरे
उपप्राचार्य व विभागप्रमुख, उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय,
दहिवेल, ता.साक्री, जि.धुळे.

प्रा.डॉ. आशा एम. काटे-सूर्यवंशी
सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोलशास्त्र विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रशांत पब्लिकेशन्स

SPECIMEN COPY
For
Review & Recommendation

Arts, Com. & Sci.
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

भू-माहितीशास्त्र

© लेखक

प्रकाशक व मुद्रक : गंगारव पाटील
कार्यालय : प्रशांत पब्लिकेशन्स, ३, प्रताप नगर, श्री संत आनंदरवर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयानजवळ, जळगाव ४२५००१,
दूरध्वनी : (०२१५३) २२३१५२०, २२३२८००
ईमेल : prashantpublication.jal@gmail.com
प्रथम आवृत्ती : फेब्रुवारी, २०१९, ISBN : ९७८-९३-८८७६९-०९-९
मुद्रक/अक्षरदुरुवणी : प्रशांत पब्लिकेशन्स मूल्य : ₹ १५०/-

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित
अथवा संग्रहित करणेसाठी लेखक आणि प्रकाशक दोघांचीही लेखी पुरविल्यातगी
दोणे संमतीलायक आहे.

www.prashantpublications.com

२ | प्रशांत पब्लिकेशन्स

- १) सुदूर संवेदनाचा परिचय.....७
(Introduction to Remote Sensing)
सुदूर संवेदन अर्थ, सुदूर संवेदनाच्या व्याख्या, दूरस्थ संवेदनाचे स्वरूप, दूरस्थ संवेदनाची व्याप्ती, सुदूर संवेदनाचा विकास, सुदूर संवेदनाची मुलतत्त्वे, सुदूर संवेदन प्रकार, सुदूर संवेदनातील प्रक्रिया, दुरसंवेदन संवेदक, संवेदक प्रकार.
- २) निष्क्रिय सुदूर संवेदक..... १९
(Passive Remote Sensors)
दुरसंवेदक, दुरसंवेदकाचे प्रमुख यंत्र - हवाई कॅमेरा, इलेक्ट्रॉनिक कॅमेरा, बहुवर्णपटीय समीक्षक, उष्ण समीक्षक, सुक्ष्मतरंग संवेदक; प्रस्तावना; १) निष्क्रिय दूरस्थ संवेदक; हवाई छायाचित्र, हवाई छायाचित्र सर्वेक्षणाशी संबंधीत बीज संज्ञा, हवाई छायाचित्रांचे प्रकार; हवाई छायाचित्राचे प्रमाण मोजण्याची पध्दती - हवाई छायाचित्र व प्रदेश नकाशा, कॅमेऱ्याची नाभीय लांबी व उड्डाणाची उंची, विमान उड्डाण उंची, नाभीय लांबी; हवाई त्रिमितीदर्शीचे प्रकार, मुख्य आधाराची अंगे; हवाई छायाचित्रनांचे साहित्य - हवाई कॅमेरे, छायाचित्रण पटल (फिल्मस्), विमान व बलून, शॉनिंग; हवाई छायाचित्राचे स्पष्टीकरण किंवा विश्लेषण घटक
- ३) क्रियाशील सुदूर संवेदक ३९
(Active Remote Sensor)
अर्थ व संकल्पना, घटक, क्रियाशील संवेदके, उपग्रह प्रकार - १) भूस्थिर उपग्रह २) सूर्यानुगामी/ध्रुवीय कक्षेतील उपग्रह; उपग्रहांचे कार्य, भारतीय अवकाश संशोधन संस्थेची प्रगती, भूप्रतिमान उपग्रहप्रणाली, भूप्रतिमान उपग्रहांवरील एम एसएस पट्टे, स्पॉट उपग्रह, आयआरएस उपग्रहप्रणाली, आयआरएस-आय.डी., आयआरएस उपग्रह प्रतिमेवरील टिप्पणीपट्टिका; उपग्रह प्रतिमांचे विश्लेषण, दृश्य वाचन-वर्णन, संगणकाच्या साहाय्याने वाचन-वर्णन-विश्लेषण
- ४) भौगोलिक माहिती प्रणाली..... ५७
(Geographical Information system)
प्रस्तावना, व्याख्या, स्वरूप, व्याप्ती; भौगोलिक माहिती प्रणालीचे घटक - संगणक संहिता, आज्ञावली/कार्यवाही संहिता, सांख्यिकीच्या नोंदी,

GEOINFORMATICS

भू-माहितीशास्त्र

डॉ. ज्ञानेश्वर सूर्यवंशी | डॉ. सुरेश आहिरे
डॉ. आशा काटे-सूर्यवंशी

महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी
चळवळी : स्थिती आणि गती
प्रा. राजीव आरके

प्रकाशन क्र. - ०८

© राजीव आरके
मो. नं. ८६२५०४०१९६

प्रकाशक :
मिलिंद जगताप
सौरव प्रकाशन,
बौद्धनगर, जवाहर कॉलनी,
औरंगाबाद - ४३१००५
मो. नं. ९९२२८६९९५७
sauravmilind11@gmail.com

ISBN : 978-81-934451-4-3

पहिली आवृत्ती : ११ मार्च २०१९

अक्षर जुळवणी :
सौ. अनिता विनायक भालेराव
क्रिएशन, जयश्री, १-एन,
सेक्टर ए, एन-१, सिडको, औरंगाबाद
फोन - २४८६९१०

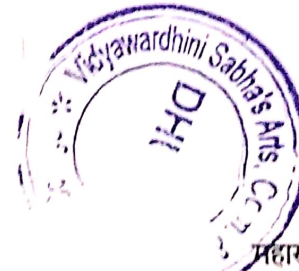
मुद्रक :
रुद्रायणी ऑफसेट,
एम. आय. डी. सी.,
चिकलठाणा, औरंगाबाद

मुखपृष्ठ : राजेंद्र माळी,
श्लोक डिझाइन

किंमत : ५०/-

अर्पण

माझी आई कालकथित सीताबाई,
जिणे माझ्या जाणिवांना
आकार दिला
तिच्या पावन स्मृतीस...

महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी चळवळी : स्थिती आणि गती / २

महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी चळवळी : स्थिती आणि गती / ३

Justin Grant

36

V W S Dhule

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई

पर्यावरण और महिलायें

संपादक

प्राचार्य डॉ. डी. एस. सुर्यवंशी

विद्यावर्धिनी सभेचे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
धुळे

अथर्व पब्लिकेशन्स

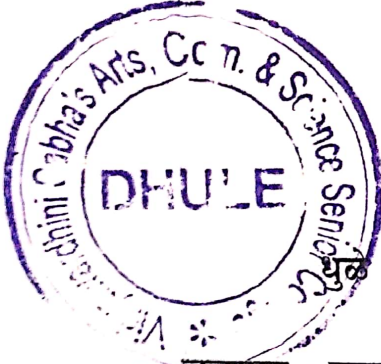

अथर्व पब्लिकेशन्स

पर्यावरण और महिलायें

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-88544-24-5

प्रकाशक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, अँग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी,

जळगाव ४२५००१. संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvpublications@gmail.com

वेबसाईट : www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती : २७ ऑक्टोबर २०१८, अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य: ₹ १५०/-

- महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई प्रायोजित विद्यावर्धिनी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय धुळे आयोजित दि. २७/१०/२०१८ या एकदिवसीय कार्यशाळेतील लेखांचे संकलन.
- महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई यांचे आर्थिक सहकायनि

२ | अथर्व पब्लिकेशन्स

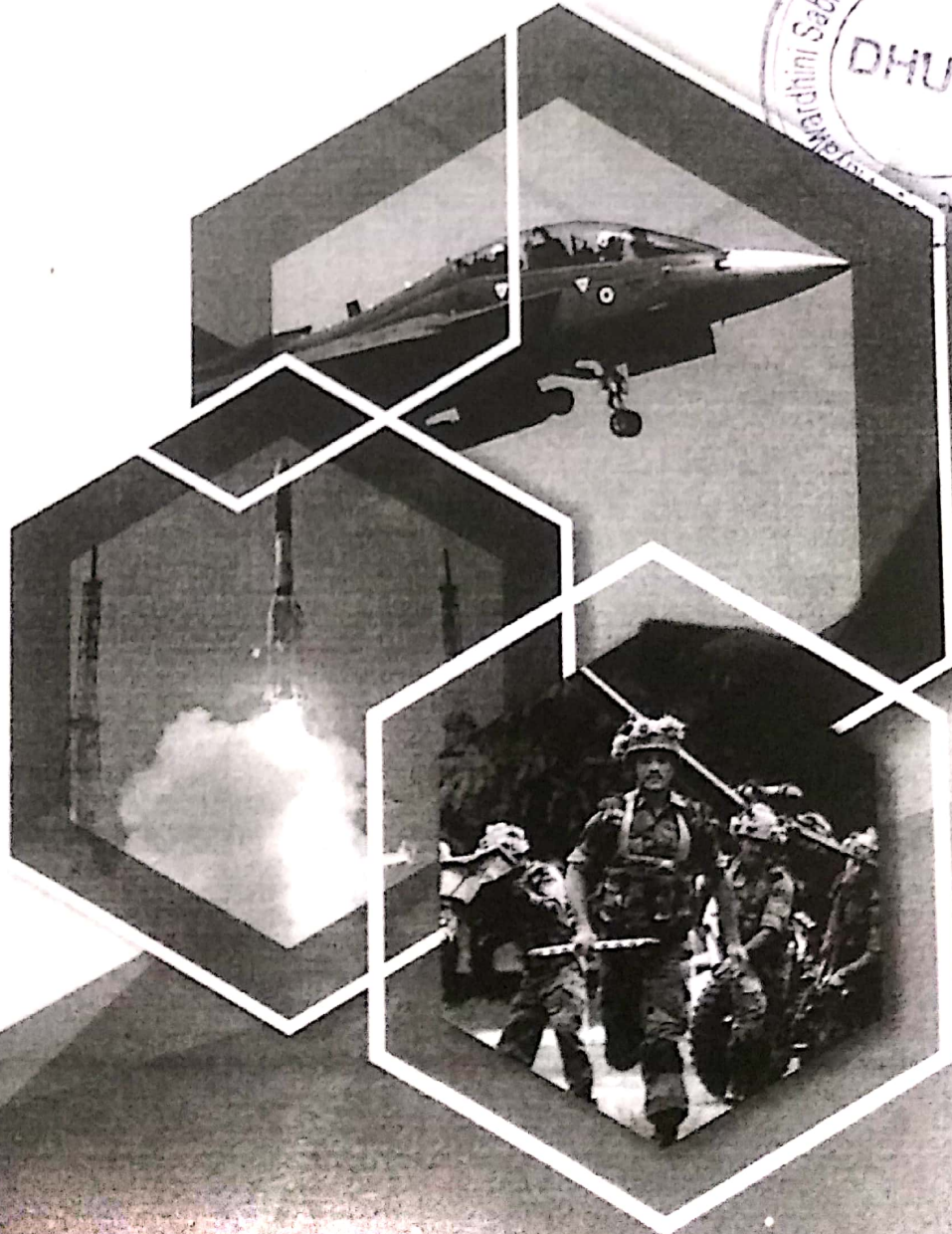
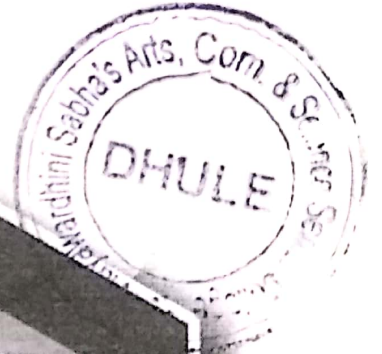
Scanned with OKEN Scanner

NATIONAL SECURITY OF INDIA

37

भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा

डॉ. देवेन्द्र विसपुते

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पदवी व पदव्युक्त अभ्यासक्रमांनुसार
क. स. बी. उ. म. विद्यापीठ उज्जनावल्या एस. वाय. बी. ए. (DSC) च्या तृतीय अभ्यासक्रमांनुसार
कृषिक पुस्तक समेच MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा

National Security of India

डॉ. देवेंद्र जी. विसपुते

विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

प्रथम प्रकाशन २०१८
द्वितीय प्रकाशन २०२०
AUTHORS AND PUBLISHERS

प्रशांत पब्लिकेशन्स

प्रकरण ४..... ६४
समाजमाध्यमे आणि सुरक्षा
(Social Media and Security)

प्रस्तावना, समाज माध्यमांचा इतिहास, समाज माध्यमांचे प्रकार; समाज माध्यमांचे उपयोग - (अ) सकारात्मक उपयोग, फायदे (ब) नकारात्मक उपयोग; व्हायरल होणे - १. सामाजिक उपयोग २. शैक्षणिक उपयोग ३. सुरक्षा ४. आरोग्य ५. पर्यावरण; परिणाम, उपाययोजना, समारोप

प्रकरण ५..... ७९
भारतातील माओवादाची समस्या
(Maoist Problem in India)

प्रस्तावना, अर्थ, डाव्या विचारसरणीचा हिंसक आंदोलनाचा इतिहास, चीनचे प्रोत्साहन, व्याप्ती, भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेवरील दुष्परिणाम, कारणे, माओवादाचा मध्य व दक्षिण भारतात प्रसार, आदिवासींच्या जनाधाराची मीमांसा, माओवादी चळवळीचे स्वरूप, आदिवासी भागातील मुलांवर परिणाम, नागरी माओवादाचा विस्तार होण्याचा धोका, अंतर्गत सुरक्षेसमोरील सर्वात गंभीर आव्हान, भारतातील माओवादी चळवळ - (अ) महाराष्ट्र (ब) झारखंड (क) छत्तीसगढ; उपाययोजना, समारोप

प्रकरण ६..... १०५
भारतातील दहशतवाद
(Terrorism in India)

प्रस्तावना, अर्थ, दहशतवादाच्या व्याख्या, व्याप्ती, भारतातील दहशतवादाचा आढावा, दहशतवादाची कार्यपद्धती, दहशतवाद निर्मितीची कारणे; दहशतवादाचे प्रकार - १. बंडखोरी किंवा फुटीरता २. क्रांतीकारक ३. सुधारणावादी ४. पुनर्स्थापनावादी ५. प्रायोजित दहशतवाद ६. मादक पदार्थांमुळे निर्माण झालेला दहशतवाद ७. रासायनिक, आण्विक व जैविक दहशतवाद; दहशतवादाची कारणे, दहशतवादाची उद्दिष्टे, दहशतवादावरील उपाययोजना; दहशतवादविरोधी कार्यवाही - १. जनसहयोग २. वैध आणि प्रभावशाली सरकार ३. राजकीय, आर्थिक व सामाजिक सुधारणा ४. प्रबुद्ध नेतृत्व ५. गतीशील लष्करी कारवाई; जनाधाराचे महत्त्व, लोकांची सद्भावना गरजेची, खंबीर धोरणाचा अभाव, जनभावनांच्या तिव्रतेत वाढ, समारोप

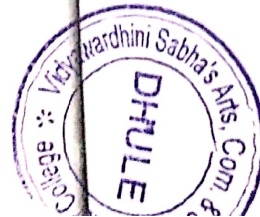
प्रकरण ७..... १३०
सायबर गुन्हे आणि सुरक्षा
(Cyber Crime and Security)

प्रस्तावना, अर्थ, संकल्पना, सायबर गुन्हेगारीचे स्वरूप, सायबर युद्ध; सायबर युद्धाचे प्रकार - १. हॅकिंग; चिनी हॅकर्सची भारतावर नजर २. कॉपी राईट उल्लंघन ३. लैंगिक शोषण ४. बाल शोषण; सायबर गुन्हांची मूलभूत उपकरणे, उपाययोजना, सायबर गुन्हांच्या घटना आणि त्याविरुद्धच्या तरतुदी, सायबर गुन्हांसंबंधीचे कायदे, समारोप

प्रकरण ८..... १४६
सीमा समस्या आणि सुरक्षा
(Border Issues and Security)

प्रस्तावना, भारताच्या भूसीमा, भारताच्या सागरी सीमा; भारत-चीन सीमा - लडाख, हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड व उत्तर प्रदेश, नेपाळ, सिक्किम, भूतान, अरुणाचल प्रदेश; मॅकमहोन रेषा, भारत-चीन सीमा विवाद, भारत-चीन युद्ध, कोलंबो प्रस्ताव, भारत-चीन संघर्ष (१९६७); भारत-पाकिस्तान सीमा - गुजराथ, राजस्थान, पंजाब, काश्मीर; प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषा, भारत-पाकिस्तान सीमा विवाद - जम्मू आणि काश्मीर, कच्छचे रण, ताश्कंद करार, शिमला करार; भारत-बांगलादेश सीमा - भारत-बांगलादेश सीमा विवाद, पूर्व बाह्य सीमा, सीमा व्यवस्थापन; समारोप

संदर्भग्रंथ १७०

उपग्रहवेधी क्षेपणास्त्राची चाचणी, आक्रमक व शत्रुला विस्मयाचा धक्का देणाऱ्या सर्जिकल स्ट्राईक्स, बालाकोट एअरस्ट्राईक आणि डोकलाम विवादात घेतलेल्या ठाम व कणखर भूमिकेमुळे चीनी सैन्याला घ्यावी लागलेली माघार या प्रासंगिकतेतून भारताने आज आक्रमक व वास्तववादी सुरक्षा धोरणाचा अंगिकार केल्याचे स्पष्ट होते. परिणामी 'सॉफ्ट स्टेट' ही भारताची आजवरची प्रतिमा पुसून टाकण्यात आपण बऱ्यापैकी यशस्वी झालो आहोत.

राष्ट्रीय सुरक्षा ही देशासाठी प्राधान्यक्रमाची बाब असून कोणतीही आर्थिक, औद्योगिक प्रगती किंवा विकास हा पुरेशा सुरक्षेशिवाय निरर्थक आहे. प्रादेशिक समस्यांमध्ये भाषा, सामाजिक, राजकीय, भौगोलिक, धार्मिक व आर्थिक समस्या तसेच सांप्रदायिकता, स्थलांतर, निरक्षरता, लिंगभेद, नव्याने प्रस्थापित झालेली समाज माध्यमे व त्यापासून होणारे दुष्परिणाम, आरोग्य, पर्यावरण, माओवादी चळवळी, शेजारील राष्ट्रांचा अमानुष दहशतवाद, सायबर गुन्हेगारी आणि भारताच्या सीमा समस्या व सुरक्षा या सर्व समस्या आणि नव्याने उभ्या ठाकलेल्या आव्हानांचा यथायोग्य परामर्श 'भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा' या ग्रंथात घेण्यात आलेला आहे. त्याचबरोबर राष्ट्रशक्तीवर विविध समस्यांचा परिणाम होऊन देश दुबळा कसा बनतो व त्याचबरोबर करावयाच्या उपाययोजनाही सूचविण्यात आलेल्या आहेत.

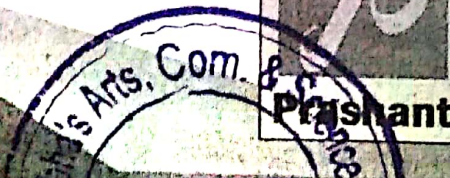
संरक्षणशास्त्र

₹ 250

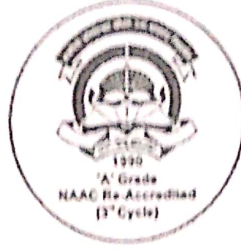
ISBN 978-93-88769-74-7

9 789388 769747

। अंतरी पेटवुं ज्ञानज्योत ।

**Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University, Jalgaon**

**'Elections & Changing Streams
of Local Self Government'**

**'स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील निवडणुका
आणि बदलते प्रवाह'**

Published by :

Department of Political Science, School of Social Sciences

- : Publisher : -

SOCIETY FOR SCIENCE & ENVIRONMENT

61, Bhagwan Nagar, New Delhi - 110 014

September 2019

ISBN : 978-81-85543-14-3

Printed by : Varad prakashan, Jalgaon

INDEX

1	POLITICAL PARTICIPATION AND POLITICAL APATHY IN LOCAL ELECTIONS	Dr. Pramod Gyandev Shinde	1
2	PROBLEMS IN IMPLEMENTING OF 73 rd AND 74 th AMENDMENT IN LOCAL SELF GOVERNMENT OF INDIA	Mr. Babasaheb Kailas Jadhav	5
3	POLITICS AND YOUTH LEADERSHIP IN LOCAL SELF GOVERNMENT	Dr. Raju Parbhat Nikam	10
4	ISSUES AND HUGE CHALLENGES OF INDIAN ELECTION SYSTEM	Mr. Mahesh Pralhad Kachare	13
5	स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील निवडणुका आणि आरक्षण	डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे	17
6	धुळे व नंदूरबार जिल्हा परिषदेच्या निवडणूकांमधील अ.ज.चा राजकीय प्रतिनिधीत्वाचा अभ्यास (१९९८-२०१३)	प्रा. जयेश विक्रम पाडवी	21
7	खान्देशातील स्थानिक निवडणूका आणि सिंधी समाजाचा प्रभाव	डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	26
8	स्थानिक निवडणुका आणि सोशल मीडियाचा वाढता प्रभाव विशेष संदर्भ जळगाव जिल्हा	डॉ. सुधीर भटकर, डॉ. विनोद निताळे	30
9	ग्रामीण स्थानिक संस्थांमधील राजकीय सहभाग व उदासिनता (विशेष संदर्भ : धुळे पंचायतराज)	कु. राखी रविंद्र घरटे, डॉ. सुनंदा वामनराव ठाकरे	36
10	जळगाव शहर महानगरपालिकेत माहिती अधिकार अधिनियम, २००५ ची अंमलबजावणी (कालखंड २००५ ते २०१६)	प्रा.राजीव मधुकर पवार, डॉ.दत्तात्रय एम.टेकाडे	42
11	स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा राजकीय सहभाग (चंद्रपूर जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात)	डॉ. ताराचंद माधव सावसाकडे	44
12	लोकनियुक्त सरपंच : स्थैर्यासाठीचा निर्णय	प्रा. शशिकांत भालचंद्र पाटील	49

महानगरपालिका/नगरपालिकेचे नांव	सिंधी मतदारसंघ या	सिंधी प्रतिनिधी
धुळे	७९००	२
जळगाव	९५००	३
भुसावळ	६०००	२
नंदरबार	३८००	२
दोडाईचा	९८००	२
अमळनेर	२०००	२
चाळीसगांव	९९००	२
पाचोरा	९९००	२
रावेर	३००	२

स्रोत : स्थानिक सिंधी नेत्याहून मिळवलेली माहिती

धुळे महानगरपालिका: धुळे महानगरपालिकेतर्गत तीन वॉर्डांत सिंधी मतदाता विभागलेले आहेत, त्यातील एक वॉर्डांत पूर्णतः या समाजाचा परिसर येतो. तर दुसऱ्या वॉर्डांत या समाजातील मतदात्यांची संख्या मोठ्याप्रमाणात आहे. तिसऱ्या वॉर्डांत मतदात्यांची संख्या मोठी नसली तरी वॉर्डाच्या निकालावर परिणाम करेल एवढी मतसंख्या या समाजाची दिसून येते. धुळे नगरपालिका असतांना सिंधी वास्तव्य असलेल्या कुमार नगर परिसराचे दोन वॉर्ड होते. त्यामुळे त्यावेळी या समाजाचे दोन नगरसेवक नेहमी निवडून यायचे आणि समाजाचा प्रभाव नगरपालिकेत व नगरपालिकेच्या राजकारणात विशेषतः नगराध्यक्ष निवडणूकीत होता. त्यामुळे नगरपालिका असतांना या समाजातील एकाने नगराध्यक्षपदाची निवडणूक सुध्दा जिंकलेली दिसते. तर एकाने उपनगराध्यक्षपद भूषविलेले दिसते. परंतु महापालिकेची निर्मिती झाल्यानंतर वार्डासाठी मतसंख्येचा प्रमाण वाढल्यामुळे कुमार नगरातील दोन वॉर्ड मिळून एक वॉर्ड झाला. ज्यामुळे या समाजाचे महापालिकेतील एकासंख्येने सदस्यत्व कमी झाले. परिणामी समाजाचा प्रभाव धुळे महापालिकेतर्गत कमी झालेला आढळतो. डिसेंबर २०१९च्या महानगरपालिकेच्या सार्वत्रिक निवडणूकीत चार वार्डांचे एकत्रीकरण करून चार उमेदवारांचे एक पॅनल झाले. परिणामी या निवडणूकीत जरी या समाजाचे दोन नगरसेवक निवडून आले असले तरी ते पक्षाच्या प्रभावामुळे नव्हे समाजाच्या प्रभावामुळे कारण या समाजाचे मतविभाजन मोठ्या प्रमाणावर झाले असल्याने या समाजातील एका विजयी उमेदवाराला उमेदवाराला एका पराभूत उमेदवाराला मिळालेल्या मतांपेक्षा फक्त १०० मते अधिक होती. याचाच अर्थ मतविभाजनामुळे या समाजाचे धुळे महानगरपालिका निवडणूकीत सामाजिक प्रभाव कमी झाला आहे. तसेच महानगरपालिकेतील प्रतिनिधीत्व कमी असल्यामुळे या समाजाच्या नेत्याचे प्रभाव स्थानिक राजकारणावर दिसून येत नाही.

जळगांव महानगरपालिका: धुळे महानगरपालिकेपेक्षा जळगांव महानगरपालिकेत सिंधी समाजाचा प्रभाव ब-यापैकी दिसून येतो. त्यामागील कारण जळगांव महापालिकेत सिंधी समाजाचे तीन नगरसेवक आहेत. नगरपालिका असतांना या समाजाचे फक्त दोनच व्यक्ती निवडून यायचे. जळगांव महापालिकेच्या चार वार्डांत सिंधी मतदात्यांची मते निवडणूकीच्या निकालावर परिणाम करणारी आहेत. म्हणून या समाजाने जळगांव महानगरपालिकेच्या राजकारणात आपला प्रभाव निर्माण केलेला दिसतो. त्याचे उदाहरण म्हणजे ३० ऑक्टोबर २००९ रोजी जळगांव महानगरपालिका स्थायी समितीचे सभापती म्हणून या समाजाचे राजकुमार आडवाणी यांची बिनविराध निवड(४) त्याचप्रमाणे जळगांव महानगरपालिकेत सिंधी समाजाचे तीन नगरसेवक असल्याने सांख्यिक बळाच्या आधारे या समाजाला आपला दबाव आणि प्रभाव निर्माण करता येतो. जळगांव महानगरपालिकेच्या राजकारणात या समाजाचा प्रभाव असल्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे जळगांव महानगरपालिका क्षेत्रात राहणारे दोन वेळा विधानपरिषद सदस्य म्हणून निवडून असलेले व भाजपा या राजकीय पक्षात प्रभावी नेते गुरुमुखदास जगवाणी हे सिंधी व्यक्ती आहेत. भाजपाचे महानगरप्रमुख पद या समाजाकडे आहे. राष्ट्रवादी काँग्रेसमध्ये ही या समाजाचे व्यक्ती मोठ्या पदांवर आहेत. त्याचप्रमाणे जळगांव महापालिका क्षेत्रातील व्यापारावर सुध्दा सिंधी समाजाची पकड आढळते. म्हणून जळगांव शहरात व महापालिकेत सिंधी समाजाचा प्रभाव जाणवतो.

भुसावळ नगरपालिका: सिंधी समाजाची मोठ्याप्रमाणावर लोकसंख्या असलेल्यापैकी भुसावळ नगरपालिका क्षेत्र होय. भुसावळ नगरपालिका क्षेत्रातील कापड, इलेक्ट्रॉनिक इत्यादी व्यापारात या समाजाने आपला प्रभाव निर्माण केलेला दिसतो. भुसावळ

नगरपालिकेत सुरुवाती पासून सिंधी समाजाचे दोन प्रतिनिधी निवडून येतात. भुसावळ नगरपालिकेच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीत प्रतिनिधींची नेहमीच प्रमुख भूमिका दिसून येते. त्यामुळे या समाजातील अंतर्गत राजकारणावर स्थानिक नेते नेहमीच लक्ष देतात. भुसावळ नगरपालिकेच्या वॉर्डपैकी सिंधी वस्तीचे दोन वॉर्ड असतात. या दोन वॉर्डत एकूण सिंधी मतदात्यांची संख्या ६००० च्या जवळपास आहे. भुसावळ नगरपालिकेच्या इतिहासात या समाजाला नगराध्यक्ष व उपनगराध्यक्ष पद मिळालेले आहे. त्यामुळे या समाजाचा भुसावळ नगरपालिकेच्या राजकारणात प्रभाव दिसतो. २००६ साली भुसावळ नगरपालिकेच्या निवडणुकांमध्ये या समाजाचा फक्त एकच व्यक्ती निवडून आले होते. परंतु स्थानिक राजकारणावरील प्रभावामुळे या समाजातील एका अन्य व्यक्तीला स्विकृत सदस्य म्हणून नगरपालिकेत घेण्यात आले.

नंदुरबार नगरपालिका: आदिवासी जिल्ह्यातील नंदुरबार नगरपालिकाक्षेत्रात सिंधी मतदातांची संख्या जवळ जवळ ३८०० आहे. नंदुरबार शहरात मोठ्याप्रमाणावर सिंधी समाजातील लोक राहतात. नगरपालिकेच्या तीन वार्डात या समाजाचे मतदाता विभागलेले आहेत. त्यातील दोन वार्डात सिंधी समाजाचे व्यक्ती निवडून येतात. तिसऱ्या वार्डात उमेदवाराच्या विजयात किंवा पराभवात या समाजातील मतदातांची प्रमुख भूमिका दिसून येते. नंदुरबार नगरपालिकेत सिंधी कॉलनी स्थापन झाल्यापासून या समाजाचे दोन प्रतिनिधी निवडून येत असल्याचे आढळते. त्यामुळे नंदुरबार नगरपालिकेच्या राजकारणात या समाजाची भूमिका महत्त्वाची मानली जाते. नंदुरबार नगरपालिका क्षेत्रातील व्यापारात या समाजाची पकड असून, या समाजावर काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेसचा प्रभाव दिसून येतो. नंदुरबार नगरपालिकेत या समाजातील व्यक्तींनी नगराध्यक्षपद, प्रभारी नगराध्यक्षपद आणि उपनगराध्यक्षपद भूषविली आहेत. तसेच मागील व वर्तमान नगरपालिकेत एक स्विकृत सदस्य म्हणून या समाजातील व्यक्तीला घेण्यात आल्याने सिंधी समाजाचा नंदुरबार नगरपालिकेत आणि स्थानिक राजकारणात विशेष प्रभाव दिसून येतो.

दोंडाईचा नगरपालिका: शिंदेखेडा तालुक्यातील मुख्य बाजारपेठे असलेल्या दोंडाईचा शहरात सिंधींची लोकसंख्या जवळ जवळ ४००० आहे. दोंडाईचा शहरातील किरकोळ व थोक व्यापारात सिंधी लोक अग्रसर असल्याचे दिसतात. दोंडाईचा नगरपालिकेत सिंधी मतदातांची संख्या १८०० च्या जवळपास असून या समाजाचे दोन प्रतिनिधी नेहमी निवडून आलेले दिसतात. दोंडाईचाच्या राजकारणाच्या इतिहासात या समाजातील काही व्यक्तींचे वैयक्तिक प्रभाव विशेषकरून आढळते. त्यांच्या वैयक्तिक प्रभावामुळे ते दोंडाईचा नगरपालिकेच्या अध्यक्षपद, प्रभारी अध्यक्षपद आणि उपनगराध्यक्षपदा पर्यंत पोहोले. या वैयक्तिक प्रभावाशिवाय या समाजाचे दोंडाईचाच्या राजकारणात काही विशेष प्रभाव दिसून येत नाही. मात्र दोंडाईचा येथिल राजकारणात प्रभुत्व असलेल्या घराण्यांशी या समाजातील व्यक्तींचे विशेष संबंध असल्याने येथिल स्थानिक राजकारणात एक गड्डा मतांच्या दृष्टीने या समाजाचे प्रभुत्व स्थानिक राजकारणात आढळते.

अमळनेर नगरपालिका: अमळनेर नगरपालिकेत सिंधी समाजाचे नेहमी दोन नगरसेवक निवडून येतात. या नगरपालिकेत २००० च्या जवळपास सिंधी मतदाता असून हे मतदाते दोन वॉर्डत विभागलेले आहे. या दोन वॉर्डपैकी एक वॉर्ड सिंधी कॉलनीत तर दुसरा शहराच्या मुख्य बाजारपेठेत आहे. या दोन्ही वॉर्डतील राजकारणात या समाजाचा प्रभाव आढळतो. अमळनेरच्या नगराध्यक्षपदाच्या निवडणुकीत या समाजातील प्रतिनिधींची प्रमुख भूमिका नेहमीच असते. अमळनेरच्या नगरपालिकेत या समाजातील एका व्यक्तीने नगराध्यक्षपद प्राप्त केले होते. तर एकाने उपनगराध्यक्षपद प्राप्त केले आहे. या समाजातील लालचंद सैनानी यांनी अमळनेर नगरपरिषदेच्या इतिहासात त्यांनी तीन वेळा तत्कालीन नगराध्यक्षाचे सार्वत्रिक निवडणुकीत पराभव करण्याची किमया केलेली दिसून येते. या वरून असे स्पष्ट होते की, या समाजाचा अमळनेर नगरपालिकेच्या राजकारणावर प्रभाव आहे असे दिसून येते.

चाळीसगांव नगरपालिका: चाळीसगांव नगरपालिकेत सिंधी समाजाचे १९०० च्या जवळपास सिंधी मतदार आहेत. चाळीसगांव नगरपालिकेत या समाजाचे अनेक वेळा दोन प्रतिनिधी निवडून येत होते. परंतु २००९ पासून समाजाचा फक्त एकच प्रतिनिधी नगरपालिकेत आहे. काही वेळा या समाजाचे प्रतिनिधी विनविरोध निवडून आले आहेत हे विशेष. त्यामुळे चाळीसगांव नगरपालिकेत चार सिंधी व्यक्तींनी उपनगराध्यक्षपद भूषविले आहे. त्यांच्या या कामगिरीमुळे समाजाचा काही प्रमाणात चाळीसगांव नगरपालिका क्षेत्रात प्रभाव जाणवतो. परंतु हा प्रभाव समाजाचा नव्हे तर समाजातील व्यक्तींच्या वैयक्तिक प्रभाव होय, असे ही म्हटले जाते. चाळीसगांव नगरपालिका व स्थानिक शासनात बाजाज व मुंशी परिवारांचे विशेष प्रभाव असल्याचे दिसून येते.

पाचोरा नगरपालिका: पाचोरा नगरपालिकेत या समाजातील व्यक्तींचा विशेष प्रभाव जाणवत नाही. या नगरपालिकेत या समाजाचे दोन

प्रतिनिधी नेहमीच निवडून येतात, या प्रतिनिधींच्या प्रभाव समाजा खंडीत दिवून घेता, परंतु स्थानिक राजकारणात ते प्रभावी दिवून घेता नाही. पाचोरा नगरपालिकेतील रिधी मतदाते शिवसेना-भाजपा युती खंडीत समुदायी कॉॅंग्रेस या राजकीय खंडीत दिवून घेतले दिवून घेतात. अनेक वेळा निवडून आलेले नगरसेवक शिवसेनेचे आहेत. पाचोरा नगरपालिकेच्या कामगतीच्या इतिहासात या समाजातील व्यक्ती नगराच्या झालेले दिवून घेत नाही. म्हणून पाचोरा नगरपालिकेच्या या समाजाचा विशेष प्रभाव जाणवत नाही. मात्र नगरपालिकेच्या नगराच्या पदाच्या निवडणुकीत मतदाता म्हणून या समाजातील नगरसेवकांना खंडीत महत्त्व प्राप्त होते.

७) रावेर नगरपालिका: रावेर शहरात रिधी लोकांची संख्या एक ५०० ते ६०० आहे, रावेर नगरपालिकेच्या या समाजाचे मतदाता एक ३०० च्या जवळपास असून देखिल या समाजाचे हरीश पारुमल मनवाणी २६ डिसेंबर २००६ या रावेर नगरपालिकेचे निर्वाचन नगराच्या झाले. (५) यावरून रावेर शहराच्या राजकारणावर रिधी समाजाचे प्रभाव आहे, पर्ये नाही. कारण रावेर नगरपालिकेच्या इतिहासा तपारसव्यास हरीश पारुमल मनवाणी शिवाय इतर एक ही रिधी व्यक्ती रावेर नगरपालिकेचा निवडून घेतले दिवत नाही. हरीश मनवाणी वैयक्तीक प्रभावामुळेच जळगांव जिल्हा कॉॅंग्रेसचे उपाध्यक्ष पदावरून घेते. एकूणच या समाजातील व्यक्तीक वैयक्तीक प्रभाव रावेर शहराच्या राजकारणात आहे. म्हणून काही प्रमाणात रिधी समाजाचा प्रभाव रावेर नगरपालिकेच्या राजकारणात जाणवतो.

निष्कर्ष:

स्थानिक शासनाच्या राजकारणात जळगांव, भुसावळ, नंदुरबार, अमळनेर, रावेर येथे रिधी समाजाचा प्रभाव, विशेष करून जाणवतो. खान्देशातील इतर स्थानिक शासनात या समाजाचे प्रतिनिधी निवडून आलेले दिवून घेतात. मात्र ते नगरसेवक असल्याने महापौर किंवा नगराध्यक्षपदाच्या निवडणुकीच्या दृष्टीन एक मतदाता म्हणून प्रभावी आहेत. पर्ये एक समाजातील राजकारणावर व्यक्ती प्रभाव दिसतो.

संदर्भ:

- १) सिरसीकर व. मं., आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण, कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती २००८
- २) जैन अशोक, महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण शेट पब्लिशर्स पी. लि. पुणे, आवृत्ती जून १९९३
- ३) तोमर देवेंद्रपाल सिंह, धराजनीतिक समाजशास्त्र छ हिस्कावरी पब्लिकेशन, नई दिल्ली, प्रथमावृत्ती २००७
- ४) जेठवाणी हर्षा नारायण (प्र.संपा), सामाहिक सिंधी राजा, अंक-११, दि. ०२.११.२००९, पृ. १
- ५) किता, पृ. १

खान्देशातील स्थानिक निवडणूका आणि सिंधी समाजाचा प्रभाव

डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री

विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना:

समाजातील मानवी वर्तन नियंत्रित करण्याचे व त्याला प्रभावीत करण्याचे कार्य शासन व्यवस्था करत असते. सरकार किंवा शासन व्यवस्थेने घेतलेले निर्णय, धोरण व एकुणच त्याच्या कार्यशैलीचा प्रभाव समाजव्यवस्थेवर पडत असतो. परंतु हा प्रभाव एकतर्फी नसतो समाज व्यवस्था, त्यातील परिस्थिती व वातावरणाचा प्रभाव राजकीय व्यवस्थेवर पडत असतो. प्रभाव एका प्रकारची शक्ती आहे, लोकशाही शासन प्रणालीत प्रभावाची महत्वपूर्ण भूमिका असते. (१) ज्याचा वापर नवनविन माध्यमांनी व मार्गांनी विविध समाज, समाजातील राजकारणी, दबाव गट, हितसंबंधी गट आपल्या मागण्यांसाठी, प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी, समस्या निवारणासाठी, सत्ते येण्यासाठी करित असतात. प्रभाव हे जात, धर्म, भाषा, समाजाचा पाठबळ इत्यादी घटकांच्या आधारे व्यक्ती किंवा व्यक्ती समुह निर्माण करित असतात. प्रभावाचा जास्तीजास्त वापर निवडणूकींच्या काळात पाहता येतो. सत्तेत येण्यासाठी या प्रभावाला निवडणूकीत मतदानात रूपांतरीत करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक उमेदवार करित असतो. याच अनुषंगाने सिंधी समाजाचा खानदेशातील स्थानिक निवडणूकीत प्रभावाचा शोध घेण्याची प्रयत्न केलेला असून त्यासाठी खालील उद्दिष्टे ठरविण्यात आली.

उद्देश:

- १) खानदेशातील स्थानिक निवडणूकीत सिंधी समाजाच्या प्रभावाचा शोध घेणे.
- २) स्थानिक शासन संस्थांमध्ये सिंधी समाजाच्या मतप्राबल्याचा शोध घेणे.
- ३) स्थानिक शासन संस्थांमध्ये सिंधी समाजाचा प्रतिनिधीत्व तपासणे.

महाराष्ट्राच्या राजकारणात जात, धर्म, भाषा, प्रादेशिकता इत्यादी घटकांना महत्वाचे स्थान आहे. या घटकांचा वापर प्रभावीपणे महाराष्ट्रातील राजकारणात केला जातांना दिसून येतो. सार्वत्रिक निवडणूकीच्या वेळी राजकीय पक्ष या घटकांना विशेष प्राधान्य देऊन उमेदवार निवड व निश्चित करतांना दिसतात. त्याचप्रमाणे शासन संस्था कोणता ही निर्णय घेतांना किंवा धोरण ठरवितांना अश्या घटकांच्या महत्वाला आणि भूमिके ला प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या विचारात घेत असते. परंतु प्रत्येक समाज, जाती, वर्ग इत्यादींचा प्रभाव राजकीय व्यवस्था आणि राजकारणावर सारखा पडतो असे नाही. कारण प्रभाव सर्वत्र असमान स्वरूपात विभाजित असतो. हे राजकीय जीवनातील एक तथ्य आहे. प्रभाव अनेक कारणांनी आणि परिस्थितीनुसार बदलत असतो. (२) सामान्यपणे राजकारण परिणाम राजकीय व्यवस्थेवर प्रभाव पाडण्यासाठी प्रत्येक समाजाकडे विविध घटक किंवा वैशिष्ट्ये असावे लागतात. राज्यकर्त्या वर्गावर समुहाचा प्रभाव त्याच्या सांख्यिक सामर्थ्य, उद्दिष्टांवरील तीव्रता, संघटनात्मक बांधणी, प्रचार कौशल्य, दबाव तंत्र, लोकमत अनुकूल करून घेण्याची क्षमता आणि नेतृत्वाच्या कुवतीवर अवलंबून असते. (३)

खान्देशातील प्रत्येक महानगरपालिका आणि नगरपालिकांमध्ये सिंधी समाज वासतव्यास दिसून येतो. या स्थानिक संस्थांमध्ये ह्या समाजातील लोक व्यापार व आर्थिक दृष्टीने महत्वपूर्ण भूमिका ही बजावतो. आर्थिक व व्यापाराच्या दृष्टीने राजकारणात एक प्रभावी घटक म्हणून या समाजाच्या प्रभावाला व संबंधांना नकारता येत नाही. त्या अनुषंगाने प्रत्येक पक्षात या समाजाच्या लोकांना विशेष स्थान दिले जाते, नव्हे तर काही पक्षांमध्ये स्थानिक पातळीवर महत्वाच्या पदांवर ह्या समाजाची लोक दिसून येतात. या समाजाचा स्थानिक निवडणूकीतील प्रभावाचे खालील तक्त्यातील संख्यात्मक आकडेवारीच्या आधारे घेता येईल.

सत्ताशास्त्र/अतिभौतिकी : भारतीय व पाश्चात्य

अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषद

सत्ताशास्त्र / अतिभौतिकी
(भारतीय व पाश्चात्य)

:: संपादक मंडळ ::

डॉ. सुनंदा भुसारे
डॉ. सुरेंद्र गायधने
डॉ. सुनील साळुंके
डॉ. प्रभाकर किर्तनकार

अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषद
डिसेंबर २०१९

• सत्ताशास्त्र / अतिभौतिकी (भारतीय व पश्चात्य) - डॉ. सुनंदा भुसारे (मुख्य संपादक)
- Sattashastra/Aitibhauiki (Bharatiya va Pashchatya) - Dr. Sunanda Bhusare
(Chief Editor)

• प्रथमावृत्ती - डिसेंबर २३, २०१९.

©अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषद

• प्रकाशक: व्यंकटराव मोरे

वेनी प्रकाशन,

मु. पो. वाकलपूर ता. जीरा

जि. लातूर - ४१३५२०

फोन: ९८५०७४०३६७ / ८३२९३५१६१४

• मुद्रणस्थळ : सदायणी ऑफसेट, औरंगाबाद.

• पृष्ठ जुळणी : डॉ. संगीता मोरे

• पृष्ठ संख्या : ३१२

• मूल्य : रु. ३००

• ISBN 978-83-84810-55-9

संपादकीय :

अतिभौतिकी म्हणजे आद्य तत्त्वज्ञान. जगातील बहुतेक ज्ञान क्षेत्रांचे माहेर म्हणजे अतिभौतिकी. विज्ञान, मग ते कोणत्याही प्रांतातील असो, त्याचा आधार अतिभौतिकी असतो. प्रस्तुत विषयावर विविध मान्यवरांचे लेख, सूझ याचक व समीक्षकांना चिंतनसामग्री पुरवेल अशी अपेक्षा वजा खात्री आहे. आपल्या सूचना मोलाचे मार्गदर्शन करणार आहेत.

या ग्रंथातील सर्व लेखाकांचे मनस्वी आभार ...

— संपादक मंडळ

अनुक्रमिका

१. भारतीय सत्ताशास्त्र	- डॉ. हेमलता मोरे	- 007
२. अतिभौतिकीचे स्वरूप	- डॉ. सुरेन्द्र गायधने	- 014
३. अतिभौतिकीय विज्ञान : भारतीय व पश्चात्य	- विकास गायकवाड	- 024
४. सत्ताशास्त्रातील अध्यात्मवादी दृष्टीकोन	- डॉ. विजय सोपनराव शेंडगे	- 027
५. मेटा-एप्रोच (काय आहे? का असायला हवा ?)	- चंद्रकांत सोनवणे	- 034
६. सैद्धांतिक आणि व्यवहारिक दृष्टीकोनातून अंतिम सत्ता एक मीमांसा	- डॉ. राजेसाहेब मारडकर	- 039
७. जडवाद : एक तात्त्विक विश्लेषण	- प्रा. डा. दुर्गेत घनराज सुभाष	- 047
८. भारतीय दर्शनातील विद्याच्या मुलद्रव्या विषयीची संकल्पना	- डॉ. मुनीन शेख	- 053
९. भारतीय दर्शनातील आत्मतत्त्व विचार : एक विकिसमक अध्ययन	- डॉ. तरेन्द्र व. रावटारे	- 060
१०. जडवादानुवादाची समीक्षा	- डॉ. सुरेखा अभय आठवणाळकर	- 070
११. हिन्दू आणि मुस्लिम धर्मातील ईश्वर संकल्पनेचे तुलना	- डॉ. अब्दुल महामद	- 082
१२. बार्बाकाचे सत्ताशास्त्रीय सिध्दांत	- प्रा. डॉ. प्रभाकर चित्तनकात	- 089
१३. बार्बाकाचे जडवाद	- डॉ. मुत्तार सुनंद रामचंद्र	- 090
१४. बार्बाकाचे सत्ताशास्त्र : एक अभ्यास	- प्रा. बांमल परमेश्वर शिंदेजी	- 100
१५. भारतीय तन्त्रशास्त्रातील बार्बाकाचे सत्ताशास्त्र	- प्रा. अनिता प्रभाकर मोडे	- 105
१६. बौद्धांची तन्त्रमीमांसा	- डॉ. दिलीप नागलगावे	- 110
१७. बुद्धताम - ईश्वर संकल्पना	- प्रा. श्री. रमेश बाळी	- 116
१८. वेद दर्शनातील सत्ताशास्त्रीय सिध्दांत	- प्रा. मुत्तार गंगाधर	- 120
१९. भारतीय वैशेषिक दर्शनातील समानपुंजाद आणि बौद्धांचा समानपुंजाद एक तुलनात्मक विश्लेषण	- श्री. रमेश अश्विनराव शिंदेजी मुनकाकर	- 126
२०. वेदांत दर्शनातील कर्मात् संकल्पना	- प्रा. विलास जगन्मोही शेंडगे	- 131
२१. अद्वैत वेदांताची आत्म संकल्पना	- प्रा. कल्याण तुळजास मजरी	- 137
२२. वेदांत दर्शनातील कर्मात् संकल्पनेचे सूत्रवारविश्लेषण सांख्यीय	- श्री. सुरेश च. काळे	- 143

२३. सांख्य दर्शनातील अंधळ्या-लंगड्यासंबंधी शंका-प्रश्न !		
	-डॉ. वेदप्रकाश डोणगायकर	.. 157
२४. सांख्य तत्त्वज्ञान (सत्ताशास्त्रीय दृष्टीकोन)	-डॉ. आंबटकर वृषाली	.. 163
२५. महानुभाव तत्त्वज्ञानातील 'सत्ताशास्त्र'	- डॉ. नवनाथ रासकर	.. 167
२६. बंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारातील तत्त्वमीमांसा		
	-कल्याणी मेहेरे	..173
२७. जैन दर्शनातील जीव संकल्पना	-प्रा. कु. सोनू मन्मथ स्वामी	..180
२८. जगाची उत्पत्ती : सांख्यीय विचारातून	-प्रा. अलका चिखुडेंकर	..185
२९. जैन दर्शनातील सदयस्तुमीमांसा	-डॉ. बालाजी मारोतीराव नरवाडे	..191
३०. मध्ययुगीन पाश्चात्य द्रव्य संकल्पना	-डॉ. सुनील साळुंके	..195
३१. लुडविग फॉयबरबाख यांचे ईश्वरविषयीचे मत	-डॉ. सुनिलदत्त गवरे	..210
३२. ब्रँडलेचा दिव्यविषयक सिद्धांत	-डॉ. अजय नामा	..215
३३. मार्टिन हायडेगरची सत् संकल्पना	-डॉ. बाळासाहेब मुळीक	..220
३४. सार्वत्रिक अस्तित्वावाद	-डॉ. कुलकर्णी स्वाती नागोराव	..225
३५. मिल्बरी शास्त्रीय कारण संकल्पना	-प्रा. डॉ. बाजीराव पाटील	..229
36. On Good Metaphysics	-Dr. Sharmila Virkar	..232
37. Theories Of Soul, Karma And Eschatology In Indian Philosophy	-Dr. Vijay Srinath Kanchi	..241
38. Theory of Divine Creation in Nyāya and Christianity a Comparison	-Dr. Rajen Lakra	..260
39. Understanding the thematic texture of modernity through Charles Taylor	-Dr. Shinumol T.C	..270
40. Systematic Exposition of the Metaphysical Doctrines in Atharvashirsh-	-Dhanshree Patrikar	..281
41. Ethics and Metaphysics	-Prof. Pushpa Deotale	..289
42. A Parallel between Shankaracharya and Kierkegaard's Ontological Philosophy of Three Levels of Existence: A Possibility?	-Dr. Amita Valmiki	..292
43. Bharatratna Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts on Democracy & Religion	-Dr. Narayan Shankar Gadade	..298
44. Reality and Truth of some physical things in physics	Prof. Mundhe A. M.	..310
	Ku. S.A. Mundhe, Prof. Waghmare M.N.	

1. भारतीय सत्ताशास्त्र

-डॉ. हेमलता मोरे

अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषदेचे दुसरे अधिवेशन हिंगोली येथे शिवाजी महाविद्यालयाच्या संयुक्त विद्यमाने संपन्न होत आहे. या अधिवेशनाचा विषय 'सत्ताशास्त्र / अधिभौतिकी : भारतीय व पाश्चात्य' असा आहे. मी सत्ताशास्त्राची मांडणी भारतीय दर्शनांच्या (आस्तिक तसेच नास्तिक) संदर्भात करणार आहे. येथे हे स्पष्ट केले पाहिजे की, भारतीय दर्शनांच्या परिप्रेक्ष्यात सत्ताशास्त्रीय वा ज्ञानमीमांसीय अथवा नीतिमीमांसेतील समस्यांची, सिद्धांतांची, उपपत्तींची मांडणी पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाप्रमाणे स्वतंत्रपणे, सुटी केलेली आढळत नाही. त्या त्या दर्शनाचे सत्ताशास्त्र (सद्वस्तुमीमांसा), ज्ञानमीमांसा, नीतिमीमांसा यांच्यात नेहमीच एक आंतरिक संबंध असतो. सद्वस्तुमीमांसा, ज्ञानमीमांसा, नीतिमीमांसा यांच्या विषयीचा भूमिकांचा परस्परान्वर प्रभाव पडत असतो. याचे महत्त्वाचे कारण या सर्वांचा विचार मोक्षाच्या संदर्भात केलेला आहे. कसे ते पाहू.

पाश्चात्य आणि भारतीय तत्त्वज्ञानाचा उगम कसा झाला याविषयी असे म्हटले जाते की, पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा उगम जगाविषयीच्या औत्सुक्यातून, कुतुहलातून झाला तर भारतीय तत्त्वज्ञानाचा उगम दुःखाच्या समस्येवर उपाय शोधण्यातून झाला. प्रायः सर्व भारतीय दर्शने दुःखाचा आत्यंतिक नाश / निरास हे मानवी जीवनाचे प्राप्तव्य मानतात. अर्थात काही दर्शनांनी दुःखनिरासाच्या जोडीने परमानंद प्राप्ती (उदा. जैन दर्शन, अद्वैत दर्शन) हेही प्राप्तव्य मानले आहे. दुःखनिरासाच्या आणि परमानंद प्राप्तीच्या अवरथेला विदेह / सदेह याची मोक्ष, निर्वाण, कैवल्य असे वेगवेगळ्या संकल्पनांनी संबोधले आहे. या संकल्पनांमध्ये भेद आहे हे नक्कीच, पण या सर्वांमध्ये एक मुद्दा समान आहे तो हे 'प्राप्तव्य' आहे. आणि जोपर्यंत ते प्राप्त होत नाही तोपर्यंत व्यक्ती

असा घेतला जातो. मनुष्याला स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव ही दोन प्रकारे होऊ शकते.

१) आप्तप्रसंगातून समागमाद्वारे अस्तित्वाची जाणीव होते. २) अस्तित्वाशी सामंजस्य साधून मानवी अस्तित्वाची जाण होत असते. थोडक्यात अस्तित्त्ववाद हे कृतीशीलतेचे दर्शन आहे. मानव या जगात अस्तित्वात आल्यावर त्याला अनेक जबाबदाऱ्या स्वतःच्या खांदयावर पेलवायच्या असतात. अनेक समस्यांना त्याला तोंड द्यावे लागते अशावेळी तो गोंधळतो. निराश होतो. तरीही त्याला त्याच्या पासून दूर न जाता मृत्युपर्यंत जगावेच लागते. मृत्यु म्हणजे घोर अंधार, मृत्यु म्हणजे माणसाचा उदीष्टांचा, इच्छांचा पूर्ण विलाप होय. याची जाणीव त्याला करून घ्यावीच लागते. म्हणून अस्तित्त्ववादी तत्वज्ञान हे मानवी जीवनाला एक नवीन दिशा, माणसात नवीन चैतन्य निर्माण करणारे तत्वज्ञान आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. आधुनिक तत्वज्ञानातील विचारप्रवाह - माधवी कवि - पृष्ठ क्र. ५५
२. शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र - म.बा.कुंडले - पृष्ठ क्र. ६२३
३. आधुनिक तत्वज्ञानातील विचारप्रवाह - माधवी कवि- पृष्ठ क्र. ६९

आधार ग्रंथ

१. अस्तित्त्ववाद व मराठी साहित्य - डॉ.सुभाष सावरकर
२. अस्तित्त्ववादाची ओळख- दि. के.वेडेकर
३. उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण - डॉ.अरविंद दुनाखे

•••

35.मिल्लची शास्त्रीय कारण संकल्पना

डॉ.बाजीराव पाटील

विद्यावर्धिनी सभेचे,

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

विश्वामध्ये घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेला कारण हे असतेच. मग ती घटना लहान असो किंवा मोठी. त्या त्या घटनेनुसार कारण हे असते किंवा विश्वातील लहानात लहान घटना मुंगी मरणे याला सुद्धा कारण असते. कारण व कार्याच्या चक्रातून विश्वातील कोणतीही घटना सुटू शकत नाही. असे कधीही होत नाही किंवा झाले नाही की एखादी घटना दिनाकारण घडली आहे. कोणतेही कार्य घडून येण्यास अनेक कारणे असू शकतात. एका विशिष्ट कारणाने जे कार्य घडून येते तेच कार्य अनेक कारणांच्या माध्यमातूनही घडून येते. उदा. मृत्यू हे एकच कार्य. पाण्यात बुडल्याने, बंदुकीची गोळी लागल्याने, विषपाशन केल्याने अशा इ. कारणांनी घडू शकते.

कारण कार्याचा संबंध दोन वस्तू वस्तूतील संबंध नसून तो दोन घटना घटनामधील संबंध असतो. एखादे कार्य घडण्यापूर्वी एखादी कारणरूपी घटना घडलेली असते. उदा. चंद्र ही वस्तू समुद्राच्या भरतीचे कारण नाही तर चंद्र एका विशिष्ट स्थितीत येणे ही घटना समुद्राला भरती येणे या घटनेचे कारण आहे. त्याच प्रमाणे कारण हे कार्याच्या नियतपूर्ववती असते. म्हणजेच एखाद्या कार्याच्या पूर्वी घडनारी कोणतीही घटना त्या कार्याचे कारण असत नाही तर एखाद्या कार्याच्या नेहमी पूर्ववती घडणारी घटनाच त्या कार्याचे खरे कारण असते. आपणांस असे म्हणता येणार नाही की आपल्या घराच्या घराची गाय सकाळी आठ वाजता व्याली म्हणून मला शाळेत जायला उशिर झाला कारण अशा घटना या कधी कधीच घडतात खरे कारण

२२९

२२८

पुर्ववर्ती तसेच ते नियतपुर्ववर्ती असावयास हवे.

परंतु आपण व्यवहारात कधी कधी घडणाऱ्या घटनांना सुद्धा कार्यकारण संबंधाच्या कक्षेत आणतो. उदा. कावळा फांदीवर वसने व फांदी मोडणे हे योगा योगाने कधीतरी घडतं यातून काकतालिय न्याय नावाचा तर्कदोष निर्माण होतो.

दोन वर्गातील किंवा दोन घटनेतील कार्यकारण संबंध विज्ञानाच्या कक्षेत येतो. शास्त्रीय दृष्टीने विचार केल्यास कार्यकारण संबंध हा दोन वर्गातील किंवा दोन जातीतील संबंध आहे. जी घटना एकदाच किंवा कधीतरी घडते त्या घटनेच्या संदर्भातील कार्यकारण संबंध विज्ञानाच्या कक्षेत येत नाही. उदा. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या वाघनखांचा वार हे अफझल खानाच्या मृत्यूचे कारण होय. वाघ नख्या हे कारण नियत नाही. अशा घटना केवळ एकदाच घडत असतात त्यामुळे हा संबंध कार्यकारण संबंधाला लावता येत नाही. केवळ दोन वर्गातील कार्यकारण संबंध विज्ञानाच्या कक्षेत येतो. जसे की विषबाधेने माणसाचा मृत्यू होतो. हे कारण मात्र नियत आहे. ज्या ज्या वेळी विषबाधा झाली त्या त्या वेळी मृत्यू हा आलेलाच असतो.

सर्वसाधारणपणे विचार केल्यास कारणात शक्ती किंवा सामर्थ्य असते त्यामुळेच एखादे कार्य घडते असे माणतो. परंतु हे विज्ञानाला मान्य नाही. जर मद्य प्राशनाने बेहोशी येते असे कारण आपण म्हणतो परंतु मद्यामध्ये बेहोश आणण्याचे सामर्थ्य नसते तर मद्याने मद्यपान केलेल्या व्यक्तीच्या शरीरात भिनल्याने. त्या व्यक्तीला बेहोशी येते. म्हणजेच मद्याने माणसाच्या शरीरात भिनने हे महत्वाचे आहे.

कारण हे पुर्ववर्ती, नियतपुर्ववर्ती, समिप असून चालत नाही तर खरे कारण हे निरुपाधिक असते. निरुपाधिक म्हणजे एखादे कार्य घडून येण्यासाठी ज्या ज्या घटकाची आवश्यकता आहे ते ते सर्व घटक उपस्थित असणे. कार्य घडून येण्यासाठी एखादा जरी घटक अनुपस्थित असला तर कार्य घडू शकत नाही. जस रात्रीनंतर दिवस येतो. त्यांचा नित्यक्रम चालूच असतो तरी सुद्धा रात्रीला दिवसाचे कारण म्हणता येत नाही तर दिवस होण्यासाठी पृथ्वीने स्वतःभोवती फिरत फिरत सूर्याभोवती फिरले पाहिजे. जर पृथ्वीचे फिरणे थांबले तर अखंडपणे दिवस किंवा रात्रच राहिली असती. म्हणून खरे कारण

हे सोपाधिक नसून निरुपाधिक असावयास हवे.

नेहमीच कारण हे कार्याच्या समिप कारणरूपी घटना घडलेली असेल तरच त्याला कार्यकारण संबंध म्हणता येईल.

सारांश :

अशा रितीने कार्यकारण संबंध हा पुर्ववर्ती, नियतपुर्ववर्ती, निकटवर्ती, अनिवार्य व निरुपाधिक असतो. कोणतीही घटना घडण्यापूर्वी वरील वैशिष्ट्यांना अनुसरून एखादी घटना घडलेली असते. म्हणूनच तर एखादी कार्य रूपी घटना आपणांस घडतांना दिसते. निसर्गातील प्रत्येक घटना कोणत्याही कारण कार्य संबंधाने वंध असते. कारणाशिवाय कोणतेही कार्य घडूच शकत नाही.

संदर्भ :

- १) अशोक कुमार वर्मा - तत्वमिमांसा एवं ज्ञानमीमांसा
- २) श्रीनिवास हरि दिक्षित - तत्वज्ञान

•••

अतिभौतिकी म्हणजे धितजाया आरंभ अद्भुत विज्ञान त्या धितजाये विकसित आणि सिद्धता प्राप्त झालेल्या सिद्धांताधी प्रस्तुती आहे. अतिभौतिकी सिद्धांतकल्पना (Hypothesis) पुरविते तर विज्ञान त्या सिद्धांतकल्पनाधी सिद्धता इंद्रियासुभव, तर्क आणि प्रायोगिक पद्धती द्वारे देत असते.

ISBN

978 93 84810 33 1

2020

40

Dynamic Tourism: Development, Planning & Management

DR. DNYANESHWAR S. SURYAWANSHI
(Ph.D.G.I.S.)
Head & Associate Professor of Geography,
Vidya-Wardhini Sabhas,
Arts, Commerce & Science College, Dhule 424001 (M.S.)

Smt. DR. MANISHA SHIVAJI PATIL
M.A. B.Ed. M. Phil., Ph.D.
Assistant Professor, Department of Geography,
MVP Art, Commerce & Science College, Trambekshewar,
Nasik

CRESCENT
PUBLISHING CORPORATION

.....
© Writer

First Published 2020

ISBN 978-93-87537-

Published by:

CRESCENT PUBLISHING CORPORATION

4806/24, Mathur Lane,

Ansari Road, Darya Ganj,

New Delhi - 110 002

Ph.: 011 - 23244131

Mob.: + 91 - 9711991838, 9999021668

E-mail: crescentbook@gmail.com

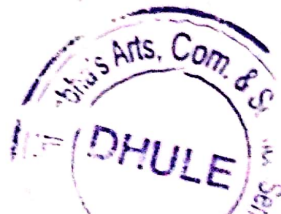
Website: www.crescentpublishingcorp.weebly.com

Printed at:

Roshan Offset Printers

Dehi

Dakar

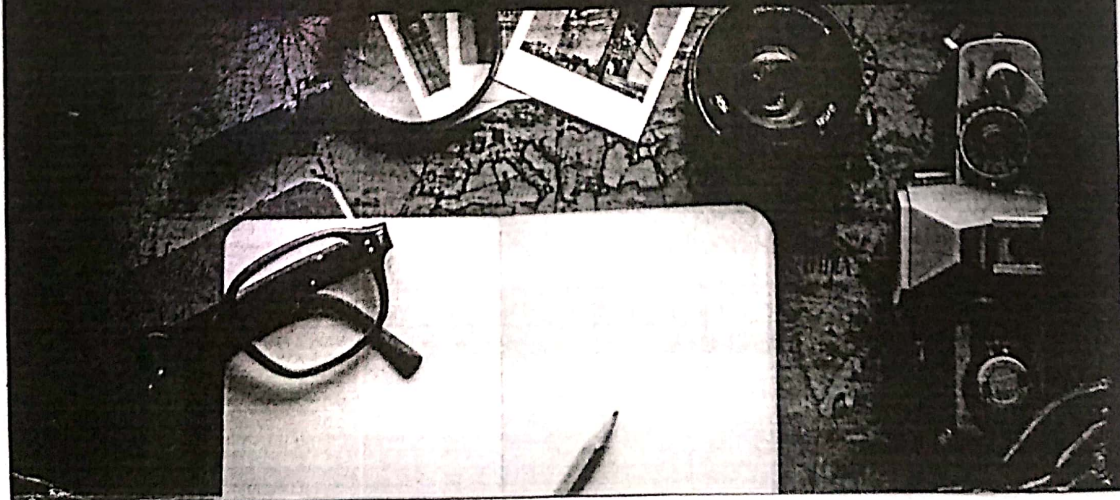

Dynamic Tourism

Development, Planning
& Management

Dr. Manisha Patil-Kandekar
Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi

Arts, Com. &

Dynamic Tourism

Development, Planning & Management

DR. MANISHA PATIL-KANDEKAR

M.A. B.Ed. M. Phil., Ph.D.

Assistant Professor, Department of Geography,
MVP Samaj's Art, Commerce & Science College, Trambekshewar,
Nasik

DR. DNYANESHWAR S. SURYAWANSHI

(Ph.D.G.I.S.)

Head & Associate Professor of Geography,
Vidya-Wardhuri Sabhas,
Arts, Commerce & Science College, Dhule 424001 (M.S.)

CRESCENT
PUBLISHING CORPORATION

one o
trade
differe
thus tl
differe
of dev
divers
which
is mul
dynam
shortag
has tak
develop
regiona
travel o
provisio
the trac
surveys
formula
Ge
differen
plateaus
of the n
tourism
nation,
tourists j
their eye
different
regional
found i
Maharas
district is
But the c
developm

Dynamic Tourism: Development, Planning & Management

© Writer

First Published 2021

ISBN 978-93-87537-39-2

Published by:

CRESCENT PUBLISHING CORPORATION

4806/24, Mathur Lane,

Ansari Road, Darya Ganj,

New Delhi - 110 002

Ph.: 011 - 23244131

Mob.: +91 - 9711991838, 9999021668

E-mail: crescentbook@gmail.com

Website: www.crescentpublishingcorp.weebly.com

Printed at:

Balaji Digital

Delhi

Contents

Acknowledgments

v

Chapter 1

Introduction to the Research Topic

1.1	Introduction	1
1.2	Nature of Tourism Geography	2
1.3	Tourism Development	5
1.4	Significance of Tourism	9
1.5	Review of Literature	10
1.6	Study Area	19
1.7	Data Collection and Methodology	21
1.8	Summary of the Chapter	21

Chapter 2

Profile of Nashik District

2.1	Introduction	23
2.2	Location of Nashik District	23
2.3	Historical Background of District	24
2.4	Physical Environment	27
2.4.1	Geology	27
2.4.2	Relief	28
2.4.3	Drainage	31
2.4.4	Hills	41
2.4.5	Temperature	42
2.4.6	Rainfall	45
2.4.7	Humidity	47
2.4.8	Cloudiness	47
2.4.9	Winds	47
2.4.10	Soils	47
2.4.11	Forest	49

2.5	Socio- Economic Environment	50
2.5.1	Irrigation	50
2.5.2	Intensity of Irrigation	50
2.5.3	Land-Use & Land Holding Pattern	53
2.5.4	Occupational Pattern	57
2.5.5	Crop & Cropping Pattern	58
2.5.6	Population	61
2.5.7	Density of Populaiton	61
2.5.8	Urban-Rural Population	63
2.5.9	Workers	63
2.5.10	Communication	64
2.5.11	Transport	65

Chapter3 Development of Tourism

3.1	Introduction	71
3.2	Relationship between Geography and Tourism	72
3.3	Development of Tourism	74
3.3.1	Government Agency	77
3.3.2	Government policy	81
3.3.3	India's Tourist Potentials	93
3.4	Growth and Development of Tourism in India	94
3.5	General Classification and Types of Tourism	96
3.5.1	Types of Tourism basis of nationality	96
3.5.2	Types of tourism according to duration of tourism	97
3.5.3	Types of tourism according to attraction of the Host Destination	98
3.6	Classification of Tourist	100
3.6.1	Types of Tourists	100
3.6.2	Purpose of Tourism	101
3.6.3	Modes of Tourism	102
3.6.4	Seasonal Tourist	103
3.7	Hotels / Accommodations	104
3.8	Development Policies of Tourism	105
3.8.1	The First Tourism Policy (1982)	105
3.8.2	Tourism Development in 1990s	106
3.8.3	New Tourism Policy (2002)	108

3.9	Development of Tourism in Maharashtra	109
3.9.1	Objectives of the First Tourism Policy	111
3.9.2	State Tourism Policy, 2006	112
3.10	Development of Tourism in Nashik District	116
3.11	Summary of the Chapter	118

Chapter 4

Natural Tourist Places in Nashik District

4.1	Introduction	120
4.2	Waterfalls	122
	a) Vihigaon	122
	b) Dudhasagar	122
	c) Dugarwadi	124
4.3	Sula vineyards	126
4.4	Panchavati	128
	a) Godavari River	130
	b) Ganga Ghat	130
	c) Ramkund	131
4.5	Tapovan	132
4.6	Dadasaheb Phalke Samarak	133
4.7	Nadur Madhameshwar Bird Sanctuary	134
4.8	Brahmagiri (Hill)	137
4.9	Anjaneri	139
4.10	Gargoti Museum	142
4.11	Dam	144
	a) Gangapur Dam	144
	b) Ozarkhed Dam	146
	c) Vaitarana Dam	147
	d) Nadur Madhameshwar Dam	148
	e) Darana Dam	149
	f) Mukane Dam	150
	g) Bhawali Dam	151
	h) Waki Dam	151
	i) Bham Dam	151
4.12	Summary of the Chapter	152

Chapter 5		
Historical Tourist Places in Nashik District		
5.1	Introduction	153
5.2	Forts	154
5.3	Leni/Caves	176
5.4	Mountains	199
5.5	Museums	202
5.6	Summary of the Chapter	204

Chapter 6		
Religious Tourist Places in Nashik District		
6.1	Introduction	206
6.2	Religious Places	207
6.2.1	Manmad- Gurudwara	207
6.2.2	Tryambakeshwar	210
6.2.3	Dindori- Shree Swami Samarth Kendra	218
6.2.4	Vani - Saptashrungi Devi Temple	219
6.2.5	Nashik	222
6.2.6	Deolali- Khandobachi Tekadi	240
6.2.7	Mangi -Tungi- Dharma Chakra Prabhav Tirth-Jain Temple	241
6.2.8	Sinnar-Gondeshwar Temple	246
6.2.9	Igatpuri	249
6.3	Summary of the Chapter	254

Chapter 7		
Planning for Tourism in Nashik District		
7.1	Introduction	255
7.2	Natural Tourism	255
7.3	Historical places	268
7.4	Religious Places	280
7.5	Summary of the Chapter	296

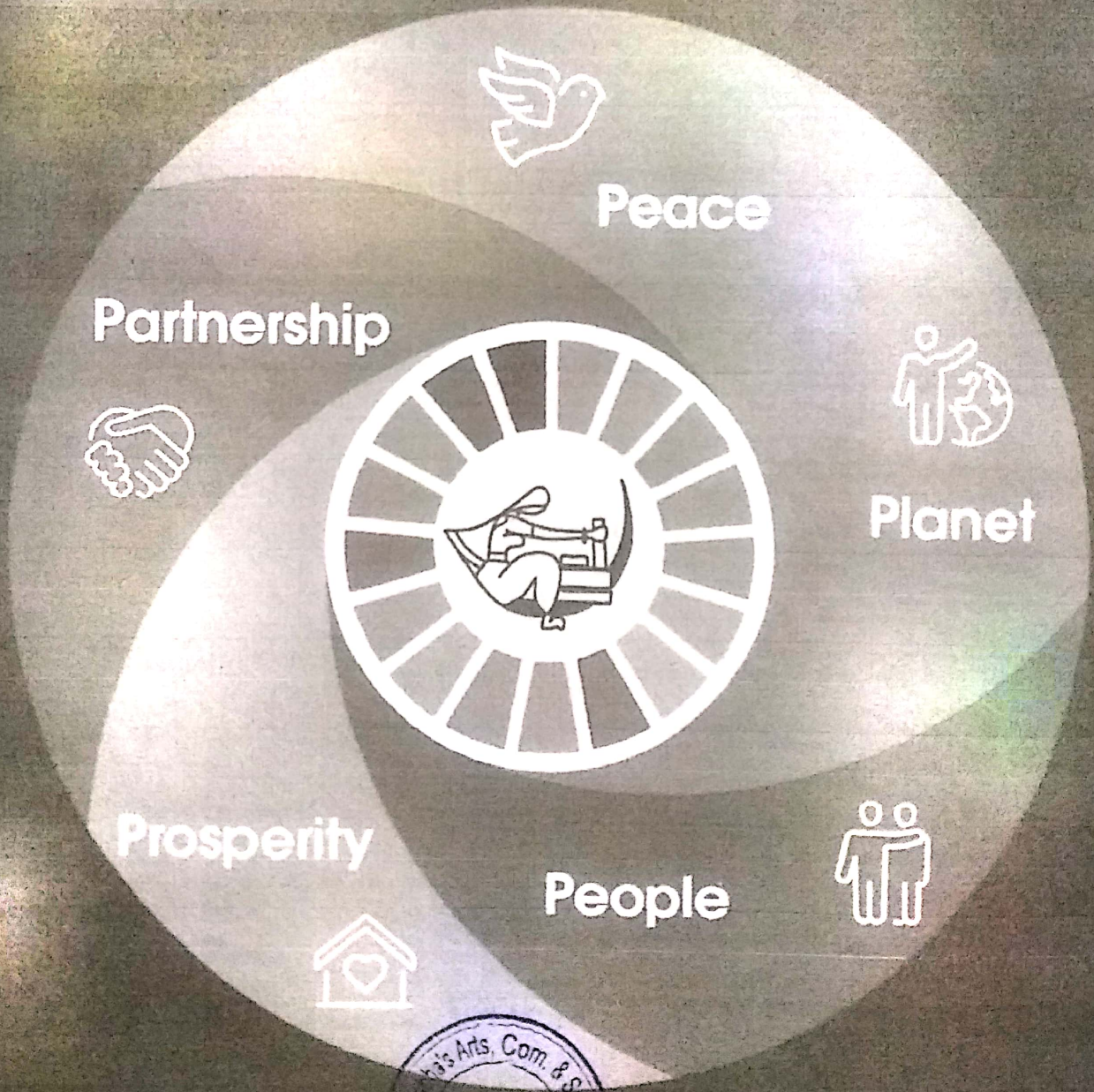
United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

Under the patronage of the
**Indian
National Commission**
for Cooperation with UNESCO

MCIMSD
2020

MCIMSD 2020

Virendrasinh Chandare

Editor in Chief

Feb - 2020

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

Under the patronage of the
**Indian
National Commission**
for Cooperation with UNESCO

International conference on Intangible cultural Heritage

MCIMSD 2020

Volume II

Virendrasinh Khandare

Editor in chief

Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research, Parbhani

Scanned with OKEN Scanner

International Conference on
(23 to 24 February, 2020)

[Faded, illegible text]

without the prior permission of the

papers by various researchers,
cultural heritage, ICMMSD
are not necessarily agree with the
The author will solely responsible

123.	श्री. महादेव दिनकर इंगकर	माणटंगानील मंडपाळ धनगर समाजाचे लोकनृत्य-गजांगण (कंपन)	649
124.	डॉ. जयसिंग सिंगल	राजपुत्र भामटा जानीनील विवाह पध्दत	654
125.	अजय शिनगारे	पेठशिवणी गावची धोडक्यात माहिती	661
126.	आकाश भस्के	वीरशैव संप्रदाय	666
127.	प्रा. अनंत मोगल	कीर्तन परंपरा व बदलते स्वरूप	671
128.	प्रा. बदने अर्चना	लोकजीवनातील कृषिविधी - वेळ अमावस्या	676
129.	डॉ. अरुण देवरे	आगरी समाजाच्या संस्कार पद्धती	680
130.	प्रा. अरुण कुलकर्णी	कीर्तन : एक भक्तिप्रकार	683
131.	डॉ. अविनाश पांचाळ	पांचाळ सुतार समाजाचे योगदान	689
132.	डॉ. बाजीराव पाटील	गुरव समाजाचे सामाजिक योगदान	692
133.	डॉ. बालाजी गव्हाळे	संत रोहिदासांचा मानवतावादी दृष्टिकोन	696
134.	भागवत बामणे	कान्हेगावच्या भूत कथेचे वास्तव	703
135.	सौ. भाग्यश्री कालगावकर	गुरव एक जमात	707
136.	डॉ. चांदोजी गायकवाड	मादळ लोकाचाराचे विधिनाट्य	712
137.	डॉ. चांगदेव मुंदे	'पावरा' जमातीतील वेवाहिक संस्कृती	723
138.	डॉ. व्यास सी. पी.	ऐतिहासिक नगरी लोणार येथे चक्रधर स्वामींचे दास्तव्य व कार्य	728
139.	डॉ. व्यास सी. पी.	महाराष्ट्रातील गुरव समाजाची ऐतिहासिक वाटचाल	733
140.	दत्ता चव्हाण	अक्षरवाङ्मय : लोकसाहित्य	737
141.	डॉ. दत्ता कांबळे	संत जनाबाईंच्या अभंगातील विद्रोह जाणीव: एक आकलन	740
142.	डॉ. दीपक सूर्यवंशी	मराठवाड्यातील लोकगीत स्त्रीवादी दृष्टिकोन: एक परामर्श	745
143.	दिगंबर कोकाटे	पालम येथील आराध्य दैवत खंडोबा	758
144.	गजानन शेते	महात्मा बसवेश्वरांची शिकवण	763
145.	गीतांजली शिंदे	लीळा चरित्रातील चक्रधर स्वामी	767
146.	डॉ. घ. ना. पांचाळ	बलुतेदारांची हत्यारे आणि अवजारे	771
147.	प्रा. इंदू साळुंके	कृषी संस्कृती आणि शाश्वत विकास	775
148.	सौ. कल्याणी भगवान	श्री क्षेत्र कोंढणपूर	779

2017

गुरव समाजाचे सामाजिक योगदान

डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील
तत्वज्ञान विभाग प्रमुख
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

मूळच्या हैद्राबाद संस्थांनामध्ये ही जात मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. गुरव समाजाची उत्पत्ती ऋषीपासून झाली असा उल्लेख शिवपूराणात आहे. ब्राम्हणाप्रमाणे गुरव जातीत गर्भाधन, उपनयनादी सर्व संस्कार, गायत्र्याधिकार, व इतर संस्कारामध्ये साम्य असल्याचे दिसून येते. गुरव हा शब्द गौरव या शब्दापासून आले. गुरव ही जात भारतीय समाजात अतिशय उच्च दर्जाची असून. ग्रामीण भागात बारा बल्लूतेदारामध्ये या जातीचा समावेश होतो. संबंध भारतामध्ये तूरळक प्रमाणात या जातीचा समावेश आहे. खुप कमी प्रमाणात हा समाज भारतातील अनेक गावागावांमध्ये आहे. महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, गुजरात, मध्यप्रदेश या ठिकाणी या जातीचा समावेश बारा बल्लूतेदारांमध्ये करण्यात आला असून देवाची पुजा करण्याचे पवित्र कार्य या जातीच्या भाग्याला आले असल्याने समाजात खुप मोठ्या प्रमाणात मानाचे स्थान असल्याचे दिसून येते.

गुरव ही भारतीय समाजातील सर्वात उच्च जात असल्याने पुजा अर्चेची सर्व कामे त्यांच्या कडूनच केली जात असत परंतु कालांतराने, युरेशिया रशियातून भारतात आलेले ब्राम्हण या जातीने गुरव जातीचे स्थान समाजातून कमी करुन आपले स्थान उच्च पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न केला. गुरव जातीवर मोठ्या प्रमाणात अन्याय अत्याचार करुन गुरवांचे मुळ हक्क व अधिकार हिरावून घेवून त्यांना हिन वागणुक दिली.

आता सुद्धा व—याच मंदिरामध्ये ब्राम्हणां ऐवजी गुरव पुजारी असतो. पुजेचा मान प्राचीन काळापासून गुरव जातीलाच असल्याचे दिसून येते. परंतु ब्राम्हणांनी तो मान हिसकावून घेतला. प्राचीन इतिहासाचा अभ्यास केल्यास शैव ब्राम्हण व वैष्णव ब्राम्हण या दोन ब्राम्हण जाती अस्तित्वात होत्या. परंतु धर्ममार्तंड वैष्णव ब्राम्हणांनी या अस्तित्वाला विरोध करत शैव ब्राम्हणांना नाकारत त्यांना वेळोवेळी विरोध केला. आता सुद्धा देशातील अनेक गावागावांमध्ये शैव ब्राम्हण गुरवच मंदिरात पुजा करताना दिसतात. कारण त्यांना हा अधिकार प्राचीन काळापासूनच मिळालेला आहे देवाधीदेव महादेव, भगवान शंकराच्या पुजेचा मान शैव ब्राम्हणांनाच आहे. वैष्णव ब्राम्हणांनी त्यांचे अस्तित्व धोक्यात येवू नये म्हणून शैव ब्राम्हणांनी गुरव हे नामकरण करुन. ही जात ब्राम्हण नसून गुरव असल्याचे सांगून. त्यांच्या पासून वेगळं दाखवून गुरव समाजाची फसवणुक केली. गुरवांच्या एकूण ६२उपजाती आहेत. त्या पुढालप्रमाणे सांगता येतात. शैव ब्राम्हणं, शैव गुरव, पुजारी, गुरव पुजारी, लिंगायत गुरव, जैन गुरव, हिन्दू गुरव, हिन्दू शैव गुरव, मराठा गुरव, देवलक ब्राम्हणं, गुरव ब्राम्हणं, भाटिया ब्राम्हणं, शिवपुजक गुरव, शैव पुजारी, नगरे नगरचे नागरी, जूनरे जूनरचे जूनरी, निळकंठ गुरव, स्वयंभू गुरव, कडू गुरव, कोटसने गुरव, किंवा गसरात घासरट गुरव, हुगार गुरव, जीर किंवा यलगार गुरव, कोकणी गुरव, भाविक गुरव, अहिरे गुरव. गुरव व गुरवकी या व्यवसायावुन पडलेली

संबंधीत जात आहे. तामिळनाडूत गुरवन, कर्नाटकात जोर, गुजरातमध्ये शिवालयाशी संबंधीत, तपोधन, दधिची ब्राम्हणं, मध्यप्रदेशात शिवव्दिज, शिवपुजक गुरव, कोकण पट्टीत गुरव, समाजाला कुणबी किंवा कुरवाडी गुरव, मध्यप्रदेश व उत्तर प्रदेशात शिवालयाशी संबंधीत शर्मा ब्राम्हणं असे संबोधले जाते. तामीळ भाषेत शिवभक्तांना नायनार म्हणतात. कर्नाटकात बलूतेदारांना आर्यगार म्हटलेले आहे. पाटीलकी, कुळकर्णीकी, देशमुखी, तशीच गुरवकी असते. वरहाडे जात व-हाडचे रहिवाशी असल्याने पडली. याला झाडपी गुरव देखील म्हणतात. गुरव समाजात अनेक पोटजाती प्रदेशानुसार पडल्या आहेत. झाडे, वरहाडे, खानदेशी, अहिरे, नगरे, जूनरे, कोकणी, अशी तर उपासनेनुसार हिंदू, जैन, लिंगायत, अशी विभागणी झाली आहे.

दक्षिणी किंवा शैव, तारळे, वैश्य, शाकाहारी, मांसाहारी, मरूच्छहरी गुरव, भगत गुरव, देशकर गुरव, द्रोणपत्रावळी तयार करणारे गुरव, विकनारे गुरव, भीक्षुक गुरव, खांदेशी गुरव, कोळी गुरव, माळी गुरव, जानवे घालनारे गुरव, लिंग घालनारे गुरव लिंगधारी, खतावनी गुरव, शैव भटजी, धनगर गुरव, शिवउपासक गुरव, गोंधळी गुरव, शिव ब्राम्हणं, भवाळ, देवा गुरव. अशा अनेक जाती आहेत. गावपातळीवरील गुरवांची कामे :-

गुरवांचे मुख्य काम म्हणजे देवाची पुजा करणे. देवाला अंधोळ घालणे, देवाला दिवाबत्ती करणे, देवाला प्रकाशात ठेवणे, मंदीराची देखभाल करणे. त्याच प्रमाणे, अभिषेक करणे, लग्न लावणे, जन्मापासून ते मृत्यूपश्चातपर्यंतचे सर्व विधी करणे. सर्वांना, बेल, पत्री, फूले पुरवणे. वडाच्या किंवा पळसाच्या पानाच्या पत्रावळ्या तयार करुन सर्वांना पुरवणे. लग्नकार्यासाठी गावभर आमंत्रण देणे. गुरव जात ही अत्यंत हूशार व इमानदार असल्याने लातूर, उस्मानाबाद, सोलापूर, बिदर, गुलबर्गा, विजापूर, नांदेड या जिल्ह्यातील गुरव जातींना तत्कालीन हैद्राबाद निजाम सरकार, विजापूरच्या आदिलशहाने. पाटील, देशमुख, कुळकर्णी, पांडे, देशपांडे, बिराजदार, ठाकुर, ठाकरे, जहागीरदार, मामलेदार, चौथाईवाले, इ. पदव्या देउन गावाचा कारभार त्यांच्या हाती देउन त्यांना इनाम जमिनी, गढीचे वाडे देउन सरकारच्या कामाचा महत्वपूर्ण भाग बनवले या सरकारने गुरव जातीच्या कर्तबगारीवर एवढा विश्वास दाखवला. त्याच प्रमाणे समाजामध्ये आगलावे हे सुद्धा अडनांव दिसून येते तर यांचा इतिहास रणांगणावर तोफा डागण्याचे किंवा तोफेला आग देण्याचे काम हे करत असल्याचा उल्लेख पुर्वजांकडून होतो. तत्कालीन सरकारच्या काळामध्ये गुरव जातीने राज्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवण्याचे काम करुन सरकारला मदत केली. गुरवांना दिलेल्या इनाम जमिनी व गढीचे वाडे आजही या कार्याची साक्ष देतात. म्हणजेच प्राचीन काळापासून ही जात देवाच्या सेवेबरोबरच राजकीय क्षेत्रात महत्वाची कामगिरी बजावत असल्याचे दिसून येते. पाटील, पांडे, देशपांडे, कुळकर्णी, फडनीस, देशमुख, कारभारी हे गाव पातळीवरील कारभार पहात असत. गावातली भांडणे गावातच मिटवण्यात ते पटाईत होते. म्हणून ते गावगाड्यातील एक न्यायालयाची भुमिका करताना दिसतात.

थोर समाजसेवक मल्हारी विश्वनाथ स्वामी यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये महत्वाची कामगिरी बजावली अनेक अंदोलने केली. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर १९८२ मध्ये कलदेव लिंबाळा या गावामध्ये त्यांनी समाजातील वंचित घटकांना, दलितांना श्री कल्लेश्वर मंदिराची दारे खुली करुन त्यांना मंदिर प्रवेश दिला होता. यातून त्यांच्या सामाजिक समानतेची जाणीव होते. त्याचे विचार

सामाजिक न्यायाचे होते. समतेचे होते. त्यांनी आर्य समाजात प्रवेश करुन आर्य समाजाची तत्वे अंगीकारत ती समाजामध्ये रुजवण्याचे महान कार्य केले त्यांनी तसेच गावाचा कारभार सुद्धा सुरळीतपणे चालवण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले.

प्राचीन काळापासून गुरव जात ही देवाची पुजा करणारी जात म्हणून उल्लेख अनेक धर्मग्रंथामध्ये आपणांस सापडतो. देवाच्या सेवेचे काम फार पूर्वीपासून हा समाज कसलीही अपेक्षा न करता करत असताना या पवित्र कार्याची दखल घेवून निजाम, आदिलशहा, सरकारने या समाजाला मंदिरातील गुरवांसाठी सेवेच्या मोबदल्यात इनाम जमिनी दिल्या. परंतु सद्य सरकार या जमिनी परत घेवून गुरव जातीवर अन्याय करत आहे. त्याच प्रमाणे. गावातील बहुसंख्य लोकसमुह या जमिनी लूबाडून गुरव जातीला त्रास देण्याचा प्रयत्न करत आहे.

गुरव जातीचे देशाला योगदान —

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी रायशेखरांच्या मंदिरात करंगळी कापून महादेवाला रक्ताचा अभिषेक करुन हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली त्यावेळी त्यांना गुरव पुजा—यांनी प्रेरणा दिली. मुसलमानी सत्तांनी अनेक मंदिरे तोडली, मूर्त्या फोडल्या. त्या वेळी अनेक मंदिरे व मूर्त्या वाचवतांना पहिला घाव गुरवांनी सोसला. अनेक मंदिरे व मूर्त्या वाचवण्याचे काम करतांना गुरवांनी केले मूर्त्या पाण्यामध्ये लपवून आपल्यातील धर्म निष्ठेची ओळख दिली. याचेच उदाहरण औढा नागनाथ मंदिरात दिसून येते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात मूसलमानी सत्तेकडून हिंदूसाठी जमावबंदी होती. समूहाने लोकांना राहता येत नव्हते मग शत्रूसोबत, कसे लढणार हा मोठा प्रश्न असतांना. छत्रपतींच्या आदेशानुसार सर्व सुत्र गुरवाकडून चालवली जायची. छत्रपतींचा निरोप मंदिरात येणा—या प्रत्येक माणसाला सांगण्याचे गुप्त काम गुरवांनी केले. गावातील प्रत्येक माणूस देवाच्या दर्शनासाठी यायचा व महाराजांच्या आमक्या ठिकाणी सर्वांनी एकत्रात जमा होण्याचा निरोप गुरव पुजारी सर्व लोकांना सांगून सर्वांना एकत्रीत करण्याचे काम तो करत होता. हेच काम इंग्रजांच्या काळात सुद्धा गुरवांनी केले. म्हणून भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढाईत या समाजाचा खारीचा वाटा आहे. ही माहिती मला माझी आजी कावेरी हनमंतराव पाटील यांनी सांगितली ख—या अर्थाने माहिती प्रसाराच काम गुरव जातींनी केले.

सारांश —

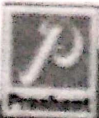
गुरव समाज गाव कुसातील प्रत्येक माणसाच्या मदतीला धावून जाणारा त्याला सहकार्य करणारा, कसल्याही मोठेपणाची अपेक्षा न ठेवता कार्य करणारा समाज, परंतु आज इतर समाजातील अनेक लोक तूच्छतेची वागणूक देतांना दिसतात. गावातील लोकांनी व सरकारने गुरवांकडील मंदिरे हिसकावली त्यांच्या जमिनी हिसकावून त्याला देशोधडीला लावण्याचे काम करत आहेत. ख—या अर्थाने या समाजाचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात तसेच छ.शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्यामध्ये मोलाची कामगिरी केली परंतु. त्यांचा इतिहास दडपण्याचे काम तत्कालिन लेखणीने केले आहे. प्राचीन काळापासून गुरवांना मिळालेले हक्क छ.शिवाजी महाराज, निजाम सरकार, इंग्रज

International Security Issues

Also Available in
e-Book

आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा समस्या

डॉ. देवेंद्र जी. विसपुते

MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा समस्या

INTERNATIONAL SECURITY ISSUES

डॉ. देवेंद्र जी. विसपुते
विद्यावर्धिनी सभेचे कला वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

प्रशांत पब्लिकेशन्स

*With Best Compliments
from,
Authors and Publishers*

International Security Studies
International Security Studies
International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

International Security Studies

विद्यार्थी वरिष्ठ : जीवन आदि काल

© डॉ. अशोक बनडे
9421336952

❖ Publisher :
Harshwardhan Publication Pvt Ltd,
Limbaganesh, Dist. Seer, Maharashtra
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ Printed by :
Harshwardhan Publication Pvt Ltd,
Limbaganesh, Dist. Seer, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ Page design & Cover :
Shaikh Jahuroddin, Parli-V

❖ Edition: December 2020

ISBN 978-93-85882-03-4

❖ Price : 499/-

All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated herein or opinions or conclusions reached and plagiarism if any in this work are entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. Where ever Disputes, if any shall be decided by the court at Seer (Maharashtra, India)

<http://www.printingarea.blogspot.com>

ISBN 978-93-85882-03-4

53)	इंदिरा गांधीचे परराष्ट्र धोरण गणेश विश्वनाथ घोडके, गीता गंगाधर उगले, औरंगाबाद	157
54)	इंदिरा गांधींची यशवंतराव चव्हाण यांच्याविषयीची भूमिका प्रा. डॉ. कल्पना निंबार्ते, भंडारा.	159
55)	इंदिरा गांधी आणि त्यांचे परराष्ट्र धोरण प्रा.डॉ. जगदीश देशमुख, ढोकी ता.जि.उस्मानाबाद	162
56)	इंदिरा गांधी - जीवन व कार्य प्रा. डॉ. चंद्रसेन सावळाराम आवारे, चौसाळा ता. जि. बीड.	164
57)	इंदिरा गांधी : स्त्री व कार्य डॉ.राम प्र. ताटे, डॉ.अर्चना शिवाजीराव वाघमारे, बीड	168
58)	प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी यांचे जीवन व कार्य प्रा.डॉ.तात्या बाळकिसन पुरी, अंबाजोगाई	170
59)	खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण प्रा. बी.आय.परदेशी, शिरपुर जिल्हा धुळे	176
60)	सिक्किमचे भारतातील विलिनीकरण: इंदिरा गांधी यांचा यशस्वी सामरिक डाव प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते, धुळे.	179

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

60

सिक्किमचे भारतातील विलिनीकरण: इंदिरा गांधी यांचा यशस्वी सामरिक डाव (Merger of Sikkim in India: Successful Strategy of Indira Gandhi)

प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते,

प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग,
विद्यार्थिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यानंतर प्रथम पंतप्रधान व प्रथम परराष्ट्रमंत्री म्हणून पंडीत जवाहरला नेहरु यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी केली. वसाहतवाद आणि पाश्चिमात्यांची गुलामगिरी यामुळे प्रथम पं नेहरु यांचे पाश्चिमात्य देशाविरुद्ध मत बनले. अमेरिका व सोव्हिएत रशिया यांच्या गटबाजीमुळे तसेच त्यांच्यातील शीतयुद्धामुळे जगाची विभागणी दोन गटात झाली. दुसरीकडे आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक देशात लष्करी हुकूमशाही निर्माण झाली व यातील अनेक देश दोन्हीपैकी एका महासत्तेच्या गटात सामिल झाले. त्यामुळे भारताने प्रारंभीपासून स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण आंगिकारण्याचा निर्णय घेतला होता.

पं. नेहरु यांचा लष्करी शक्तीवर विश्वासही नव्हता. शांततामय चळवळीनेच देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्याचा त्याचा ठाम समज होता. त्यामुळे भारताने नैतिकतेच्या आधारावरील परराष्ट्र धोरण अनुसरले - ज्याचा आधार शांततामय सहअस्तित्त्व, अलिप्तता, पंचशील, युनांच्या तत्त्वांचा स्वीकार, राजनयाच्या माध्यमातून राष्ट्ररक्षण हा होता. त्यांच्या आदर्शवादी धोरणामुळे भारताचे उत्तर हिमालयीन सीमेच्या रक्षणाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाले. त्यांचे राष्ट्रहिताकडेही दुर्लक्ष झाले. पं. नेहरु यांच्यानंतर सत्तेवर आलेल्या इंदिरा गांधी यांनी मात्र संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणात वास्तवावादाला महत्त्व दिले. त्यांचा सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याचा निर्णय हा भारतासाठी दूरगामी सामरिक महत्त्वाचा ठरला.

परराष्ट्र धोरणाचा जन शब्दमार्गानेचो माव नसेल. तर जगात त्या राष्ट्राचे स्थान दुय्यम ठरते. सैन्यसज्जा, अर्थव्यवस्था, प्रगती व आर्थिक

असेल, तरच आक्रमक परराष्ट्र धोरण राबवून आपल्या देशाच्या हितसंबंधांचे रक्षण व संवर्धन करता येते. परंतु १९७० पूर्वी या सर्वच बाबतीत भारत मागे होता. देशात अन्नधान्याची चणचण होती. १९६६ च्या दुष्काळानंतर भारतात कृषि क्रांती झाली. १९७१ मध्ये भारताने पाकिस्तानचा मोठा लष्करी पराभव करीत त्याचे दोन तुकडे पाडून बांगलादेश या नवीन देशाची निर्मिती केली. त्यामुळे भारताला दोन बाजूंनी सतत घेरण्याच्या पाकिस्तान व चीनच्या डावपेचाला पाचर बसली. १९७४ मध्ये आण्विक चाचणी घेतल्यानंतर भारताच्या सामर्थ्यात वाढ झाली. त्यात पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

उद्देश

१. सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याच्या श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या डावपेचाचा आढावा घेणे.
२. या विलिनीकरणामुळे भारताला झालेल्या सामरिक लाभांचे विवेचन करणे.

गृहितकृत्य

१. सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याच्या इंदिरा गांधी यांचा राजनैतिक निर्णय अत्यंत धाडसी होता.
२. या विलिनीकरणामुळे भारताला उत्तर हिमालयीन सीमेवर चीनविरुद्ध मोठ्या प्रमाणात सामरिक बरचढपणा प्राप्त झालेला आहे.

इंदिरा गांधी यांचे वास्तववादी धोरण

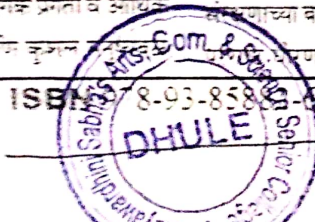
पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी मात्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला वास्तववादाचे वळण दिले. त्यांनी बलाढ्य पाश्चिमात्य देशांशी त्यांनी फारशी जवळीक न साधता रशियन गटाशीसोबत सख्य केले. कारण सेंटो - सिएटोमध्ये सामिल होऊन पाकिस्तानने दक्षिण आशियातील लष्करी स्थितीत भारतावर कुरघोडी प्राप्त केली होती. त्याचबरोबर त्यांनी स्वयंपूर्णतेसाठी बरेच प्रयत्न केले. १९७१ च्या बांगलादेश युद्धाला सामोरे जातांना त्यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा कस लागलेला दिसतो. यावेळी त्यांनी जगातील सर्व महत्त्वपूर्ण देशांचा दौरा करून पाकिस्तान पूर्व पाकिस्तानात करीत असलेल्या अमानुष अत्याचाराची माहिती दिली. पाकिस्तानचे दोन तुकडे करताना त्या अमेरिका व चीनच्या सामरिक हालचालींना पध्दतशीरपणे सामोरे गेल्या.

लष्करी शक्तीबाबतची नेहरुंची उदासिनता आणि पराकोट्याचा आदर्शवाद यामुळे हव्या त्या प्रमाणात देशाची शक्ती विकसित होऊ शकली नाही. म्हणून त्याच्या क्षमतेनुसार जगात सामर्थ्यशाली देश म्हणून भारताची प्रतिमा निर्माण होऊ शकली नाही. त्यामुळेच भारताला परराष्ट्र धोरणाच्या बाबतीत योग्य अशी कामगिरी करता आली नाही. भारताचे सुदृढता, विज्ञान - तंत्रज्ञानातील अग्रगण्य आणि कुशल परराष्ट्र धोरण दुबळेच होते. हेच यामागचे मुख्य कारण होते. १९७१

॥

ISBN 81-93-8588-65-4

॥

2019-2020

12 P. 127

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी : जीवन आणि कार्य

01

43

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी

जीवन आणि कार्य

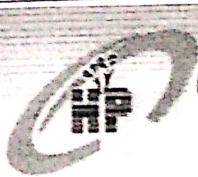
Editor

Dr. Wankhede Umakant

(M.A. M.Phil., Ph.D)

“Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd., At.Post. Limbaganesh Dist, Beed -431122 (Maharashtra)

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh, Tq. Dist. Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695, 09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned with OKEN Scanner

प्रियदर्शिनी इंदिरा गांधी : जीवन आणि कार्य

© डॉ. उमाकांत वानखेडे

9421336952

❖ Publisher :

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ Printed by :

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ Page design & Cover :

Shaikh Jahuroddin,Parli-V

❖ Edition: December 2020

ISBN 978-93-85882-65-4

❖ Price : 499/-

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, if any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever. Disputes, if any shall be decided by the court at Beed (Maharashtra, India)

<http://www.printingarea.blogspot.com>

ISBN 978-93-85882-65-4

Handwritten text in a script, likely Devanagari, covering the upper portion of the page. The text is arranged in approximately 10 horizontal lines, with some lines appearing to be numbered or marked on the left side. The handwriting is somewhat faded and the overall image quality is low, making the specific characters difficult to discern.

60

सिक्किमचे भारतातील विलिनीकरण: इंदिरा
गांधी यांचा यशस्वी सामरिक डाव
(Merger of Sikkim in India: Successful Strategy
of Indira Gandhi)

प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते,

प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यानंतर प्रथम पंतप्रधान व प्रथम परराष्ट्रमंत्री म्हणून पंडीत जवाहरला नेहरु यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी केली. वसाहतवाद आणि पाश्चिमात्यांची गुलामगिरी यामुळे प्रथम पं नेहरु यांचे पाश्चिमात्य देशांविरुद्ध मत बनले. अमेरिका व सोव्हिएत रशिया यांच्या गटबाजीमुळे तसेच त्यांच्यातील शीतयुद्धामुळे जगाची विभागणी दोन गटात झाली. दुसरीकडे आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक देशात लष्करी हुकूमशाही निर्माण झाली व यातील अनेक देश दोन्हीपैकी एका महासत्तेच्या गटात सामिल झाले. त्यामुळे भारताने प्रारंभीपासून स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण आंगिकारण्याचा निर्णय घेतला होता.

पं. नेहरु यांचा लष्करी शक्तीवर विश्वासही नव्हता. शांततामय चळवळीनेच देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्याचा त्याचा ठाम समज होता. त्यामुळे भारताने नैतिकतेच्या आधारावरील परराष्ट्र धोरण अनुसरले - ज्याचा आधार शांततामय सहअस्तित्व, अलिप्तता, पंचशील, युनोच्या तत्त्वांचा स्वीकार, राजनयाच्या माध्यमातून राष्ट्ररक्षण हा होता. त्यांच्या आदर्शवादी धोरणामुळे भारताचे उत्तर हिमालयीन सीमेच्या रक्षणाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाले. त्यांचे राष्ट्रहिताकडेही दुर्लक्ष झाले. पं. नेहरु यांच्यानंतर सत्तेवर आलेल्या इंदिरा गांधी यांनी मात्र संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणात वास्तवादाला महत्त्व दिले. त्यांचा सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याचा निर्णय हा भारतासाठी दूरगामी सामरिक महत्त्वाचा ठरला.

परराष्ट्र धोरणाला जर शस्त्रसज्जतेची साथ नसेल, तर जगात त्या राष्ट्राचे स्थान दुय्यम ठरते. सैन्यसंख्या, औद्योगिक प्रगती व आर्थिक सुदृढता, विज्ञान - तंत्रज्ञानातील अग्रेसरत्व आणि कुशल मनुष्यबळ

असेल, तरच आक्रमक परराष्ट्र धोरण राबवून आपल्या देशाच्या हितसंबंधांचे रक्षण व संवर्धन करता येते. परंतु १९७० पूर्वी या सर्वच बाबतीत भारत मागे होता. देशात अन्नधान्यांची चणचण होती. १९६६ च्या दुष्काळानंतर भारतात कृषि क्रांती झाली. १९७१ मध्ये भारताने पाकिस्तानचा मोठा लष्करी पराभव करीत त्याचे दोन तुकडे पाडून बांगलादेश या नवीन देशाची निर्मिती केली. त्यामुळे भारताला दोन बाजूंनी सतत घेरण्याच्या पाकिस्तान व चीनच्या डावपेचाला पाचर बसली. १९७४ मध्ये आण्विक चाचणी घेतल्यानंतर भारताच्या सामर्थ्यात वाढ झाली. त्यात पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

उद्देश

१. सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याच्या श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या डावपेचाचा आढावा घेणे.
२. या विलिनीकरणामुळे भारताला झालेल्या सामरिक लाभांचे विवेचन करणे.

गृहितकृत्य

१. सिक्किमचे भारतात विलिनीकरण करण्याच्या इंदिरा गांधी यांचा राजनैतिक निर्णय अत्यंत धाडसी होता.
२. या विलिनीकरणामुळे भारताला उत्तर हिमालयीन सीमेवर चीनविरुद्ध मोठ्या प्रमाणात सामरिक वरचढपणा प्राप्त झालेला आहे.

इंदिरा गांधी यांचे वास्तववादी धोरण

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी मात्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला वास्तववादाचे वळण दिले. त्यांनी बलाढ्य पाश्चिमात्य देशांशी त्यांनी फारशी जवळीक न साधता रशियन गटाशीसोबत सख्य केले. कारण सेन्टो - सिण्टोमध्ये सामिल होऊन पाकिस्तानने दक्षिण आशियातील लष्करी स्थितीत भारतावर कुरघोडी प्राप्त केली होती. त्याचबरोबर त्यांनी स्वयंपूर्णतेसाठी बरेच प्रयत्न केले. १९७१ च्या बांगलादेश युद्धाला सामोरे जातांना त्यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा कस लागलेला दिसतो. यावेळी त्यांनी जगातील सर्व महत्त्वपूर्ण देशांचा दौरा करून पाकिस्तान पूर्व पाकिस्तानात करीत असलेल्या अमानुष अत्याचाराची माहिती दिली. पाकिस्तानचे दोन तुकडे करताना त्या अमेरिका व चीनच्या सामरिक हालचालींना पध्दतशीरपणे सामोरे गेल्या.

लष्करी शक्तीबाबतची नेहरुंची उदासिनता आणि पराकोटीचा आदर्शवाद यामुळे हव्या त्या प्रमाणात देशाची शक्ती विकसित होऊ शकली नाही, म्हणून त्यांच्या क्षमतेनुसार जगात सामर्थ्यशाली देश म्हणून भारताची प्रतिमा निर्माण होऊ शकली नाही. त्यामुळेच भारताला संरक्षणाच्या बाबतीत योग्य अशी कामगिरी करता आली नाही. भारताचे परराष्ट्र धोरण दुबळेच होते, हेच यामागचे मुख्य कारण होते. १९७१

दूरदृष्टीच मानावी लागेल.

सिक्किम भारतासाठी खूपच महत्त्वपूर्ण आहे. "नेपाळ व भूतानदरम्यान पश्चिम बंगालच्या उत्तर सीमेवर सिक्किम स्थित आहे. सिक्किमची २२५ किलोमीटरची सीमा तिबेटच्या दक्षिणेला लागून आहे. हिमालयाच्या शिखरांगाचा भाग भारत व तिबेट या दोन्ही देशांना विलग करतो. तिस्ता ही मोठी नदी येथून बांगलादेश मार्गे बंगालच्या उपसागराला जाऊन मिळते. दोनतृतीयांश सिक्किम हिमालयाच्या उंच बर्फाच्छादीत शिखरे व हिमनद्यांनी व्यापलेला आहे व छोटी - छोटी खेडी ही एक हजार ते २,००० मीटर उंचावर वसलेली आहेत. कमी उंचीच्या क्षेत्रात घनदाट जंगल आहे. येथे प्रामुख्याने भोंटिया व तिबेटी लोक राहतात."^५

सिक्किमची ही सीमा तशी निर्धारित आहे. "भारत - चीनदरम्यानची ही एकमेव आखणी केलेली सीमा आहे. १८९० च्या अँग्लो - चीन करारानुसार ती दोन्ही देशांना मान्यताप्राप्त आहे. नायू ला, गोरा ला व जेलेप ला यासारख्या सामरिक महत्त्वाच्या शिखरी येथे आहेत. "६ हे संपूर्ण क्षेत्र प्रचंड नैसर्गिक संसाधने व खनिज संपत्तीचे भांडार आहे. "भूतानची पश्चिम व सिक्किमच्या पूर्व सीमेसंगत एक धिचोळा मुज्यासारखा पट्टा आहे. तो चुम्बी खोरे या नावाने ओळखला जातो. "७ याच सीमेवर सामरिक महत्त्वाची नायू ला शिखर आहे. चीन व तिबेटशी चालणारा हा पूर्वाधार महत्त्वपूर्ण व्यापारी मार्ग आहे. १९६७ मध्ये चीनने याच क्षेत्रात आगळीक केली होती.

चीनची चाल

"चीनने १९५४ मध्ये प्रकाशित केलेल्या नकाशात सिक्किम, भूतान, नेपाळ व नेफा हे चीनचे भाग म्हणून दर्शविले." ८ १९५१ मध्ये चीनचे पंतप्रधान झोऊ एन लाई यांनी चीनमधील भारताचे राजदूत के. एम. पणिक्कर यांना सांगितले होते की चीन व भारतादरम्यान कोणताही सीमाविवाद नाही, असे भारताचे पंतप्रधान पंडीत नेहरु यांनी लोकसभेत १९६१ मध्ये नमूद केले होते. अर्थातच तोपर्यंत चीनला तिबेट पचवायचा होते. तिबेटला सिक्किमांग प्रांतातून जाणारा रस्ता चीनने १९५० पासूनच बांधायला घेतला होता. तो मजबूत करावयाचा होता. तिबेटमध्ये इतर संरक्षण पायाभूत सुविधा भक्कम करावयाच्या होत्या.

"१९६७ च्या चीनच्या सिक्किममधील नायू ला व चो ला शिखरीवरील हलक्यामुळे भारताला एकप्रकारे फायदाच झाला. या चकमकीनंतर चीनला सैन्य मार्गे त्याचे लागले. त्यानंतर या सीमेवर दीर्घकाळ कुठिल अवयवा निर्माण झाली. दरम्यान या क्षेत्रात घातने आपली बचावकळी मजबूत केली. संरक्षण खर्च दुप्पट केला व ७ नवीन पर्वतीय तुकड्यांची उभारणी करून चीनच्या कोणत्याही आक्रमक

कृत्याला सडेतोड उत्तर देण्याची जय्यत तयारी केली. सीनकांना आधुनिक शस्त्रे व उपकरणे दिली." ९ याकामी अमेरिकेने भारताला साहाय्य केले. यामुळे चीनने अमेरिकेकडे चीनविरुद्ध भारताला भडकावित असल्याची तक्रारही केली होती.

भारत सरकारच्या राजनैतिक घोडचुकांमुळे भारताला १९६२ च्या चीन युद्धात दारुण पराभव पत्करावा लागला. त्यावेळी युद्धकैदी बनलेल्या ब्रि. जे. पी. दळवी यांनी चीनचा विस्तारवाद व त्याच्या सुप्त आकांक्षा याकडे लक्ष वेधून भारताच्या सामरिक दोषांवरही प्रकाशझोत टाकला आहे. त्यांच्या 'हिमालयन ब्लंडर' या आत्मचरित्रात ते म्हणतात - "आपण दोन महत्त्वपूर्ण व झालेले टाकणाऱ्या वस्तुस्थिती ओळखण्यात अपयशी ठरलो. शक्तीशाली चीन हा नेहमीच विस्तारवादी असतो. तिबेटचा नेफा (अरुणाचल प्रदेश), भूतान, सिक्किम व नेपाळवर बराच सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, वाणिक व धार्मिक प्रभाव होता. त्याचाच फायदा घेऊन चीन आपल्या उत्तर सीमेवर दावा करित असतो... दुसरी बाब म्हणजे आपण पूर्ण शक्तीनिशी आपल्या प्रदेशाचे रक्षण केले नाही किंवा चीनसोबत तडनोड करून सीमाप्रश्नही निकालात काढला नाही." १० भारत सरकारच्या अनास्थेमुळेच हा प्रश्न रेंगाळतो आहे व आज लढाईच्या क्षेत्रात घुसखोरी करण्याची संघी चीनला मिळते आहे.

चीनच्या योजनेा प्रचंड दोषगामी, फसव्या व केवळ स्वतःला फायदेशीर पध्दतीने मांडण्याच्या असतात. विस्तारवाद नैतिक उरविण्यासाठी चीन एकांगी असे ऐतिहासिक व सांस्कृतिक दाखले देत असतो. "सांस्कृतिक युद्ध म्हणजे सांस्कृतिक पक्षापाती घोरणाच्या प्रभावाने लक्ष उरविलेल्या देशावर बळजबरीने स्वतःचे सांस्कृतिक दृष्टिकोन लादणे होय." ११ चीनने त्याच्या विस्तारवादाला एक गोंडस स्वरूप दिलेले आहे. आधी त्यांनी इनर मंगोलिया, सिक्किमांग, तिबेटसारखे दुसरे देश बळकाविले व त्यानंतर इतिहास किंवा संस्कृतीचे दाखले देऊन इतर शेजारी देशांच्या प्रदेशावर हक्क सांगितले.

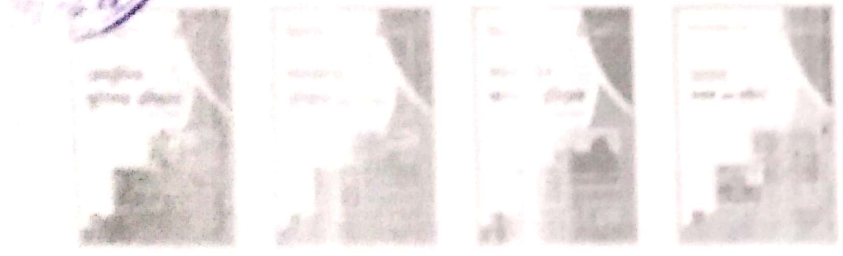
निष्कर्ष

पं. नेहरु यांनी आखलेले परराष्ट्र धोरण भारताचे राष्ट्रहित सोभाळण्यात अपयशी ठरले. विशेषतः चीन व पाकिस्तानविरुद्ध तर ते कुचकामी ठरले. इंदिरा गांधी यांनी मात्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला वास्तववादाची जोड दिली. पुढे अटलीबवारी खानपेची यांनी परराष्ट्र मंत्री व पंतप्रधान म्हणून शेजारी देशांशी संबंध सुधरीवण्याचे अटोकळट प्रयत्न केले. ते करीत असताना त्यांनी देज सामर्थ्यांशी बनीवण्यावर भर दिला. आज पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी या धोरणाचे शिखर गाठण्याचा प्रयत्न केला असून नजिकच्या काळातच त्याची फळे मिळालेली आपणस दिसून येतील.

100 A

आधुनिक युरोप हा सध्याचे व गेल्या १०० वर्षांच्या इतिहासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. या काळात युरोपाने वैज्ञानिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक व राजकारणातील अनेक महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. या काळात युरोपाने अनेक महत्त्वाचे शोध सादर केले आहेत आणि अनेक महत्त्वाचे आविष्कारे केले आहेत. या काळात युरोपाने अनेक महत्त्वाचे शोध सादर केले आहेत आणि अनेक महत्त्वाचे आविष्कारे केले आहेत.

Prachin Pub. Co. Dhule
 100 A, Dhule
 www.prachinpublications.com
 www.prachinpub.co.in

Price ₹ 225
 978-81-90-1000-1-4
 www.prachinpublications.com
 prachinpublication.jalgaon@gmail.com

407

आधुनिक युरोपचा इतिहास

History of Modern Europe (A.D. 1780 - 1945)

आधुनिक युरोपचा इतिहास

(इ.स. १७८० ते १९४५)

डॉ. भूषण रामखेडे

[Redacted text]

[Redacted text]

[Redacted text]

[Redacted text]

आधुनिक युरोपचा इतिहास (इ.स. 1780 ते 1945)

History of Modern Europe (A.D. 1780 - 1945)

© सुरक्षित

॥ प्रकाशक । पुस्तक

रंगराज पाटील

प्रशांत पब्लिकेशन्स

३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,

नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,

जळगाव 425001.

॥ दूरध्वनी । वेब । ईमेल

0257-2235520, 2232800

www.prashantpublications.com

prashantpublication.jal@gmail.com

॥ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत

ऑगस्ट 2020

978-93-89501-90-2

₹ 000/-

॥ अक्षरजुळवणी

प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Books are available online at www.prashantpublications.com

Prashant Publications app for e-Books

kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कणित्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनःप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/लेखिका/लेखिकांनी या पुस्तकातील लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

२ । प्रशांत पब्लिकेशन्स

Valiant Indian Warriors

Philosophies, Approaches, and Victories

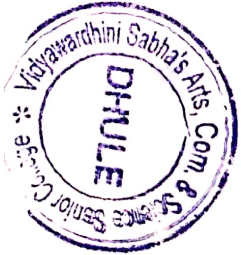
Edited by

Prof. (Dr.) C. B. Bhange

*Professor and HOD, Dept. of Military Science
Shri Shivaji College Pharbhani, Maharashtra*

Devidas Vijay Bhosale

*Assistant Professor and HOD,
Department of Defence and Strategic Studies
Tuljaram Chaturchand College Baramati, Maharashtra*

Handwritten signature

2021

Bharti Publications

New Delhi-110002 (India)

41

Handwritten signature

145

~~Copyrighted material~~
~~Unauthorized reproduction is prohibited~~
~~without the prior written permission of the publisher~~
~~and the author(s).~~

~~Printed and Published by~~
~~Dr. K. S. Chugh~~

Bharati Publications
3815/56, 3rd Floor, Wafar Lane
Chasari Road, Daroga Ganj, New Delhi-110002
Phone: 011-26267531, Mobile: 491989499-7381
E-mail: bharatipublications@gmail.com
info@bharatipublications.com
Website: www.bharatipublications.com

Printed and printed by S.P. Kaushtik Enterprises, Delhi
Disclaimer: The views expressed in the paper/chapter are those of
the author(s)/contributor(s) and not necessarily of the publisher and
editors. Author(s)/contributor(s) are themselves responsible for the
contents, opinions expressed, conclusions reached and plagiarism.
The publisher and editors of the book bear no responsibility.

3112 शाहीन

~~Copyrighted material~~
~~Unauthorized reproduction is prohibited~~
~~without the prior written permission of the publisher~~
~~and the author(s).~~

This is an ancient tradition of Indian King, which has more
than 5000 years. The tradition of excellent, love discipline, virtues
and warriors. India has a history of social, economic and cultural
diversity and defiance. Fighters have their own fair share in their
country. People do them in form of patriotism and love for his
country. They also considered a symbol of patriotism for the people.
Contribution of those warriors to warfare, war tactics and strategic
thoughts is an example for the new generation. Study and research
of the rich history of this India is the need of the time. No matter
how small a role they have played, whose work continues to guide
us as a pilotage even today. In addition, they revolted against the
colonists so as to stand up for the country and its people. There is
need to study the contribution of Indian Warriors to Indian Military
History and Strategic thoughts. For the better understanding of the
strategies, theories, victories and approaches of Indian warriors we
thought to compile the book "Valiant Indian Warriors: Philosophies,
approaches and Victories". Then we invited Chapters for the book.
After reviewing the Chapters, we selected the appropriate articles for
the book and included it in the book. This book throws light on the

Handwritten signature or initials.

[Faint, illegible handwritten text in the top left corner]

[Faint, illegible handwritten text in the middle section]

63. Role of Bhagat Muktag in International Connections English: Bhagat Muktag	47-58	34. Mahatma Jyotibhar Joshi - A Review Focus of India Kumar - Prasad	157-168
64. Bhagat Muktag's thoughts and its Relevance to Modern Era Dr. Sandeep Kumar Singh Arvika Singh, Anand and Anil Singh	49-58	35. Prakash Mishra: The Indian Tribal World Dr. Anand Kumar Singh	169-178
65. Contributions to Social Sector by Bhagat Muktag Dr. Anand Kumar Singh	60-68	36. Prakash Chandra Mishra - An Emerging Social Worker of Bengal Renaissance Prakash Mishra	179-188
66. Bhagat Muktag: A Democratic King Dr. Anand Kumar Singh	69-78	37. A Journey to Social Spirituality Dr. Prakash Mishra and Dr. Anand Kumar Singh	189-198
67. Social Muktag is a Brave Warrior and Social Reformer Dr. Anand Kumar Singh	79-88	38. Bina Munda: An Emerging Tribal Valiant Warrior Anand Kumar Singh	199-208
68. Bakshi Jagabandhu: A Synonym of Valour and Bravery Dr. Anand Kumar Singh	89-98	39. Bina Munda: A Story of Bravery of the Tribal Warrior of India Anand Kumar Singh	209-218
69. Yachrautram Mishra Dr. Prakash Chandra Mishra and Dr. Prakash Chandra Mishra	99-108	40. Bina Munda: An Indelible Tribal Leader Anand Kumar Singh	219-228
70. The Warrior Son of Karnataka: Kuntiveera Sangolli Rayanna (41 August 1790- 20 January 1844) Dr. Prakash Chandra	109-118	41. Indomitable Bina Munda: A Review Dr. Prakash Chandra Mishra	229-238
71. The Tatra Type: A Great Revolutionary Warrior of the Motherland Dr. Shikha Srivastava	119-128	42. Chittagong Uprising of 1930 All India Khilafat	239-248
		43. Contribution of Pandit Jawaharlal Nehru to Indian Politics: A Critical Study Anand Kumar Singh	249-258

Chapter
20

Tantya Bhil: The Indian Robin Hood

Dr. Rajvirendrasing Rubji Gavil¹

The Britishers came to India for trade and Commerce after some duration they became ruler of India. They adopted the policy of divide and rule among Indians this policy so much affected the Indian society Indian ruler, Indian society caste and community, common man of India get highly affected from the British rule and their administration policy. The establishment of British power in India was a prolonged process of piecemeal conquest and consolidations and colonization of the economy and Society this process produced this content sentiment and resistance at every stage.

The tribal community has a tremendous impact on this history of India. The community in various regions have a imported on the historical perspective of the contemporary period the bhil tribe is known from the ancient period of India. The word bhil is derived from Dravid language bhil mean dhanurdhari. The bhil tribe had acquired special proficiency in archery from the ancient period. Eklavya the great example of archery. The bhil community of was settled in hilly and forest area of India. As per the anthropological science the Bhil is small in height with broad nose they are very the brave and very agile and sharp.

In British rule the conditions in the lives of travel started to be changed unaffected by British administration because the Britishers started to invite the tribal areas for the implementations of the trading colonial policies in India. The British ruler introduced rapid changes in the economy administration and land revenue system. Distinguished lead to the disruptions of the agrarian society causing true long and widespread suffering among its constituents above

¹ Head, Department of History, Vidyawardhini Sahas Arts, Commerce and Science College, Dhule, Maharashtra

all the colonial policy of intensifying demands for land revenue and extracting as larger amount as possible produced variable a field in Indian villages and tribal pocket The tribal's had not accepted this interfere of British ruler and the initiated arm revolt against britishers along with this started to spread their love and affection towards the land they also increase their involvement for their religious purpose among the tribal's.

The tribal's are important part of the Indian history because they have prosperous cultural legacy. They have been living their lives with the cultural Integrity nurturing the specific characteristic of language and physical typicality's. In the historiography of Indian history scholars and researcher did not mention anything about the tribal people of India actually the tribal had great contribution in Indian history here is the need to focus on the Social, Economic, Religious, Cultural, Political background of the tribal people. Prescribe research article is *Tantya Bhill: The Indian Robin Hood* dealt the history of tribal's and tried to focus on the achievements of Tantya bhil. In Resent trends in Historiography Subaltern Studies apply to research in those the factors of History unknown and neglected in traditional historiography. This research article is a part of such type of subaltern trends.

The Britishers later on passed rules and laws of land and agriculture for the benefit of their trade. This administrative policy affected the lives of the tribal's Community. So the following are the Objectives of set for this article.

Take review the Impact of British rule on Tribal society

To bring in to limelight a history of struggle and conflict by the tribal's in Pre-independent period.

To throw light on achievements of Tantya Bhil.

Hypothesis

The tribal's are the aborigine of India.

The tribal society highly affected from the British

The Bhil community is away from the mainstream society

The scheduled tribes status have been genuine to the tribal a community groups in India. Among their tribal community Bhil the most populated community existed from the ancient India. community is found in Madhyapradesh, Rajasthan, Gujrat, Ardhapradesh along with Maharashtra.

[Handwritten signature]

The Bhilwada region in central India was specially known by the name of this community. The tribal have strong historical background. The tribal during Ramayana period

Used to be recognized as the shabar, kirat, Nishad and there were Bhil Tribe. They are known as the worshippers of the animals. In fact the tribal's are nature worshipper and the worshipper of historical deities and animals. Tantya Bhil was born in 1840 at village Badada in Pandhana tahasil of East Nimar (Khandwa) of in the Indian state of Madhya Pradesh. He was member of the Bhil tribe of the indigenous tribal's community. He is known in Nimar as a Tantya Mama for his welfare work for the tribal people. He is described very negatively as a criminal in period British accounts, but is recognized by Indians as a heroic figure. Accounts of both eras have described him as an Indian "Robin Hood". Beginning of his life tantya was saw the all landlord and feudalist class was exploit the tribal people. The tribal's are illiterate they believed very blindly faith on other people even they did know their basic fundamental things. Feudalistic class gave a lone to tribal's after some years feudalistic class captured tribal's land due to the lack of knowledge of education, poverty of tribal's and blind faith on upper-class day by day this tribal's people exploited by the feudal lords even British administrator had big support to feudal lords.

This period indicated the increasing dominance of the Britishers in the new agriculture taxation and land holding policies. The British rule in the gradual establishment of the victory in society and economy and it has colonized everything for the influences. This also impacted the tribal become of their administrative policies. Along with the agriculture laws policies and taxation system implemented for the Britishers also impacted the tribal lives. Tantya bhil was denied the policy of feudal lords and Britishers captured the land of tribal's he realized that tribal's are never replay against their exploitation so he decided to plunder wealthy people and feudal lords.

Tantya bhil used to plunder the government treasuries of the British government and wealth of their sycophants used to distribute it among the poor and needy. In fact, he was the Messiah of the have-nots. He was popularly called Mama by people of all age groups. This address of Tantya became so popular that the bhils still feel proud in being addressed as "Mama". He used to reach out to those who were in need of financial help in a miraculous manner. Tantya was first arrested around 1874, and after a year's sentence turned to more serious crimes of theft and kidnapping. He was arrested for the second time in 1878 by Haji Nasrullah Khan

Yousufzai and jailed in Khandwa, escaping after only three days, and from there took up his career as a dacoit.

Tantya was lured to a parley by an officer of the Indore army who promised him a pardon, but was ambushed and taken to Jabalpur where he was tried and hanged on 4 December 1889. It is an indisputable fact that freedom fighters have all along been termed as rebels by the Powers that be it the Mughal Empire of Aurangzeb or the British rule. Tantya Bhil was one of the greatest revolutionaries who waged an armed struggle against the British rule for twelve years and endeared himself to the masses by virtue of his indomitable courage and passion to uproot the foreign rule. Political parties and educated class launched forceful movement for ending the British Rule. But much before these movements, tribal communities and revolutionary like Tantya Bhil raised a banner of revolt against the British rule. Tantya Bhil became a symbol of the feelings of tribal's and general people.

About one hundred twenty years ago Tantya Bhil emerged as a great hero of the masses and became since then a long cherished pride of Bhil tribe. He epitomized the indomitable courage, exceptional agility and organizing skill. Tantya mama was most famous figure of the tribal's people his welfare attitude towards the Bhil community. He distributed the plunders amount to the tribal's he became notable personality not even in India but all over the world because when he arrested the Britishers the western print media take a cognizance this incident. The news of the arrest of Tantya Bhil was prominently published in the 10 November 1889 issue of the New York Times. In this news he was described as the "Robin Hood of India. Robin Hood is a western country literature character this character is basically from the English folklore. He was highly skilled archer and swordsman. He plundered the rich people and distributed to poor people and he became very popular among the common people. In India here is same example of such type of character is called Tantya Bhil is the Indian Robin Hood.

He wanted to teach a lesson to the British and to realize Bhils' are indigenous people of the country. He was fired with a passion to free India from British subjugation. He broke the jail many times.

We know about the historical background of the bhil community. Bhil was traditionally brave and they had very skills in Archery. Tantya was the best example for archery. Even in Modern era the Tantya Bhil was skillful in archery. He was also a great shooter and proficient in traditional archery. "Dava" or Falia was his main weapon. He had also learnt to handle gun.

J. Khan

समकालीन जागतिक सुरक्षेची आव्हाने:
धोरण आणि रणनीती

प्रो. डॉ. चंद्रकांत बंसीधर भावे
श्री. देविदास विजय भोसले

Swaranjali Publication
swaranjalipublication@gmail.com,
8700124880, 9810749840
Vasundhara, Ghaziabad, 201012

आर. बाकीग

12 जानेवारी - 2024

116

श्रेयनिर्देश

अनेकां एम्बेडेज्मन सोसायटीचे सचिव श्री जवाहर गाड (बांधणीकर), आणि अध्यक्ष श्री. जयजयराज महा (भराभ) यांचे आणि तसेच अनेकां एम्बेडेज्मन सोसायटीचे इतर पदाधिकारी यांचे त्यांच्या प्रोत्साहनासाठी आणि सुविधा उपलब्ध करून देण्या म्हणून ही मनापासून आभार व्यक्त करतो. मुळकाराण चतुरचंद्र महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. बंदाधर मुळकर आणि प्रबंधक श्री. अभिनंदन महा यांचे त्यांच्या सतत देण्या व सहकार्यासाठी मनापासून आभार मानतो तसेच उपप्राचार्य डॉ. अभिनंदन जयराज आणि उपप्राचार्य डॉ. अजित तेलवे यांचेही त्यांच्या प्रोत्साहनासाठी मनापासून आभार करतो हे शब्द करित असताना सदील श्री. विजय सोमणे, आई श्री. परीषाबाई सोमणे, सायरे श्री. दादासाहेब सोमरे, पत्नी श्री. मारिका आणि मुल जयूज आणि आदिपराचे पानी त्यांचा संचय आणि नैतिक पाठिंबा दर्शविता ही त्यासाठी कृतज्ञ आहे.

- देविदास विजय सोमणे
महायक प्राध्यापक आणि विभागाध्यक्ष
संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विभाग
मुळकाराण चतुरचंद्र महाविद्यालय बाराभाडी(म्हायस)

अनुक्रमणिका

1. सामूहिक सुरक्षितता आणि संपन्न राखण	1-10
अ. विद्यापीठात, सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, श्री. जयजयराज महाविद्यालय, बाराभाडी, जयपूर	
2. विद्यार्थ्यांच्या इतिहास व कार्य	11-13
अ. विद्यापीठात संपन्न राखणे, 2. प्राचार्य, देविदास विभाग, जयपूर, अजित सोमणे महाविद्यालय, जयपूर	
3. आर्थिक सहाय्य आणि आणार खर्च	14-15
अ. डॉ. विद्यापीठात, सहायक प्राध्यापक, अजित सोमणे विभाग, जयपूर व सहायक प्राचार्य, अजित सोमणे महाविद्यालय, जयपूर	
4. आंतरराष्ट्रीय आणार आणि भारतीय मार्चनविक उपक्रम	16-17
श्री. सहायक प्राध्यापक	
5. आंतरराष्ट्रीयसाठी समोरील आणार	18-19
अ. सहायक प्राध्यापक, सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, विद्यापीठात, बाराभाडी, अजित सोमणे महाविद्यालय	
6. बीरोवा महायारी आणि मालवी सुरक्षा सार्वजनिक सुविधा	20-21
अ. जयपूर, श्री. सचिव, देविदास विभाग, बीरोवा सहायक प्राचार्य, देविदास महाविद्यालय, जयपूर	
7. बीरोवा महायारी - मालवी जीवन व सर्वसाधारण जालेला प्रभाव	22-23
अ. डॉ. सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर, सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर	
8. दहशतवाद - आंतरराष्ट्रीय समस्या	24-25
अ. सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर, बीरोवा सहायक प्राचार्य, देविदास महाविद्यालय	
9. दहशतवाद - एक सामरिक आणार	26-27
श्री. सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, श्री. सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग	
10. भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने: दहशतवाद	28-29
अ. डॉ. सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर, सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर	
11. हिंदी महासागराचे भूराजनीतिक महत्त्व आणि समस्या	30-31
अ. डॉ. सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर, सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर	
12. हिंदी महासागराचे भारताच्या दृष्टीकोनातून भू-सामरिक महत्त्व	32-33
अ. डॉ. श्री. सचिव, सहायक प्राचार्य व सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, श्री. सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग	
अ. सहायक प्राध्यापक, सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, श्री. सहायक प्राचार्य, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर	
13. हिंदी महासागर आणि भारताची सुरक्षितता	34-35
अजित सोमणे, सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर	
14. सार्वे राष्ट्रासामोरील आव्हाने	36-37
अ. सहायक प्राध्यापक, सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, श्री. सहायक प्राचार्य, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर	
15. सार्वे राष्ट्राची रोकेदुधी	38-39
अ. डॉ. सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, श्री. सहायक प्राचार्य, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर	
अ. सहायक प्राध्यापक, सहायक प्राध्यापक, एम्बेडेज्मन विभाग, श्री. सहायक प्राचार्य, एम्बेडेज्मन विभाग, जयपूर	

[Handwritten signature]

जहाजची शिवाजी महाराज यांची संरक्षण व्यवस्था समजून घेणे
जहाजची शिवाजी महाराज यांचे नौदल आरमाराचे स्वरूप प्रस्थापना.

महदुर्गीत कावखरात युरोपियन लोकांनी पश्चिम किनाऱ्यावर मनाधीन टोण्यापूर्वी भारताने जहाज
दाखणी वाट घेवती केवी होती. मार्ची, एप्रिल व मे महिन्यांमध्ये प्राचीन काळातील बोटी आणि मसुद
प्रमाणे वाणिजाची माहिती मिळते. मोगलांच्या शासकात विजयनगरच्या राजांनी पुन्हा नाविक दल स्थापना
करण्यासाठी उभारले. परंतु पोर्तुगीजांच्या आगमनामुळे भारताच्या नाविक सामर्थ्याला मोठे आव्हान मिळाले
कावखरातने पोर्तुगीजांनी आपले प्रभुत्व निर्माण केले. याच दरम्यान असलेले मुघल राज्य कर्त्यांनी मात्र भारतीय
भौतिक प्रदेशावरच आपले लक्ष केंद्रित करून सागरी आरमाराकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. परिणामी युरोपातील
पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच वगैरे उदय संधीत पश्चिम किनाऱ्यावर उपलब्ध झाली. शिवाजी महाराजांच्या काळात
या परकीय मनाधीनवाटवर मिठी हा एक प्रबळ शत्रू होता. जमदुर्ग जजिरा हा किल्ला म्हणजे त्यांच्या आरमार
साध्यांचे प्रतिक होता. सन १६५५ मध्ये मुमुक्षुदान मिठी हा प्रमुख होता. त्यानंतर मिठीचे प्रमुख पद फतेहखान
मिठी यांच्याकडे आले आणि शिवाजी महाराजांना प्रामुख्याने याच फतेहखानास लोड घ्यावे लागले आणि
साह्यांचे ते मराठ्यांचे मोठे शत्रू होते. ते धर्माने मुगलमान असल्याने त्यांचे शत्रुत्व वाढतच गेले शिवाय
विजापूरकरांचे प्रतिनिधी म्हणून शिवाजी महाराजांच्या हालचालींना पाहण्यात त्यांचे काम होते. तर शिवाजी
महाराजांना कोकणातील डोंगराळ प्रदेश, विंधामु महकरी आणि वधावासाठी सुरक्षित किल्ले या करिता
कोकणात राज्यविस्तार करणे आवश्यक होते आणि मिठी यांच्याशी सागरी संपर्कशिवाय हे शक्य नसल्याने
शिवाजी राजांना आपल्या संरक्षण घोषणात नाविक दल निर्माण करण्याची गरज नामनी. या एकूणच सर्व पांशुभूमी
स्वराज्य साधण्यात बनवण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे असल्याने महाराजांनी प्रबळ असे आरमार बहिष्कारात निर्माण
केले.

शिवाजी महाराज हे मराठा नाविक दलाचे निर्माते आहे असे सुप्रसिद्ध इतिहासकार सुरेन्द्रनाथ सेन यांनी
आपल्या 'मिथिली सिव्हिल ऑफ मराठा' या पुस्तकात स्पष्ट केले आहे. अर्थात याच्या निश्चित कालावधीचावत मतभिन्नता
आहे. शिवाजी महाराजांनी नाविक दलाची स्थापने बरोबर सन १६५३ मध्ये किल्ले जलदुर्ग विजयदुर्ग बांधला.
मराठांच्या नाविक दलाने मिठीचा बंदोबस्त आणि पाशात्य नौदलावर नियंत्रण ठेवणे हे त्यांचे प्रमुख उद्दिष्ट होते.
त्यानुसार जजिरा काबीज करण्यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. सन १६५९ मध्ये मोरोपंत पिंगळे व व्यंकोबी दत्तो
यांना जजिरावर स्वारी करण्यास पाठवले या लोकांनी मराठांचे यशस्वीपणे नेतृत्व केले व जजिराच्या वैयक्त्यानाचा
परजव केला व मराठांबरोबर तह करण्यास भाग पाडले. परंतु या तहाचा फायदा घ्यावा तेव्ही महाराजांची
चिन्वी अनुकूल नव्हती असे इतिहासाचे अभ्यासक देखपुजारी स्पष्ट करतात. कारण मुघल मत्तेकडून अनेक अडथळे
स्वराज्यात निर्माण करण्यात आले. एवढेच नाही तर मिठीने आपले सामर्थ्य वाढवण्याकरिता इराजाची मदत घेतली
मुघल मत्तेकडून दर्यामार्ग हा किनावा देण्यात आला. याच दरम्यान शिवाजी महाराजांनी आपले नाविक दलाचे
नेतृत्व सर्वोच्च काव्होजी आहे यांच्याकडे सोपवले. शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेली नाविक दलाची परंपरा पुढे

एवढी प्रचंड वाढली की मिठीने मराठांचे नाविकदलाचे सामर्थ्य मान्य केले. मराठा नाविक दलाच्या स्थापनेनंतर
मिठी बरोबरच या सागरी युद्धाने मराठांची क्षमता तत्कालीन युरोपियन सत्ता देश पोर्तुगीज डच फ्रेंच इराज
यांच्या पर्यंत जाऊन पोहोचली आणि एक नवी सागरी सत्ता समर्थ पणाने मराठांची निर्माण झाल्याचे या परकीय
सत्तांनी देखील मान्य केले. शिवाजी महाराजांच्या नाविक दलाचे स्वरूप हे पारंपारिक पद्धतीनेच होते. युरोपीय
सागरी जहाजांप्रमाणे ती प्रगत व जल नव्हती एकूणच नाविक दलाची उभारणी हा प्रकार सर्वस्वी मराठांना
नवीनच असल्यामुळे नाविक दलासाठी लागणाऱ्या विशिष्ट प्रकारच्या जहाजबांधणी साठी आवश्यक असणारी
कुशल कारागीर मुद्दा नव्हते परंतु त्याचर मुद्दा शिवाजीमहाराजांनी मात करून स्थानिक कारागिरांना प्रोत्साहित
केले व त्यांच्याकडून जहाज बांधणी करून घेतली. भंडारी आणि मुतार यांच्या कौशल्याचा उपयोग त्यांनी करून
घेतला. महाराजांच्या जहाजबांधणीत विविध प्रकारची जहाजे आढळतात. ज्यामध्ये गुनाव, गलबत, शिवाड,
तरांडी, तारू, पगार, काठी, माचवा या प्रकारची जहाजे होती. मनामद वखरीमध्ये शिवाजी महाराजांकडे एकूण
७०० लढाऊ जहाजे होती असे नमूद केले आहेत. शिवाजी महाराजांच्या नाविक दलातील जहाजांचा आकार
युरोपियन जहाजांच्या आकारापेक्षा लहान होता. गुराव या सर्वात मोठ्या जहाजाची क्षमता जाम्नीत जास्त ३००
टनापर्यंत होते. जहाजे लहान असण्याचे प्रमुख कारण असे होते की जहाज बांधण्याचे कारागिरी युरोप खंडातील
कारागिरा प्रमाणे तंत्रज्ञानात बाबबगार नव्हते त्यामुळे परंपरागत जहाजबांधणी च्या आधारे त्यांनी शिवाजीमहाराजांनी
जहाजे बांधण्याचा प्रयत्न केला म्हणूनच शिवाजी महाराजांच्या नाविक दलाची तुलना युरोपातील जहाजांची होऊ
शकत नाही पण शिवाजी महाराजांची स्वराज्याच्या संरक्षणाचिपयी असलेली रणनीती आणि दूरदृष्टीकोन हा
स्वराज्याच्या दीर्घमुखासाठी व्यापक होता असेच म्हणावे लागेल. शिवाजी महाराजांच्या काळात मराठा नाविक
दलाने जजिराच्या मिठी प्रमाणेच स्थानिक सत्तांच्या विरोधात युद्ध केली. यामध्ये बेदनूर ची लढाई महत्त्वाची
आहे कारण ही सागरी लढाई प्रत्यक्षपणे महाराजांच्या नेतृत्वाखाली झालेली होती. बेदनूर हा प्रात आदित्यहाने
विकला होता. पुढे या बेदनूर पातामध्ये भद्रप्पा नायक याने स्वतःचे बर्चस्व स्थापन केले. या भद्रप्पा नाईकच्या
विरोधात विजापूरच्या सरदार म्हणून शहाजीराजांचा संघर्ष झाला होता. त्यामुळे काही काळ भद्रप्पा नाईक याने
शरणागती पत्करली. शहाजी राजांच्या मृत्यूनंतर भद्रप्पा नाईक याने पुन्हा मराठ्यांविरुद्ध बंड केले म्हणून शिवाजी
महाराजांनी भद्रप्पा नाईक याच्या विरोधात सन १६६५ मध्ये आरमारी स्वारी केली या स्वारी मध्ये शिवाजी
महाराजांबरोबर ८५ मोठी जहाजे आणि काही लहान बोटी होत्या महाराजांच्या नेतृत्वाखाली झालेले हे भ्रममेव
नाविक युद्ध होते या युद्धासाठी महाराज रवागिरीहून पेट समुद्रमार्गाने बोटीतून गेले असा महत्त्वपूर्ण उल्लेख
ऐतिहासिक नोंदीत आढळतो. या स्वारीत भद्रप्पा नायकाचा पूर्णपणे पाडाव झाला आणि मराठ्यांना प्रचंड
धनदौलत मिळाली. यानंतर शिवाजी महाराजांनी कोकण किनाऱ्यावरील कव्वाण, भिचंडी, पनवेल, राजापूर,
देवगड, मातवण अशा अनेक बंदरात जहाजांच्या बांधणीचा व दुस्स्तीचा उद्योग स्थापन केला. जहाजबांधणी साठी
आवश्यक असणारे सागरी लोह व लोखंड मुबल्लत प्रमाणात कोकणाच्या जंगलात होते. स्थानिक कारागिरांना प्रोत्साहित
करून काही प्रमाणात पोर्तुगीज कारागिरांना पदरी ठेवल्याची माहिती मिळते. आपल्या आरमारास संरक्षण मिळावे
व शत्रूंच्या आरमारी हल्ल्यापासून आपल्या प्रदेशाचे संरक्षण व्हावे म्हणून विजयदुर्ग, मुबल्लतदुर्ग, पद्मदुर्ग, मिथुदुर्ग

Handwritten signature

Handwritten text, possibly a signature or title, in a cursive script. The text is mirrored across the page, suggesting bleed-through from the reverse side.

1951

...

...

...

...

...

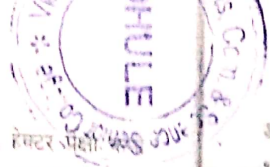
...

...

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	संशोधित पेपर व लेखाचे नांव	लेखकाचे नांव	पृष्ठ क्र.
1.	कोवीड -19 चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे संभाव्य परिणाम	डॉ. आर. एस. वानखेडे	9
2.	कोविड-१९ चा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. डॉ. सज्जेराव गंगाधर गोल्डे	14
3.	कोविड-19 चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम	डॉ. राजेश्री अप्पाराव जाधव	20
4.	कोविड-१९ चे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील निवडक क्षेत्रावर झालेले परिणाम	प्रा. देविदास गोकुळ गवळी	28
5.	कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम - एक दृष्टिकोन	प्रा. डॉ. शालिनी उत्तमराव कदम	36
6.	कोविड-१९ चा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. रामदास मुकटे	43
7.	कोविड-१९ नंतरची देशातील आर्थिक परिस्थिती - एक दृष्टिक्षेप	डॉ. प्रदीप साहेबराव जाधव	49
8.	कोरोना-भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ. डी. डी. चौधरी	54
9.	कोविड-19चे महाराष्ट्रातील बांधकाम कामगारावर झालेला परिणाम	डॉ. शिवाजी पाले गंगाधर लक्ष्मणराव गायकवाड	67
10.	कोविड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम	प्रा. पवार अविनाश विनायराव	73
11.	कोरोना आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. एस. श्री पाले कृ. पल्लवी दाजी वाघ	80
12.	कोविड १९ पश्चात भारतीय अर्थव्यवस्थेत निर्माण होणाऱ्या संधी	डॉ. व्यंकटेश मदनुरे . काळुराम	85

जिवंत असून भेल्यागत झाला. भारतातील ८५ टक्के शेतकऱ्यांकडे २-५ हेक्टर पेक्षा जास्त जमीन आहे. या जमिनीत राबुन वाट करून ते आपला कुटुंबासह उदरनिर्वाह करतात. मात्र या लॉकडाऊनमुळे शेतात उभी असणारी पिके मजुरा अभावी तशीच उभी होती. पिके काढण्यासाठी उपयोगात आणली जाणारी हावेस्टर, ट्रॅक्टर, ट्रॅक्टर पासासखी यंत्रे देखिल मिळेनाशी झाली. कारण ही सर्व उपकरणे पेट्रोल किंवा डिझेलवर चालणारी आहे. मात्र लॉकडाऊनमुळे सर्व व्यवहार बंद होते यामुळे पेट्रोलपंप बंद होते एकुनच लोकांच्या हालचालीवरच बंदी होती. यामुळे शेतामधील फळे, भाजीपाला, फुले या सारखी पिके तर गेलीच मात्र उभे पिक काढणी अभावी हातचा गेली. जो कसा तरी शेतमाल हाती लागला तो कवडी मोल किमीतीला विकवा लागला. या परिस्थितीचा फायदा घेतला तो फक्त व्यापारी, दलाल आणि सावकार लोकांनी. विचारा शेतकरी यामध्ये टार मेल्ला. पीक लागवडीवेळी कर्ज काढून लागवड केली, खतावर, औषधावर वारेमाप खर्च देखिल केला. मात्र ऐन पिक काढणीच्या वेळी लॉकडाऊन झाले आणि सर्वच संपले.

कोविड-१९ मुळे भारतामध्ये अनेक सामाजिक, आर्थिक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. कोरोनाच्या या विषाणुमुळे जागतिक दुष्प्रापेक्षाही गंभीर परिस्थिती निर्माण झाली आहे. या महामारीमुळे संपुर्ण जग भयभित झाले आहे. सर्वशक्तिमान व विकसित समजल्या जाणाऱ्या अमेरिका आणि युरोपियन देशांनी या महामारीपुढे हात टेकले आहेत. एकुनच जागतिक अर्थव्यवस्थेचे महायुध्दामुळे जेवढे नुकसान होणार नाही त्यापेक्षाही अधिक नुकसान या महामारीमुळे झाले आहे. यातून जागतिक महामंदीचे संकट येऊ शकते. जर जागतिक मंदी आली तर याची सर्वाधिक झट्ट भारत व भारतासारख्या विकसनशिल देशांना बसू शकते. भारताचा विचार करता भारतीय अर्थव्यवस्थेत सर्वाधिक रोजगार देणारे क्षेत्र म्हणून कृषीकडे पाहिले जाते. मात्र मार्च २०२० पासून लागू झालेल्या लॉकडाऊनमुळे भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर विपरित परिणाम झालेला आहे.

भारताचा विकासदर आजही मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून आहे. ग्रामीण भागामध्ये विकासाची आणि आर्थिक व्यवहाराची एक मोठी साखळी आहे. ती म्हणजे अन्नधान्य, भाजीपाला, फळे, दुध, अंडी, मांस इत्यादींचे उत्पादन व विक्री करणे तसेच लघु, कुटीर व मध्यम उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल ग्रामीण भागातूनच पुरविला जातो. म्हत्वाचे म्हणजे शहरी भागात चालणाऱ्या विविध कामासाठी श्रम शक्तीचा पुरवठा हा ग्रामीण भागातूनच होतो. अशी ही ग्रामीण अर्थव्यवस्था शहरी भागाशी संलग्न आहे. मात्र या कोरोनामुळे लॉकडाऊन झाले आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था कोलमडली. ब्रिटिश भारतात येण्यापूर्वी भारत स्वयंपूर्ण होता. मात्र नंतर देश स्वतंत्र झाला, लोकसंख्या वाढली, विकास झाला आणि यातून इतर देशावर अवलंबून राहण्याचे प्रमाण वाढले. यातच जागतिकीकरणाचे वारे आले व विशेषाकरणाचे युग आले. यामुळे मात्र पूर्वी जी भारतीय अर्थव्यवस्था स्वयंपूर्ण होती त्यामध्ये बदल होत गेला. आज भारतात खेडे आणि शहरे परस्पर पुरक झाले आहेत. ग्रामीण भागात उत्पादित शेतमाल शहरात विकला जातो तर शहरी भागात उत्पादित अनेक वस्तू व शेती

अवजारे ग्रामीण भागात विकले जातात. घोडबघात आजही शहरी अर्थव्यवस्था ७० टक्के ग्रामीण भागावरच अवलंबून आहे. मात्र या लॉकडाऊनमुळे दोन्ही अर्थव्यवस्था पर्यायाने देशाची अर्थव्यवस्थेला शक लागला.

ग्रामीण भागात आजही उसनवारीने व्यवहार करणे ही पध्दत रूढ आहे. याबरोबरच शेतीसाठी सावकाराकडून किंवा नातेवाईक यांच्या कडून उसनवार अथवा कर्जाचे रक्कम घेऊन शेतीसाठी खर्च केला जातो. नंतर पिक आल्यावर पैसे फेडले जातात. मात्र या वर्षात कोरोनामुळे बाजारपेठा बंद असल्याने स्थानिक भागातच येईल त्या किंमतीला शेतमाल विकवा लागल्याने शेतमालाला किंमत खुपच कमी मिळाली यामुळे शेतकऱ्यांना मोठे आर्थिक नुकसान करावे लागले. यातून शेतकरी सावकरण्याची केंद्रसरकारने काही प्रमाणात सवलती व आर्थिक मदत दिली मात्र या सवलती व मदत अनेक शेतकऱ्यापर्यंत पोहचलीच नाही. तर काही ठिकाणी गरीब, गरजू व लहान शेतकऱ्यापर्यंत रोख रकमेची सरकारी मदत पोहचण्यातही अनेक अडचणी निर्माण होत असल्याचे अनेक प्रसारमाध्यमांनी त्यांच्या वार्तांकनात दाखवून दिले आहे.

कोविड-१९ मुळे जे लॉकडाऊन केले गेले त्यामुळे दुसरी मोठी हानी झाली ती म्हणजे या काळात अनेक लोकांचे रोजगार गेले. खरे तर कोरोनाचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी सरकारने लॉकडाऊन केले होते. मात्र यामध्ये लहान मोठ्या कंपन्या, उद्योगधंदे, कारखाने, बांधकाम व्यवसाय बंद झाले यामुळे येथे काम करणारे सर्वच कामगार बेरोजगार झाले. जे सरकारी नोकरीला होते त्यांच्या नोकऱ्या याचल्या मात्र खाजगी नोकऱ्या करणाऱ्यांच्या नोकऱ्यावर पाणी फिरले. मुंबई, पुणे, ठाणे, नाशिक, नागपूर व औरंगाबाद या महानगरात कंपन्यांमध्ये काम करणाऱ्या कामगारांचा लॉकडाऊनमुळे रोजगार गेला. यामुळे हे कामगार आपापल्या गावां निघून गेले. तर परप्रांतीय मजूर देखिल मिळेल मार्गाने आपापल्या राज्यात परत गेले. आज अनलॉकचा काळ सुरू झाला त्यामुळे अनेक कामधंदे पुर्ववत सुरू झाले आहे. मात्र या उद्योगाला कच्च्या मालाची समस्या भेडसावत आहे. अशीच मजुराची देखिल समस्या भेडसावत आहे. गावी गेलेले मजूर किंवा किंवा परप्रांतीय मजूर परत कामावर येण्यास तयार नाही. त्यामुळे पूर्णक्षमतेने उत्पादन सुरू होऊ शकलेले नाही. तर दुसरीकडे लॉकडाऊनच्या काळात शहरातून ग्रामीण भागात आलेले लोक ग्रामीण भागात रोजगाराच्या शोधात आहेत. ग्रामीण भागात रोजगार न मिळाल्याने हे मजूर पुन्हा शहराकडे येत आहे. यामुळे कारखाने, कंपन्या, इतर उद्योग पुर्ववत पूर्णकार्यक्षमतेने सुरू होईल व भारतीय अर्थव्यवस्था पुन्हा विकासाच्या रुळावर येईल. मात्र कोरोनावर प्रतिबंधात्मक तस येईपर्यंत कामधंदे करतांना सुरक्षित अंतर ठेवून व कोरोनाचे सर्व नियमाचे पालन करूनच काम धंदे करावे लागतील.

शिफारशी :

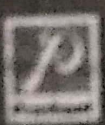
कोविड-१९ मुळे जे लॉकडाऊन झाले त्यामुळे कृषी क्षेत्राचे आणि शेतकऱ्यांचे जे नुकसान झाले ते भरून काढण्यासाठी व शेतकऱ्याला पुन्हा उभा करण्यासाठी तसेच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी काही ठोस उपाय योजना सरकारला कराव्या लागतील. जसे की, अमोरीकमध्ये तेथील सरकारने २ ट्रिलियन डॉलर्सचे कोविड-१९ स्टिमुलस फंडेज मजूर

48

DEFENCE JOURNALISM

संरक्षण पत्रकारिता

डॉ. देवेन्द्र विठ्ठले
प्रा. विठ्ठलकर पटवारी

संरक्षण पत्रकारिता

(DEFENCE JOURNALISM)

डॉ. देवेन्द्र जी. विसपुते

प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग,
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, चाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

प्रा. शिवशंकर टी. पटवारी

प्रमुख, जनसंज्ञापन आणि वृत्तपत्रविद्या विभाग,
राजर्षि शाहू महाविद्यालय, लातूर.

प्रशांत पब्लिकेशन्स

संरक्षण पत्रकारिता
Defence Journalism

© सुरक्षित

■ प्रकाशक । मुद्रक

रंगराव पाटील

प्रशांत पब्लिकेशन्स

3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,

नूतन मराठा महाविद्यालयजवळ,

जळगाव 425001.

■ दूरध्वनी । वेब । ईमेल

0257-2235520.2232800

www.prashantpublications.com

prashantpublications.jal@gmail.com

■ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत

जून 2021

978-93-90862-61-0

₹ 395/-

■ अक्षरजुळवणी

प्रशांत पब्लिकेशन्स

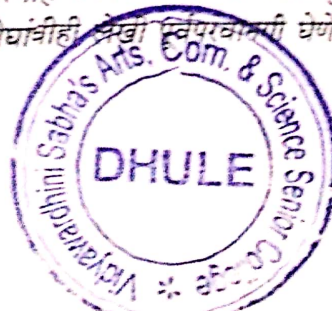
e-Books are available online at www.prashantpublications.com

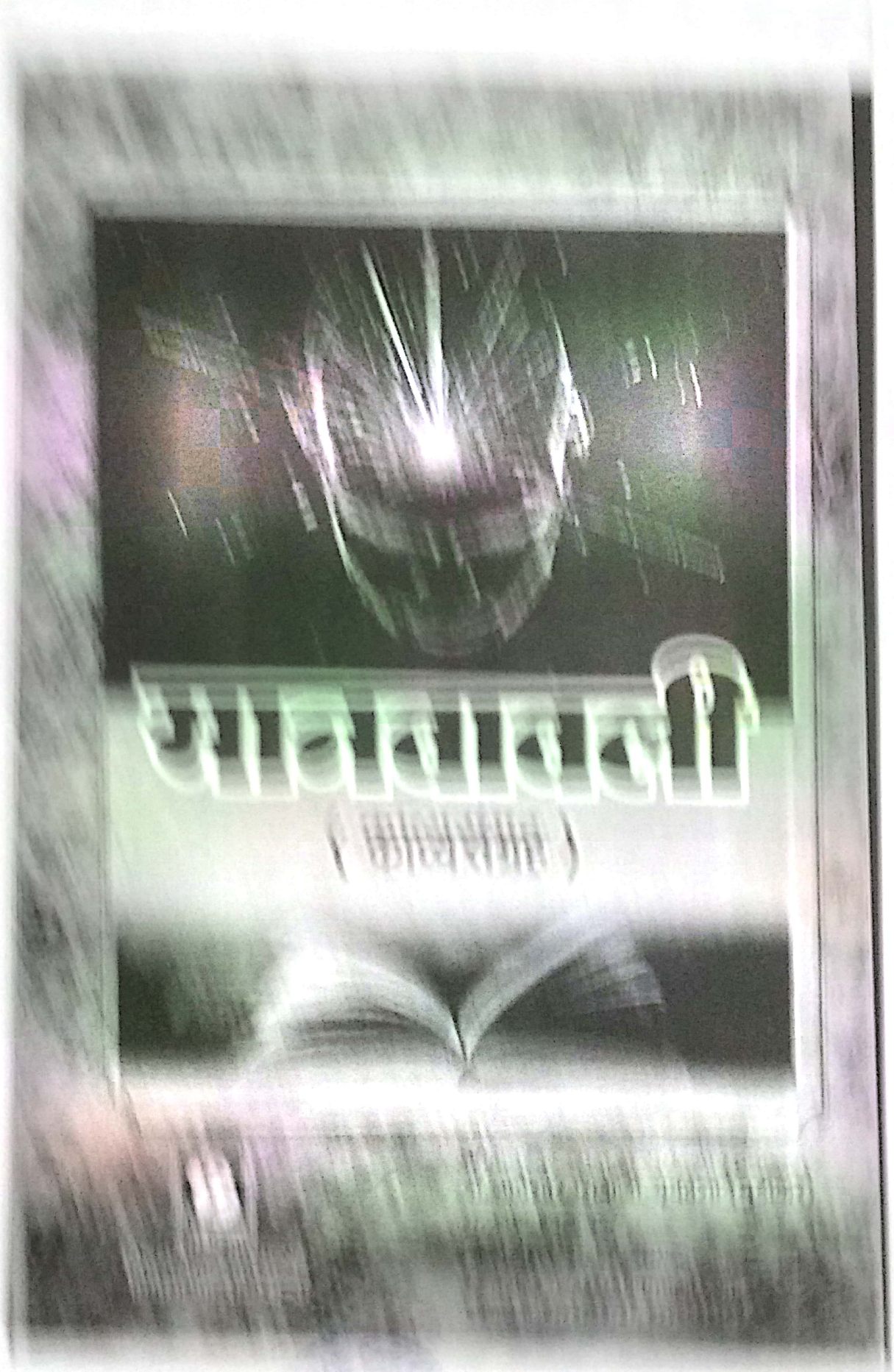
Prashant Publications app for e-Books

kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही सेवा निषेधकारी घेणे बंधनकारक आहे.

© प्रशांत पब्लिकेशन्स

मानवावली (काव्यसंग्रह)

कवी

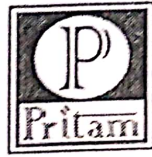
डॉ ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी (मुडीकर)

२७, आज्ञा, द्वारका नगर,

नकाने रोड, देवपूर, धुळे, महाराष्ट्र

ई-मेल dssvws@rediffmail.com

भ्रमणध्वनी ९७२२७८८७३७, ८२७५५८९२६९

प्रितम पब्लिकेशन्स

मानवावली (काव्यसंग्रह):- डॉ ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

प्रकाशक

श्री. कैलास आर. पाटील

प्रितम पब्लिकेशन्स

५, वर्धमान चेंबर्स, विद्यापीठ रोड, जळगाव.-४२५००९.

मो. ९८५०२२२३५९.

Email-pritamjalgaon@rediffmail.com

आवृत्ती - २०२२

अक्षर जुळवणी -

प्रितम पब्लिकेशन्स, जळगाव

मुद्रक -

श्री मोरया ऑफसेट, धरणगांव जि.जळगाव

किंमत रु.१२५ /

या पुस्तकातील कोणताही भाग प्रकाशकाच्या लेखी परवानगी शिवाय कुठल्याही नमुन्यात पुनर्मुद्रित अथवा कुठल्याही भाषेत भाषांतरीत करता येणार नाही. तसे केलेले आढळल्यास कोणतीही पुर्वसूचना न देता संबधीत व्यक्ती अथवा संस्थेवर कायदेशीर कार्यवाही केली जाईल.

अनुक्रमणिका

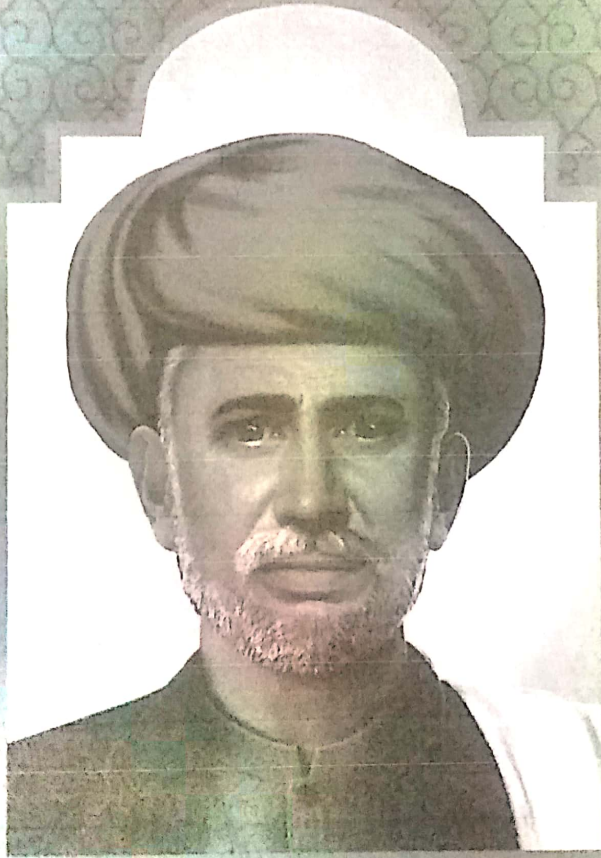
अ.क्र	कवितेचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१.	जीवन	१
२.	असं पेरालं	२
३.	पण	३
४.	शुद्ध	४
५.	श्रेष्ठता	५
६.	मरण	६
७.	देव	७
८.	कागद	८
९.	असंस्कृत	९
१०.	कुणाचं	१०
११.	माकडं	११
१२.	एक बाटली	१२
१३.	रंगानंद	१४
१४.	मानवता	१५
१५.	जन	१६
१६.	माणूस	१७
१७.	संस्कार	१८
१८.	शिक्षण	१९
१९.	जिंकता येतं	२१
२०.	बदलू या	२३
२१.	सुखद	२५
२२.	छत्रपती	२६
२३.	भल्या माणसा	२७
२४.	शिक्षणाचं भवितव्य	२८

50

ISBN :978-93-91220-02-0

AN ISBN BOOK

The Great Revolutionary Mahatma Phule

EDITED BY
DR. PRASHANT BOBADE

46 July - 2021

The Great Revolutionary Mahatma Phule

ISBN- 978-93-91220-02-0

Editor

Dr. Prashant Bobade

Mob. 9970518505

E-mail : pbobade150@gmail.com

© Dr. Prashant Bobade

Publisher

Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing House

Aurangabad (M.S.)

Mob. 9049597047

Cover page

Rajendra Mali, Shlok Design, Aurangabad

Printing

Rudrayani Offset, MIDC, Aurangabad

Type Setting

Yajuwenra Wankar, Aurangabad

First Edition

July 2021

Price

250/-

Note : The views expressed by the authors in their research articles in this book are their own. The Editor/Publisher, Editorial/Peer Review Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

Patron

Prof. Sudhirkumar Mali Chairman,

Principal Dr. S.R. Magare, Secretary

All Respected Members of Manangement

A.S. Mandal's Arts, Commerce College Trust

C.H.C. Arts, SG.P. Commerce and B.B.J.P. Science

College, Taloda, Dist. Nandurabar

Editorial Board

Prof. M.S. Jaware

Prof. R.D. More

Dr. R.I. Bhadane

Prof. N.U. Gaikwad

Prof. N.w. Tayade

Prof. H.D. Sawant

Prof. K.S. Bedse

Dr. H.M. Shaikh

Dr. B.S. Bhalerao

Prof. R.S. Pardeshi

Peer Team for Review

Prof. J.N. Shinde

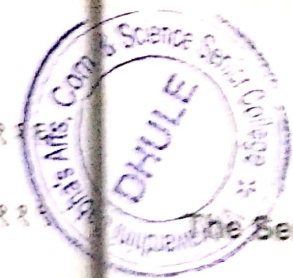
Prof. B.S. Bhamare

Prof. J.K. Pimpare

Prof. Vilas Pandit

Prof. Nishant Shende

१९	महात्मा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणाचे कार्य	-	प्रा.डॉ. जयदीप घनशाम खरात	११९
२०	महात्मा फुले यांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा अभ्यास	-	डॉ. मनोज कुमार गायकवाड डॉ. विनोद आत्माराम नन्वरे	१२१
२१	महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे साहित्यातील योगदान	-	प्रा.निलेश द. राऊत	१२६
२२	निर्मम सत्यशोधक ज्योतिबा फुले यांची सामाजिक चळवळ	-	डॉ. लता गणेशराव सावकर	१२९
२३	महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	-	प्रा.डॉ. बाबीराव भागिकर पाटील	१३४
२४	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य	-	शरद बाबुराव सोनवणे	१३७
२५	महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सत्यशोधक समाज	-	डॉ. सुधीर व. मायकवाड	१४६
२६	म. फुले यांच्या कवितांतील मानवतावादी दर्शन	-	प्रा.डॉ. शोभराव नाईकवाडे	१५२
२७	सामाजिक क्षेत्रातील आदर्शांचे महत्त्व- महात्मा फुले	-	प्रा. तुळशीदास कर्कराव रोळें	१५४
२८	ज्योतिबा फुलेंच्या साहित्यातील आत्मज्ञान	-	डॉ. वी. एस. काळेराव	१५८
२९	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे वैयक्तिक व सामाजिक कार्य : शैक्षणिक विचारधारा	-	प्रा. डॉ. निरंजण विमलरावरी शेंडे	१६४
३०	महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक चळवळी	-	श्री. लीला सुनील सनपे	१६९
३१	महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील सामाजिक विचारधारा	-	श. लीला सुनील सनपे	१७१
३२	महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या शैक्षणिक व साहित्यिक कार्ये	-	श. लीला सुनील सनपे	१७१
३३	महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील सामाजिक विचारधारा	-	श्री. लीला सुनील सनपे	१७१

The Sense of Education in Mahatma Fule's "Trutiya Ratna" a Play

Prin. Dr. A. P. Khairnar Mr. Mukesh S. Jaware
(Principal and Head, Department of English)
(Assist. Professor and Head, Dept of English)

¹ Adarsh Arts College Nizampur-Jaitane, Dist- Dhule (M.S.)
² Arts, Commerce & Science College, Taloda, Dist- Nandurbar (M.S.)

Abstract:-

The paper explores the play of Mahatma Fule's "Trutiya Ratna" in the sense of his education toward down-trodden class of Indian society. The play is written in the year 1855, when other Indian plays written in vernacular languages are influenced by British Dramas, nevertheless the play has absolute local colour. The researcher presented the sense of education and of course the superstition in Indian society. The play deals with four major characters. The protagonist couple of Kurbi Family The Priest Joshi, and Padri the a father of the church. Mahatma Fule used various literary techniques in the play, even though the up to that time these were not known to the so called learned people. The play finally shows that the only way of liberate to make themselves free from prison of castes is the education. As like other British playwright he has introduced the role of Fool, in order to comment on current happenings. The Fool is there to focus the mentality of the characters and what a spectator should understand. The play divided, as per the understanding of researcher the play divides in two parts, the exploitation of Kurbi family and Padri's forecast on present situation. It is clear that the only purpose of this play is to depict the Indian human slavery under the so called owners of the Indian society. Key Words: Society of Trutiya Seeker, Caste System, Fool, Homocope, Human Education, Superstition.

The play has five acts. The storyline is simple and straight forward. The play is the history of a village where a man who is a member of a caste, who is a member of a caste and a member of a caste. The play has been written in a simple, easy to understand, and a simple, easy to understand, and a simple, easy to understand.

महात्मा फुलेचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान

प्रा. डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील

विद्यावर्धिनी सभेचे, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
धुळे (महाराष्ट्र)

विषयप्रवेश :

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेक तत्त्वचिंतक व समाजसुधारक होऊन गेले. त्यापैकी महात्मा ज्योतीराव फुले हे भारतीय समाज क्रांतीचे महान जनक होत. स्त्री शिक्षणाचे आद्य पुरस्कर्ते होत. अर्वाचिन काळात बहुजन समाजाला अज्ञानातून वर काढणारा हा एक महापुरुष होय. अशा ह्या महापुरुषाचा जन्म १८२७ साली झाला. वडीलांचा व्यवसाय फुलांचा होता. घरचे वातावरण शिक्षणास पोषक नसूनही त्यांचे शिक्षण मॅट्रिक पर्यंत झाले. त्यांच्या वाचनात जार्ज 'वाशिंग्टन यांचे चरित्र', 'यॉमस पेन यांचा 'राईटस ऑफ मॅन' हा ग्रंथ आला आणि या दोन्हींचा ज्योतीरावांच्या विचारसरणीवर मोठा प्रभाव पडला. पेशवाई बुडाल्यानंतरच तो काळ होता. ऐषोराम, जूलूम सत्तासंघर्ष असे कलुषित वातावरण होते. मनात जाचक रुढी रिवानाबद्दल, अन्याय अत्याचाराविरुद्ध चोंड निर्माण झाली समाजातील जातीव्यवस्था व सामाजिक अन्याय या बद्दल अस्वस्थता निर्माण झाली. अस्पृश्य आणि बहुजन समाजासाठी काही तरो करावे अशी जाणीव त्यांच्या मनात निर्माण झाली. महात्मा ज्योतीराव फुले यांना भारतीय समाजक्रांतीचे जनक म्हणतात. त्यांनी जातीभेद व सामाजिक दृष्ट्या चालिरितीविरुद्ध भाषणे दिली. ब्राह्मण्याविरुद्ध बंड केले. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून सार्वजनिक सत्यधर्माची तत्त्वे सांगितली. शिक्षणाची सुरुवात आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षित करण्यापासून केली. त्या वेळी भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती अतिशय वाईट होती. आपल्या समाजाने स्त्रियांना सर्वच प्रकारच्या बंधनात पुरते जखडून ठेवले होते. त्यांना सर्व प्रकारचे हक्क नाकारले होते. म्हणून महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी सर्वप्रथम स्त्री उधाराच्या कार्याकडे आपले लक्ष वळविले. समाजात स्त्रियांना सन्मानाची वागणूक मिळावी यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. स्त्रियांच्या उधारातील महत्त्वपूर्ण अडथळा म्हणजे शिक्षणाचा अभाव ही बाब ज्योतीरावांनी अचूक हेरली होती. त्यावेळी स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता.

तत्कालिन समाजाचा स्त्री-शिक्षणासंबंधीचा दृष्टिकोन अतिशय प्रतिकूल होता. स्त्रिया शिक्षण घेऊन शहाण्या झाल्या तर त्या विघडतील असा सार्वत्रिक समज होता.

समाजातील सनातनी मंडळीची तर स्त्रियांना शिक्षण देणे धर्मबाह्य आहे. अशीच धारणा होती. स्त्री शिक्षणाशिवाय स्त्रियांचा उधार होऊच शकत नाही. ही वज्रमुठ महात्मा फुलेंनी बांधली होती. त्यामुळेच त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य सर्वप्रथम हाती घेतले. त्यावेळी स्त्रियांचा काय? तर ब्रह्मणोत्तर समाजाला शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. त्यावेळी आज सारखे सार्वत्रिक व सार्वजनिक शिक्षण नव्हते. शिक्षण ही केवळ ब्राह्मणांचीच मक्तेदारी होती. ब्राह्मणोत्तर मुलांनी शाळेत जाऊ नये विद्या घेऊ नये यासाठी धर्माचा धाक दाखवला जाई. त्यामुळे शाळेत केवळ ब्राह्मण मुलेच शिकून शहानी व्हायची व इतर समाज मात्र अज्ञानाच्या खाईत खिलपत रहायचा देशातील स्त्रियांची स्थिती फार बिकट होती. समाजव्यवस्थेत तिला हिन वागणूक दिली जाई. स्त्री ही उपभोगाची वस्तू आहे, ती पुरुषापेक्षा कनिष्ठ असते, तिचे काम फक्त चूल आणि मूल एवढेच असते, स्त्रियांनी शिक्षण घेतल्यास शिक्षण सुध्दा भ्रष्ट होते. शुद्रांना व स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाही स्त्री ही विश्वासास अपात्र, दुष्ट, चंचल, अविचारी माणण्यात येत असे, स्त्रिला शिक्षण दिल्यास ती कुमागांस लागेल व संसाराचे वाटोळे होईल, शिक्षण घेतल्याने मुली विधवा होतील, स्त्री ही दोषाची अज्ञानाची खाण असून तिला शिकविणे म्हणजे वेड्याच्या हातात कोलीत देण्यासारख आहे. शिक्षणामुळे मुली बिघडून जातील, धर्म व संस्काराचे पालन करणार नाहीत. अशा प्रकारच्या अनेक वाईट समजूती समाजामध्ये होत्या. म्हणून महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी प्रथम स्त्री उधाराचे कार्य हाती घेतले. स्त्रियामुळेच समाजाचा पर्यायाने देशाचा विकास होईल. हे त्यांनी पक्के हेरले होते. त्यामुळेच महात्मा फुले म्हणतात. जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, जी जगाते उधारी विद्या हाच सुधारणेचा खरा पाया आहे. हे ओळखून त्यांनी अनेक शाळा काढल्या व सर्व जातीतील स्त्रियांना शिक्षण देण्याचा वसा घेतला म्हणूनच ते देशातील स्त्री शिक्षणाचे जनक ठरतात.

त्याच प्रमाणे देशात इंग्रजी राजवट असल्याने ते लेखी कायद्यावर आधारित होते त्यामुळे आपल्या लोकांची अज्ञान व निरक्षर लोकांची फसगत होऊ शकते ही फसगत टाळण्यासाठी त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे तसेच मानसिक व आर्थिक गुलामगिरीतून सुटका होण्यासाठी शिक्षण हे प्रभावी हत्यार आहे या वर महात्मा फुले यांचा ठाम विश्वास होता. याच कारणांसाठी त्यांनी शिक्षण वरिष्ठ वर्गातून आपोआप खालच्या वर्गापर्यंत पाझरत जाईल या पाझरण किंवा झिरपणी सिध्दांतास विरोध करून समाजातील सर्वच स्त्री-पुरुषांना, मुलांना मुलींना शिक्षण दिले पाहिजे. यासाठी प्रयत्न केला. शिकून सर्वांना नोकऱ्या मिळणार नाहीत याची जाणीव महात्मा फुले यांना होती त्यामुळे त्यांनी व्यवहारज्ञान व व्यावसायिक कौशल्यांचा पाठपुरावा केला. तत्कालीन समाजात व्यसनाधिनता वाढलेली पाहून त्यांनी शुद्र मुलामुलींना शाळेत घालवे, सुशील करावे अशी भूमिका मांडली. शिक्षणानेच सर्व काही होत आहे त्यासाठी आधी शिक्षण घेतलेच पाहिजे. जीवन शिक्षण ही काळाची गरज आहे. त्यासाठी त्यांनी नेहमी स्त्री शिक्षणाचा पाठपुरावा केला. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करावे असा विचार मांडला, शाळेसाठी प्रशिक्षित शिक्षकच असले पाहिजेत तसेच ते शिक्षक बहुजन समाजातील

असावेत हा विचार मांडला. खेडयाकडे शिक्षक काम करण्यासाठी धजत नसत त्यामुळे त्या विशेष सोयी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत, ग्रामीण भागातील शिक्षकांची सोय, राष्ट्रनिर्माणासाठी क्षुद्रांना शिक्षण, शिक्षण प्रणालीतील अमूलाच्या व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण, त्रिभाषा सुत्राचा अवलंब, शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करण्याबाबतचे विचार त्यांनी मांडले बऱ्याच गोष्टी आपल्या शाळेत अंमलात आणल्या.

१९४८ मध्ये पहिली खाजगी मुलींची शाळा काढली. समाजाचा विरोध पत्करून स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. शेतकऱ्यांचा आसूड सार्वजनिक सत्यधर्म, इशाशा गुलामगिरी अशा अनेक ग्रंथांचे त्यांनी लेखन केले.

भारतीय स्त्री शिक्षणाचे आद्य प्रवर्तक व शिल्पकार म्हणजे महात्मा फुले असे यांचा संबोधले जाते. त्यांच्या पत्नी म्हणजे सावित्रीबाई फुले यांचा शिक्षण प्रसारात सिंहाचा वाटा आहे. म. फुले विद्येला म्हणजेच शिक्षणाला किती महत्त्व देत हे त्यांच्याच शब्दात पुढील काव्यपंक्तीतून सांगता येते.

विद्येविना मति गेली, मतिविना नीति गेली,

नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले,

वित्ताविना शुद्ध खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।

सर्व व्यक्ती समान असल्यामुळे व्यक्ती विकासाच्या दृष्टीने व समाजाची आत्थ्यांतिक गरज या दृष्टीने शिक्षण क्षेत्रातील मक्तेदारी संपवून समाजातील आधिकारिक व्यक्तींना शिक्षण देण्यात यावे. कोणतेही शिक्षण देतांना धर्म, वंश, जात व लिंग यांचा विचार न करता मानवतावादाची मूल्ये विकसित करण्यासाठी शिक्षण देण्यात यावे.

काही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत शिक्षणात सक्तीची कल्पना मान्य करून अशा शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्यात यावे. शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या स्त्रियांना व बहूजन समाजाला आग्रक्रमाने संधी उपलब्ध करून देऊन सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात यावा. शिक्षण विषयमतेवर अधारित न ठेवता समतेवर अधारित असावे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही चिरस्थायी मूल्ये शिक्षणातून निर्माण झाली तरच व्यक्तीमत्त्वाचा चांगला विकास होऊन सामाजिक समता प्रस्थापित होते. ज्ञान संवर्धनाबरोबरच राष्ट्रीय वृत्तीची जोपसना, प्रखर राष्ट्रप्रेम, आत्माभिमान, विश्वबंधुत्व व मानवाबददलची सहृदयता या मूल्या निर्मितीला शिक्षणात महत्त्व देण्यात यावे. असे महात्मा फुलेंचे शिक्षण विषयक तत्त्वज्ञान होते. महात्मा फुलेंनी पुण्याला बुधवार पेठेत भिडे वाड्यात पहिली मुलींची शाळा काढली. शिक्षकाचे काम हे ज्योतीराव स्वतः करीत सावित्रीबाईंनी सुध्दा या कामात त्यांना खुप चांगली मदत केली कारण त्यांना ज्योतीरावांनी लिहणे. वाचणे शिकवून चांगले तयार केले होते. सामान्य लोकांना स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व नसल्यामुळे त्यांनी सावित्रीबाईंचा खुप छळ केला होता. काही लोकांनी त्यांच्यावर दगड, गोटे, शेण सुध्दा फेकले. ज्योतीरावांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी अनेक शाळा

मा. हे पवित्र कार्य करत असतांना ज्योतीबा आणि सावित्रीबाईंना खुप संकटांना सामोरे जावे लागत असे त्यामुळे त्यांचे वडिल गोविंदरावांनी हे शिक्षणाचे काम तूम्ही सोडून द्या असे सांगितले. पण ज्योतीरावांनी ऐकले नाही शेवटी त्यांना वडीलांचे घर सुध्दा सोडावे लागले.

१८५२ साली मुंबईचे गव्हर्नर व शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष सर भास्कर पेरोसाहेब यांनी पुण्याला एक दरवार भरवून ज्योतीबांच्या कार्याचा शाल देऊन गौरव केला. स्त्री शिक्षणाचे काम चालू असताना अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या लोकांना ही शिक्षण दिले पाहिजे त्यांना उदधार शिक्षणाद्वारेच होईल, अशी त्यांची पक्की खात्री होती म्हणून इ.स. १८५१ साली मागपेठेत त्यांनी अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा सुरु केली. अस्पृश्य वस्तीत स्वतः फिरून त्यांनी पुण्याकडे मुले जमा केली. त्याचप्रमाणे प्रोढाणासुध्दा शिक्षण देण्याचे काम ज्योतीरावांनी केले. गाठा व माळी समाजातील मुलांसाठी सुध्दा त्यांनी अनेकशाळा काढल्या. ज्या लोकांना गाजावर शिक्षण मिळत नव्हते त्यांना ते मिळाल्यामुळे ते लोक स्वतः अज्ञानातून बाहेर पडतील आणि त्यामुळे देशाचा सुध्दा उध्दार होईल हा विचार त्यांच्या मनात होता. पुरुष प्रधान व्यवस्था आणि शोषण, दारिद्र्य अशा दुहेरी दुखाने पोळलेली शुद्ध स्त्री ही फुल्यांच्या विचारांची केंद्रबिंदु होती. स्त्रियांना समाजातील दुय्यम स्थानामुळे नैसर्गिक मानवी अधिकारांना मुकावे लागले. ही जाणीव ज्योतीबांना होती स्त्रीला सामाजिक जीवनात समान दर्जा व समान संधी मिळाली पाहिजे एवढाच त्यांचा आग्रह नव्हता तर स्त्री ही पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहे स्त्री ही सहनशील, प्रेमळ व कर्तव्यदक्ष असते असे त्यांचे मत होते.

अहमदनगरची मिशनरी शाळा महात्मा फुलेंच्या पाहण्यात आली व त्यांना शैक्षणिक कार्याची प्रेरणा मिळाली. व समाजातील स्त्री शिक्षणाचा विरोध झुगारून त्यांनी अनेक शाळा उघडून शिक्षणाचे कार्य सुरु केले. त्यांच्या मते स्त्रियांना शिकवले तर घर आणि समाजाची सुधारणा होते यावर त्यांचा गाढा विश्वास होता. बहूजनांना शिक्षणाची दारे बंद असताना त्यांच्या शिक्षणासाठी अनेक शाळा उघडून शिक्षणासाठी प्रेरित केले व त्यांना शिक्षण दिले.

प्राथमिक शिक्षण सर्वांना दिले पाहिजे व ते सक्तीने दिले पाहिजे हा विचार ते नेहमी करत म्हणून त्यांनी सार्वजनिक प्राथमिक शिक्षणाचा आग्रहाने पुरस्कार केला. प्राथमिक शाळेतील शिक्षक प्रशिक्षित हवा त्याला पुरेसे वेतन मिळावे बहूजन समाजाच्या हितासाठी शिक्षक सुध्दा बहूजन समाजातील असावा. प्राथमिक शिक्षणात शेती, आरोग्य व मूलभूत ज्ञानाचा समावेश असावा. ग्रामीण भागातील जनतेच्या गरजा लक्षात घेऊन अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात यावी. शिक्षणात व्यवहारिक व उपयोगी शिक्षणावर भर असावा त्यात मोडी, बालबोध, लेखन, वाचन, हिशोबाची माहिती, सर्वसाधारण इतिहास, भूगोल, व्याकरण शेतीचे प्राथमिक ज्ञान, नीति व आरोग्याचे सोपे पाठ, यांचा समावेश असावा. प्राथमिक शाळेचे निरिक्षण अधिक कार्यक्षम व्हावे. स्थानिक कराचा ५० टक्के भाग शिक्षणावर खर्च करावा, विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या व बक्षिसे द्यावीत.

महात्मा फुले स्त्री शिक्षण, प्राथमिक शिक्षण या बरोबरच शेतकरी व कामकऱ्या शिक्षणाचा सुध्दा विचार करतात. त्यांना ऐतखाऊपणा, पोशाखीपणा, मुळीच आवडत नसत. शेतकरी, कामकरी, श्रमिकांचे सुशिक्षित पांढरपेक्षा समाजाकडून होत असलेले शोषण पाहून त्यांना खूप चिड येई. आपल्या शेतकऱ्यांचा आसुड या ग्रंथात त्यांनी आपला संताप व्यक्त केला आहे. शेतकरी व कामकरी श्रमिक लोकांचे जीवन सुधारण्यासाठी त्यांनी शिक्षणाची गरज सांगितली त्या बदल सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा करावा असे ते म्हणतात. त्यांच्यासाठी सुधार रात्र शाळा काढल्या. बहुजन समाजाचे शिक्षण झाल्याशिवाय राष्ट्र स्वतंत्र होणार नाही, बलवान होणार नाही या वर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता.

सारांश :

भारतीय समाजक्रांतीचे जनक महात्मा फुले हे शिक्षण तज्ञ ही होते. त्यांचे सामाजिक क्रांतीचे तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक तत्त्वज्ञान एकच होते. शिक्षणास त्यांनी समाजपरिवर्तनाचे साधन मानले बहुजन समाजाला अज्ञानातून वर काढून त्याला अर्वाचीन काळी जागवितारा या देशातील महात्मा फुले हा एक महापुरुष होता. त्याचा वास्तवतावाद हा सामाजिक वास्तवतावाद होय. वास्तवाला सत्याच्या पातळीवर आणण्याचे कार्य त्यांनी केले. त्यांचे तत्त्वज्ञान म्हणजे पोकळ बडबड नव्हती. शिक्षणातून विचारप्रधान कृतिशिलता यावर त्यांची श्रद्धा होती व तेच त्यांचे वैशिष्ट्ये होते. शिक्षणापासून दूर राहिलेल्या समाजातील दुर्बल व वंचित घटकाच्या विकासाकडे त्यांचे विशेष लक्ष होते. सामाजिक न्याय मिळवून देण्याचा त्यांनी अव्याहत प्रयत्न केला. शिक्षणातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांचा विकास साधण्यावर भर दिला. शिक्षणाचे स्वरूप व्यवसायाधिष्ठित असावे हे तळमळीने सांगितले. भारतातील शिक्षण हे आम जनतेसाठी खुले करण्याचे फार मोठे कार्य महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केले यातच त्यांच्या कार्याचे श्रेष्ठत्व सामावलेले आहे.

संदर्भ :

१. शहा जी.बी., पाटील बी.एल., आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २००८.
२. कठारे अनिल, आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २०१३.
३. राठी शुभांगी, महाराष्ट्रातील सामाजिक-राजकीय चळवळी व प्रशासन, अथर्व पब्लिकेशन, धुळे, २०१४.
४. बोरोळकर कृ. दि., भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्याबुक पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जून १९९५.
५. भोळे भा.ल., आधुनिक भारतीय विचारवंत, दिपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, १९९५.
६. काचोळे द.धो., भारतीय सामाजिक विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९९.
७. शिंदे ज.रा., भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९९.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे बहुजन शिक्षण विषयक विचार व कार्य

शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग,

श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व

कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री जि.धुळे

प्रस्तावना

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण पुणे शहरातील स्कॉटीश मिशनरीच्या शाळेत झाले. या शाळेत ते इतर जातीच्या मुलांमध्ये मिसळत असत व त्यात अस्पृश्य जातीची मुलेही होती. तरुण वयातच त्यांनी अहमदनगर येथे अमेरिकन मिशनऱ्यांनी चालवलेल्या मुलींच्या शाळेला भेट दिली तेव्हा ते अतिशय प्रभावित झाले आणि त्यापासून प्रेरित होऊन त्यांनी कनिष्ठ जातीच्या मुलींकरता शाळा काढण्याची प्रेरणा घेतली. त्यावेळी फुले २० वर्षांचे होते. १८४८ मध्ये त्यांनी पुणे येथे बुधवार पेठेत भिडे वाड्यात मुलीसाठी पहिली शाळा सुरु केली. त्याचप्रमाणे १८५१ मध्ये अस्पृश्यांसाठीही पहिली शाळा पुण्यातच नाना पेठेत सुरु केली. त्यानंतर त्यांनी अनेक शाळा सुरु करून त्या शाळांतून महार, माग आदी अस्पृश्य जातीच्या मुलांना प्रवेश दिला. पाश्चात्य शिक्षण व त्यातील बुद्धीप्रानाप्यवादी दृष्टिकोन यांची कनिष्ठ जातींना त्यांच्या दास्यातून मुक्त करण्यात महत्वाची भूमिका राहणार असून त्याद्वारे ब्राह्मणी सत्तेचे वर्चस्वही कमी होईल, असे ज्योतिबा फुले यांचे मत होते. महात्मा फुले यांच्या समय शिक्षणविषयक विचारांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न या शोध निबंधात केलेला आहे.

ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारच्या काळातील भारतातील शिक्षणाची स्थिती

महात्मा फुले पूर्वकाळात आधुनिक दृष्टीने ज्याला आपण शिक्षण म्हणतो ते अस्तित्वातच नव्हते. कारण ज्याठिकाणी दरिष्ठ वर्गीयांची बरीच वस्ती असायची तेथे

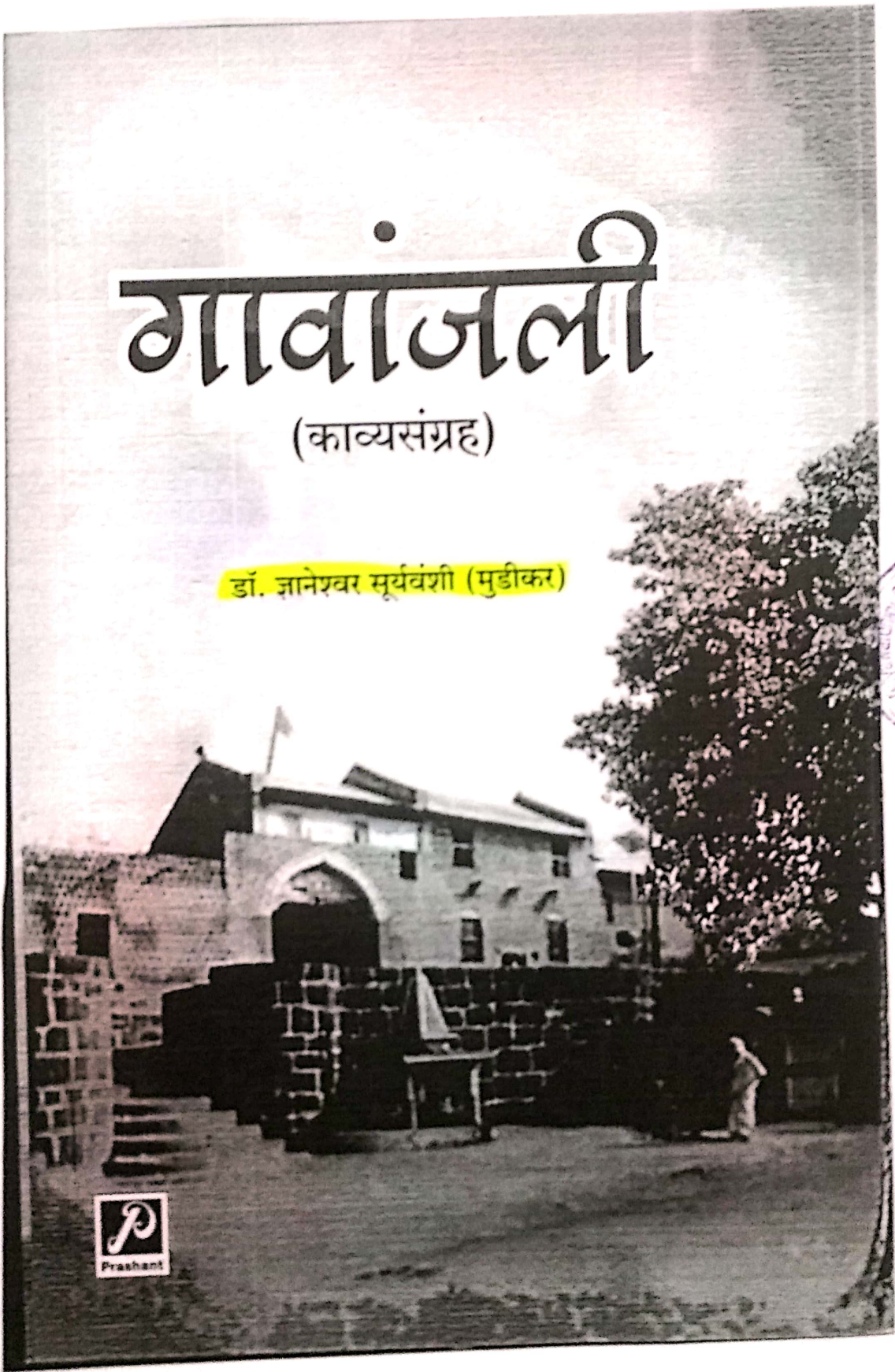
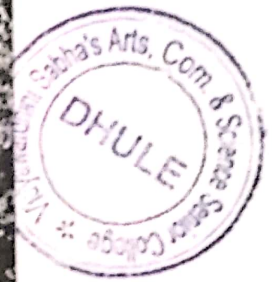

51

गावांजली

(काव्यसंग्रह)

डॉ. ज्ञानेश्वर सूर्यवंशी (मुडीकर)

गावांजली

(काव्यसंग्रह)

ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी (मुडीकर)

प्रशांत पब्लिकेशन्स

Scanned with OKEN Scanner

प्रशांत पब्लिकेशन्स

गावांजली / ज्ञानेश्वर सूर्यवंशी

Gavajali / Dnyaneshwar Suryawanshi

© ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी (मुडीकर)

२७ आज्ञा, द्वारका नगर, नकाणे रोड, देवपूर,
धुळे - ४२४००२, महाराष्ट्र.

संवाद : ९७२२७८८७३७, ८२७५५८९२६८

Email : dssvwsrediffmail.com

प्रकाशक

रंगराव पाटील

प्रशांत पब्लिकेशन्स

३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ, जळगाव ४२५००१.

दूरध्वनी : ०२५७-२२३५५२०, २२३२८००

Email : prashantpublication.jal@gmail.com

Website : www.prashantpublications.com

पहिली आवृत्ती : एप्रिल २०२२

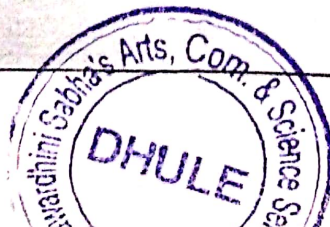
ISBN 978-93-92425-61-5

मुद्रण : थॉमसन प्रेस (इंडिया) लि., दिल्ली

अक्षरजुळवणी : प्रशांत पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ 125 | \$ 10 | £ 8

२ | प्रशांत पब्लिकेशन्स

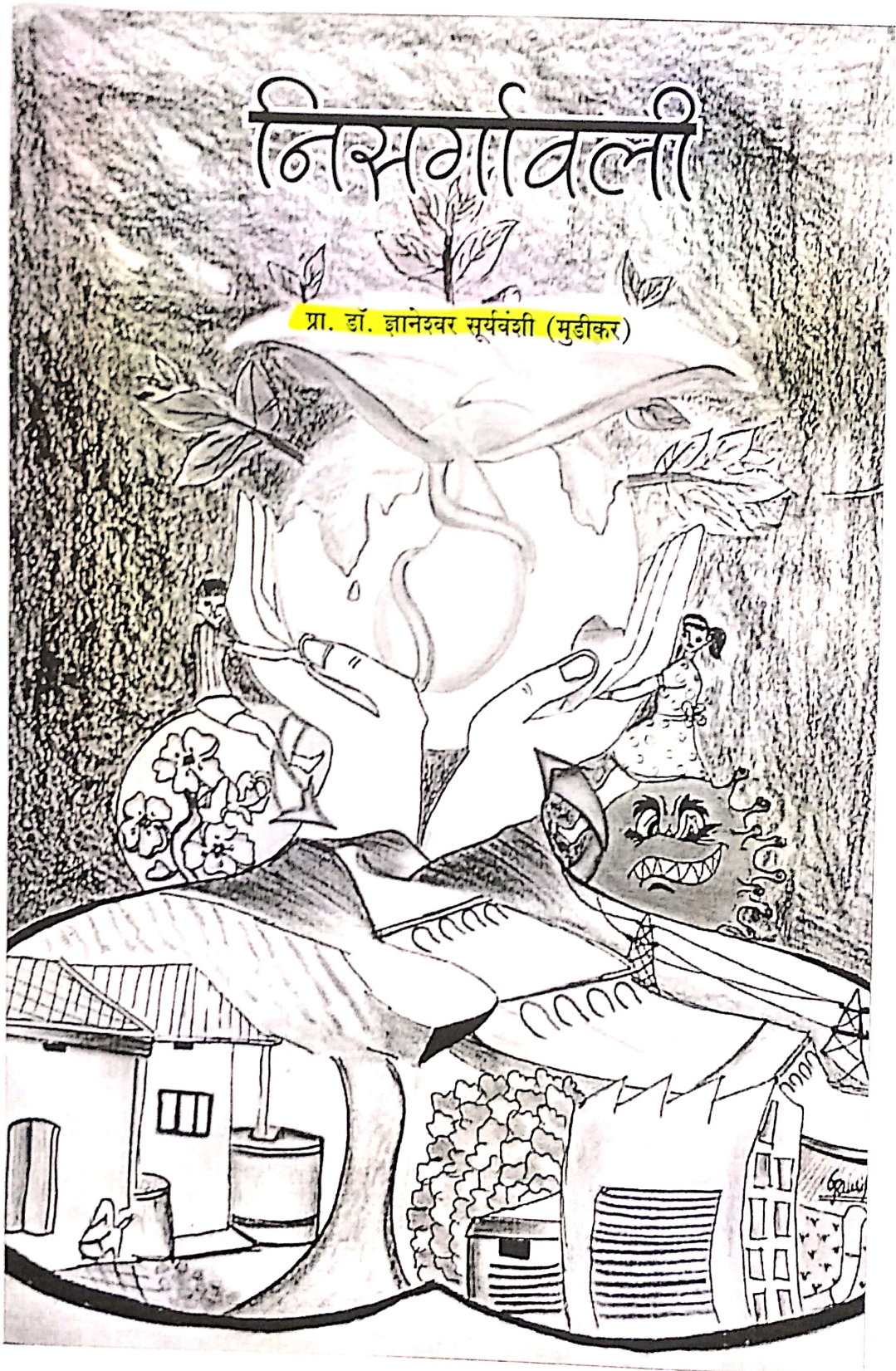
अनुक्रमणिका

१. भाव भावें / १३	२७. पाते संबंध / ४७
२. जगल्लो / १४	२८. पक्ष्याची गीफिल / ५०
३. जलामदार / १५	२९. तुला / ५१
४. छकड / १६	३०. माहां जीवन / ५३
५. बैलजोडी / १७	३१. गारीडी / ५५
६. शेती / १८	३२. नाच्या / ५६
७. लक्ष्मी / १९	३३. जत्रा / ५७
८. काय भेत आईला ? / २१	३४. जलतिरोनी / ५८
९. रंगू / २२	३५. काडी / ५९
१०. नात्याचा नाश / २३	३६. चाक / ६०
११. संघर्ष थानी / २४	३७. पाचर / ६१
१२. डबेवाला / २५	३८. धुलाई कपड्याची / ६२
१३. गावची शाम / २७	३९. रेशन / ६३
१४. माझी शाळा / २९	४०. दुकानवाला भाऊ / ६५
१५. कोरोना / ३०	४१. टपरी / ६६
१६. मैत्री कैची / ३२	४२. कर्तनालय / ६७
१७. जात / ३३	४३. झोपडी / ६८
१८. संघर्ष / ३५	४४. दिवा / ६९
१९. गेलो शहराकडे / ३७	४५. विजेचा खांब / ७०
२०. उमेद / ३८	४६. देऊळ / ७१
२१. स्थलांतरित मजूर / ३९	४७. प्रतीक / ७२
२२. माय / ४०	४८. सोबती / ७३
२३. स्त्री / ४२	४९. पुजाऱ्याचा रोजगार / ७४
२४. मित्र एकत्र / ४३	५०. माणसं जोडणं / ७६
२५. असे ही दिवस / ४४	५१. धन्वंतरी / ७८
२६. लोकशाहीची थड्या / ४५	५२. भामट्या / ७९

48
5

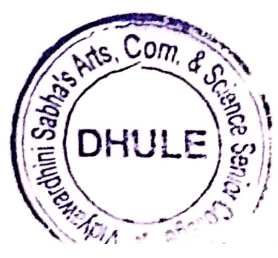
निर्भगावली

प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर सुर्यवंशी (मुडीकर)

म - 2022 May -

48

निसर्गावली

प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी (मुडीकर)
सहयोगी प्राध्यापक, भूगोलशास्त्र विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

निसर्गावली

(Nisargavali)

© प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी (मुडीकर)
२७, आज्ञा, द्वारकानगर, नकाणे रोड, देवपूर, धुळे
मो. ९४२२७८८७३६, ८२७५५८९२६९
Email - dssvws@rediffmail.com

ISBN : 978-93-91712-34-1

पुस्तक प्रकाशन क्र. ९१५

प्रकाशक व मुद्रक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे - ४२४००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव - ४२५००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvpublications@gmail.com

वेबसाइट : www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती : १६ मे २०२२

अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : १५०/-

E-Book available on

amazon.in ■ GooglePlayBooks ■ atharvpublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvpublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

२ | अथर्व पब्लिकेशन्स

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

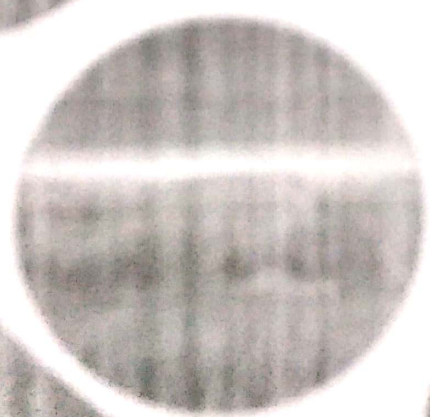
१. वृक्ष सोयरे	११
२. अमृतनिंब	१३
३. वृक्ष	१४
४. मोल झाडाचे	१५
५. नातं निसर्गाचं	१८
६. सागरा	१९
७. नामावली	२०
८. गाण मातीचे	२२
९. मुंगी	२३
१०. पदार्थ	२५
११. टोळधाड	२७
१२. थांबलं का?	२८
१३. निसर्ग-मानव	३०
१४. पुष्प उत्सव	३१
१५. आपत्ती	३२
१६. वाळू	३३
१७. स्थिती	३४
१८. फुलं	३६
१९. भाजी मेळा	३७
२०. पावसाची सर	३८
२१. पर्यावरण वाचवूया	४०
२२. शाश्वतवाद	४२

LAND RESOURCE: METHODS & MANAGEMENT

Dr. Dnyaneshwar Shivaji Suryawanshi

Associate Professor of Geography,
Department of Geography,
VYS Arts, Commerce & Science College,
Dhule, Maharashtra

LAND- RESOURCE: METHODS & MANAGEMENT

Author

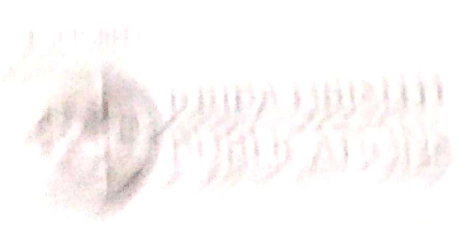
Dr. Dnyaneshwar Shivaji Suryawanshi

Associate Professor of Geography,
Department of Geography,
VWS Arts, Commerce & Science College,
Dhule, Maharashtra.

Kripa-Drishti Publications, Pune.

Handwritten text in Arabic script, likely a header or title, consisting of two lines.

Handwritten text in Arabic script, located to the right of the circular stamp.

Handwritten text in Arabic script, located below the circular stamp.

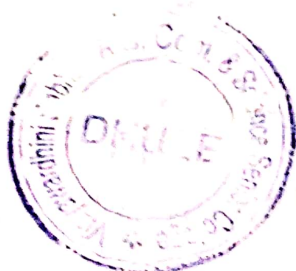
PREFACE

The drought prone area of Maharashtra is defined by the fact finding committee (1973) along with The Review Committee (1987) headed by V. Subramaniam. There are 09 drought-prone tahsils in Jalgaon district identified by V. Subramaniam in the study region. These tahsils are Amalner, Dharangaon, Parola, Erandol, Chalisgaon, Bhadgaon, Pachora, Jamner and Muktainagar. There are 47 circles included in these 09 drought prone tahsils. Land resources management for drought mitigation and upliftment of the present study is important because of their influence on the society and the economy of any nation. Reducing long term vulnerability to drought remains possible but requires a fundamental shift in the approaches to deal with water resources management. The word 'drought' indicates scarcity of water for ecosystems, land and human use, resulting in failing crops, livestock, livelihoods and human health. During the last century, this region experienced many episodes of drought whose frequency has increased during the last decades. This climatic phenomenon has negatively affected agriculture and livestock production and involved natural resources degradation. From this study, we can conclude that although drought phenomenon is complex and remains a little understood, many indicators of early warning and drought mitigation and strategies have been developed and tested by scientists worldwide. Most commonly, there are three components in a drought plan: monitoring and early warning; risk assessment; and mitigation and response.

Arable land covers a total area of 554843 hectares which is 79 % of total area of the study region. The per capita availability of land in the study area has declined from 0.49 hectare in 1981 to 0.33 hectare in 2011 and is projected to slide down to 0.12 hectare in 2041. As far as agricultural land is concerned the per capita availability of land has declined from 0.25 hectares in 1981 to 0.15 in 2001 and is projected to slide down to 0.9 hectares in 2041. This decline in per capita land availability in the study region is mostly on account of rising population. The area under irrigation is constant but slightly increased from 3.3% in 1978-80 to 5.5 % in 2008-2010, due to new water conservation and management schemes.

Author

Dr. Dayaneshwar Shivaji Suryawanshi
Associate Professor of Geography,
Department of Geography,
VWS Arts, Commerce & Science College,
Dhule, Maharashtra.

Healthy Society for Healthy Nation

© Reserved

Publisher & Printer

Rangrao A Patil | Prashant Publications

3, Pratap Nagar, Dyaneshwar Mandir Road, Near Nutan Maratha College,
Jalgaon 425 001 Ph: 0257-2235520, 2232800

Web: www.prashantpublication.com Email: prashantpublication.patil@gmail.com

Edition: Feb. 2018 ISBN: 978-93-84228-07-1 Price ₹ 195

Cover Design: Swapnil Patankar Typesetting: Prashant Publications, Jalgaon

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Publishers.

2 | Prashant Publications

CONTENTS

List of tables	7
List of figures.....	8
1. Public Health In India: A Critical Analysis	9
Dr Shikha Jain	
2. Mental Health And Social Health - An Analytical Study	15
Dr. Noel Dan	
3. Health In India	20
Dr. Raju Lotan Bhadane	
4. Public Health Administration- A Historical Review	29
Dr. Jaishri Gavit	
5. History of Indian Health Administration Up to.....	36
Independence	
Mr.Umesh Ashok Gogadiya & Mr.Harshal Hiranman Patil	
6. Burning Problem Of Health Personnel In Tribal Area.....	44
Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi, Dr. Sandip B. Garud	
7. Role Of NGOs In Public Health	58
Dr. Dileep Jankiram Ghongade	
8. History Of Public Administration In India	64
Mr. Pankaj Laxman Sonawane	
9. Public Health Administration In Indian During.....	72
British Rule	
Dr. Shubhada Rawal	
10. Healthcare in India : Structure and Function.....	78
Dr. Sunanda V. Thakare	
11. Community Based Monitoring And Planning	90
For Public Health System In India	
Dr. Raghunath Mahajan	

12. **Impact Of Mass Media On Knowledge Attitude95
And Practices Amongst The ANC Mothers Attending
The ICTC At Tanda Medical College
Mr. Sanjay Bhonge**
13. **The Role Of Public Health In Daily Life106
Prof. Dr. Sambhaji A. Sonawane**
14. **Relation Of Mental Health And Social Health109
Prof. Vaishali J. Korde**
15. **Philosophical Approach To Social & Mental Health116
Prof. H. D. Sawant**
16. **The Awareness Of Public Health And Administration.....121
Prof. Dr. Amol Uttamrao Patil**
17. **Holistic Health Is A Today's Need.....124
Dr. Sudam Gemu Rathod**
18. **A Study Of Emotional Intelligence And Mental Health
Among Indoor And Outdoor Sports Person.....128
Prof. Mahendra Satyavijay Wagh**
19. **Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents.....132
Vijay Mahadeorao Bhujade**
- ✓ 20. **Social Health And Mental Health In 'A Handful Of Rice'.....136
Dr. Hemant Sudhakar Dalal**
21. **A Study Of National Rural Employment Gaurantee Act139
Pandurang R. Pawar**
22. **The Indian Administration : Federal Principle and150
Indian Constitution
Dr. Santosh S. Khatri & Prof. Sujata Shirode**

LIST OF TABLES

- Child Malnutrition	20
- Threshold Population essential for each Health care facilities suggested by national Health Plan	47
- Existing and required health care facilities and Health Personnel according to population	48
- District wise availability of facility and health personnel	81
- Population per public health facilities across 1991, 2001 and 2011	82
- Population per Public as well as Private Bed (2009-10)	83
- Population per Doctor/Nurse in the Public Sector	84
- Antenatal Care By District: Percentage of women (aged 15-49 who received any antenatal check-up (ANC) by districts, Maharashtra, 2007-08	85
- Percentage of women (aged 15-49) who received different types of antenatal care (ANC) by districts	86
- Institutional deliveries	87
- Maharashtra Across DLHS Surveys	88
- RCH OUTCOME INDICATOR	89
- Demographic distribution of respondents	99
- Distribution of respondents according to their knowledge regarding prevention Measures about HIV	100
- Association of Source of information and correct knowledge about prevention about HIV amongst the respondents	102
- Distribution of the respondents according to Misconceptions about HIV AIDS	103
- Association between Source of Information and misconception about HIV amongst the respondents	103
- Distribution of respondents Attitude towards HIV positive person	103
- Distribution of the respondents according to their practices pertaining to voluntary testing and prevention of HIV Practice (n-181)	104
- Mean and SD score of Indoor and Outdoor sports Person in Emotional Intelligence	130
- Mean And SD score of Indoor and Outdoor sports Person in Mental Health	130
- Funding	143

Social Health and Mental Health in 'A Handful of Rice'

Dr. Hemant Sudhakar Dalal
Head & Asst. Prof.,
Dept. of English,
Vidyawardhini College, Dhule

Introduction:

Kamala Markandaya's 'A Handful of Rice', is a realistic novel. It presents various problems in Indian society. It also deals with social health and mental health, of characters. Ravi is the protagonist in the novel. The present novel deals with the problems of unemployment, crime, love, family, poverty, hunger and economical differences.

Ravi comes to city for employment. But he does not get any employment. About it, Pravati Misra comments in her book 'Class Consciousness in the novels of Kamala Markandaya', "Kamala Markandaya has presented similar conditions of the Indian villagers in Nectar in a Sieve, Possession and A Handful of Rice. Like Munoo, Val leaves his native place under economic pressure. He gets the news of his mother's death when he is engrossed in his prospective career-making endeavours. In A Handful of Rice Ravi goes to city leaving behind his native land and his parents. But he is disillusioned and disappointed when all his attempts to overcome hunger, debt and economic insecurity turn futile. In his own village, his father has to endure poverty due to the corrupt money-lenders, the black marketeers, and the defective land and food distribution systems. It is in the city that Ravi observes the big gap between the rich and the poor..."¹

City can not give any comfort to Ravi except Nalini. Ravi is not ready to go back to his village. So he joins Damodar's gang. He makes crime. Nalini's love change him, but can not provide any economical comfort to him. About Nalini, K. Meera Bai comments in her book 'Women's Voices: The Novels of Indian Women Writers', "Nalini is well-drilled in the conventional ideas of wifely duties and puts up with the ill-treatment. She does not aspire for great things but is easily satisfied with the simple pleasures of life. Nalini suffers silently. Though she wishes to pull down the wall that has risen

between them, break the silence and reach him, she is too nervous to do so and is afraid of his reactions. She just wonders what it would be like to have no fears at all-fears about milk or money or the future of the heavy hand of the moody husband."²

Social health is disturbed because of unemployment, poverty, and hunger. Ravi, Nalini and Appu's family are the victims of bad social health. Criminal like Damodar prospers day by day, and Ravi, who is ready for hard work, and Appu a tailor, suffers a lot. There is no poetic justice, 'Good is rewarded and bad is punished.' Graduate does not get any job. There is economic imbalance in the society. Appu makes hard work, but he gets little money. Puttanna, who is Appu's daughter Thangam's husband, does not ready for hard work. On the contrary, Appu, who is an old tailor, makes hard work. Ravi also tries to make money by hard work, but he does not get success. On the other hand, Damodar, criminal becomes rich and lives comfort life. Here, social health disturbs and young generation attracted towards crime.

About domestic health in the present novel. Dr. Neerja Garg says, in her book, 'Kamala Markandaya's Vision of Life', "Ravishankar undergoes for kinds of transformation in tune with four kinds of social life : vagrancy, workmanship, domesticity, mobsterism. As a vagrant, his social life is confined to wine, woman, and sharp practice; as a workman, his social life moves within the sphere of hard work and sincere earning; as a domesticated individual, he deals fairly with those who are related to him by his marriage with Nalini; and as a mobster, his social life is marked with recalcitrance, animosity and grouse. His vagrancy led him to the point of converting him into a workman, and the power that converted his heart and mind was love."³

Social health disturbs the mental health of the characters in the present novel. Ravi is disturbed due to unemployment and poverty. Appu is disturbed, because of low wages, hunger and poverty. Jayamma also suffers from poverty and marriage life. Nalini, Raju and other characters are also the victims of disturb mental health. Ravi becomes alcoholic due to family and economic tension. External forces disturb mental health of human beings. About it,

सामाजिक नीतिशास्त्र

सामान्य व प्रथम

डॉ. सुनील साहू

27 वैश्वीय व्यवसायातील समस्या	डॉ. मुबीन शेख	154
28 वैश्वीय व्यवसायातील अनेकतेची समस्या व उपाय	डॉ. साखाराम मोरे	164
29 वैश्वीय व्यवसायाचे बदलते स्वरूप	डॉ. बाजीराव पाटील	170
30 शिक्षण आणि नीती	डा. पुष्प देवतळे	176
31 शिक्षण व्यवसायातील समस्या: नीतीची गरज	डा. गोदावरी ना. मुरारे	182
32 शिक्षण व्यवसायातील नैतिक जबाबदारी	मंगेश्वर सोनवणे	188
33 पर्यावरणीय नीतिशास्त्रातील शाश्वत (निरंतर) विकास संकल्पना	डॉ. अमन बगडे	194
34 पर्यावरणीय नैतिकता: एक तात्त्विक चिकित्सा	डा. धनराज हाडुळे	202
35 पर्यावरणातील समस्या व उपयोजित नीतिशास्त्र	डा. विजय दिळेकर	210
36 नीतिशास्त्र, उपयोजित नीतिशास्त्र आणि पर्यावरणीय प्राणी हक्क, समस्या व उपाय	सचिन राजपुत	214
37 जैववैज्ञानिक नीतिशास्त्राची तत्वे	डॉ. हरिश नवने	225
38 धर्म आणि ईश्वर यांची नैतिक उपयोगिता	उमेश उईडे	233
39 नीतिशास्त्र समाज निर्मितीसाठी उपयोजित नीतिशास्त्र	डॉ. मंगेश कांबळे	237
40 नैतिकता - काळाची गरज	डा. अरुण विठ्ठलकर	242
41 नैतिक न्याय - एक दृष्टीकोन	डॉ. अजय नाथ	247
42 अंतरराष्ट्रीय नैतिकता: वर्तमान जागतिक परिद्रेय व विस्तार	शरदाकांत प्रसाद सोनवणे	252
43 Ecological balance: Need of the hour	Dr. Surita Ingle	256
44 Environmental ethics: Issues and Solutions	Dr. Sangeeta Pande	260
45 Theories of Punishment in the light of Applied Ethics.	Dhanshree A. Patrikar	267
46 Applied Ethics - Problems and Solutions "Medical profession"	Nibas Lokhande	273
47 Social ethics and mindset of people of Female Foeticide	Dr. Ganesh Belambe	278
48 Application of Buddhist Environmental ethics in contemporary society	Dr. Gautam Tenkale	287

1. त्रिस्तरीय उपयोजित नीतिशास्त्राची दिशा

डॉ. शर्मिला जयंत वीरकर

प्लेटो, अँगस्टिन, अँक्विनास, हॉब्स, ह्युम, बँडम, मिल्ल, जोड, रसेल आदिनी तत्कालीन समस्यांचे निराकरण करताना विशिष्ट तत्वांचा वापर केला असला, तरी त्यांचे योगदान "उपयोजित नीतिशास्त्र" या क्षेत्रातील आहे, असे म्हणता येणार नाही. "उपयोजित नीतिशास्त्र" किंवा "अप्लाइड एथिक्स" ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून विकसित झाली, ती विस्ताराने गतिमान. कधीकधी विशिष्ट नीतितत्व आचरणात आणता येत नाही किंवा त्यास मुरड घालावी लागते म्हणून तर बहुतेकदा नीतितत्वांमध्ये विरोध जाणवल्याने या कालखंडात मानवाला ज्या समस्यांनी घासले, त्या समस्यांचे विविध पैलू विकारात घेऊन नीतिशास्त्राने पुरविलेल्या कसोटीप्यांच्या आधारे समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न केले गेले. पारंपारिक नीतिशास्त्रात, अशा रीतीने भर घातली गेली व "उपयोजित नीतिशास्त्र" उदयास आले. कोणत्याही समस्यांचे निराकरण करताना नीतिशास्त्रीय आधार महत्त्वाचा मानण्यात आला. नैतिक तत्वांचे समर्थन कोणत्याही निर्णयाला बळकटी देते. हे लक्षात आल्यामुळे "एथिक्स कमिटी" किंवा "नीतिमीमांसा समिती" स्थापन करण्यात येऊ लागली. नीतिशास्त्र केवळ तात्त्विक चर्चेसाठी नसून व्यावहारिक दृष्ट्या मोलाचे आहे, हे ताणून नीतिमीमांसातज्ज्ञांनी अशा समित्यांवर पाचारण केले जाते. अशा वेळी नीतिमीमांसातज्ज्ञांची भूमिका कशी असते किंवा असावी, ह्यासंबंधीचा विचार प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

कोणत्याही समस्यांचा विचार तीन पद्धतींनी करता येतो. वस्तुनिष्ठपणे, आत्मनिष्ठपणे किंवा वस्तुनिष्ठ आत्मनिष्ठ ह्या द्वंद्वापलीकडे जाऊन म्हणजे

उपयोजित नीतिशास्त्र : समस्या व उपाय / ७

- उपयोजित नीतिशास्त्र : समस्या व उपाय - डॉ. सुनील साबुंके (मुख्य संपादक)
-Upayoji neetishastra: Samasya Va Upay - Dr.Sunil Sabunka (Chief Editor)

• प्रथमावृत्ती - फेब्रुवारी, २०१९.

○अखिल भारतीय ज्ञानज्ञान परिषद

- प्रकाशक: व्यंकटराव मोरे

गेत्री प्रकाशन,

शिद्धेश्वर रोड, देशपांडे माली,

सातूर-४१३५१२

मो. 9850740367/8329351614

- मुद्रणस्थळ : रुद्रायणी ऑफसेट, औरंगाबाद.
- मुखपृष्ठ : श्री. बालाजी लांडगे
- पृष्ठ जुळणी : डॉ. संगीता मोरे
- पृष्ठ संख्या : 298
- मूल्य : ₹. 300/-
- ISBN: 978-93-84810-46-7

27.वैद्यकीय व्यवसायातील समस्या	:डॉ.मुवीन शेख	... 154
28.वैद्यकीय व्यवसायातील अनैतिकतेची समस्या व उपाय	: डॉ. सखाराम गोरे	...164
29.वैद्यकीय व्यवसायाचे बदलते स्वरूप	: डॉ.बाजीराव पाटील	...170
30.शिक्षण आणि नीती	: प्रा. पुष्पा देवतळे	...176
31.शिक्षण व्यवसायातील समस्या: नीतीची गरज	: प्रा.गोदावरी ना. भुसारे	...182
32.शिक्षण व्यवसायावरील नैतिक जबाबदारी : गंगाधर सोनकांबळे		...188
33.पर्यावरणीय नीतिशास्त्रातील शाश्वत (निरंतर) विकास संकल्पना	: डॉ. अमन बगाडे	...194
34.पर्यावरणीय नीतिशास्त्र: एक तात्त्विक चिकित्सा : प्रा.धनराज हाडुळे		...202
35.पर्यावरणातील समस्या व उपयोजित नीतिशास्त्र : प्रा. विलास टिळेकर		...210
36.नीतिशास्त्र, उपयोजित नीतिशास्त्र आणि पर्यावरणीय प्राणी हक्क; समस्या व उपाय	: सचिन राजपूत	...214
37.जैववैद्यक नीतिशास्त्राची तत्त्वे	: डॉ. हरिश नवले	...225
38.धर्म आणि ईश्वर यांची नैतिक उपयोगिता : उमेश उईके		...233
39.नीतिमान समाज निर्मितीसाठी उपयोजित नीतिशास्त्र :डॉ.माधव कांबळे		...237
40.नैतिकता - काळाची गरज	: प्रा. अलका चिखुर्डेकर	...242
41.नैतिक मुल्ये : एक दृष्टीकोन	: डॉ.अजय नामा	...247
42.आंतरराष्ट्रीय नैतिकता : वर्तमान जागतिक परिप्रेक्ष्य में विश्लेषण	: चंद्रकांत प्रल्हाद सोनवणे	...252
43.Ecological balance: Need of the hour : Dr. Sunita Ingle		...256
44.Environmental ethics: Issues and Solutions	: Dr. Sangeeta Pande	...260
45.Theories of Punishment in the light of Applied Ethics.	: Dhanshree A. Patrikar	...267
46.Applied Ethics : Problems and Solutions "Medical profession"	: Nihlas Lokhande	...273
47.Social ethics and mindset of people of Female Foeticide	: Dr. Ganesh Belambe	
48.Application of Buddhist Environmental ethics in contemporary society :Dr. Gautam Tenkale		

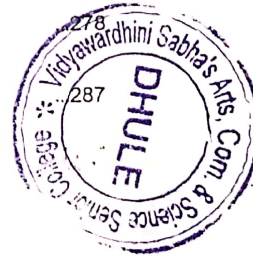
1. त्रिस्तरीय उपयोजित नीतिशास्त्राची दिशा

: डॉ. शर्मिला जयंत वीरकर

प्लेटो, ऑगस्टिन, अँक्विनास, हॉब्स, ह्यूम, बेंथम, मिल्ल, जोड, रसेल आदिनी तत्कालीन समस्यांचे निराकरण करताना विशिष्ट तत्त्वांचा वापर केला असला, तरी त्यांचे योगदान "उपयोजित नीतिशास्त्र" या क्षेत्रातील आहे, असे म्हणता येणार नाही. "उपयोजित नीतिशास्त्र" किंवा "अप्लाइड एथिक्स" ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून विकसित झाली, ती विसाव्या शतकात. कधीकधी विशिष्ट नीतितत्त्व आचरणात अणता येत नाही किंवा त्यास मुरड घालावी लागते म्हणून तर बहुतेकदा नीतितत्त्वांमध्ये विरोध जाणवल्याने या कालखंडात मानवाला ज्या समस्यांनी ग्रासले, त्या समस्यांचे विविध पैलू विचारात घेऊन नीतिशास्त्राने पुरविलेल्या कसोट्यांच्या आधारे समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न केले गेले. पारंपारिक नीतिशास्त्रात, अशा रीतीने भर घातली गेली व "उपयोजित नीतिशास्त्र" उदयास आले. कोणत्याही समस्यांचे निराकरण करताना नीतिशास्त्रीय आधार महत्त्वाचा मानण्यात आला. नैतिक तत्त्वांचे समर्थन कोणत्याही निर्णयाला बळकटी देते, हे लक्षात आल्यामुळे "एथिक्स कमिटी" किंवा "नीतिमीमांसा समिती" स्थापन करण्यात येऊ लागली. नीतिशास्त्र केवळ तात्त्विक चर्चेसाठी नसून व्यावहारिक दृष्ट्या मोलाचे आहे, हे ताणून नीतिमीमांसातज्ज्ञांना अशा समित्यांवर पाचारण केले जाते. अशा वेळी नीतिमीमांसातज्ज्ञांची भूमिका कशी असते किंवा असावी, ह्यासंबंधीचा विचार प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

कोणत्याही समस्याचा विचार तीन पद्धतींनी करता येतो. वस्तुनिष्ठपणे, आत्मनिष्ठपणे किंवा वस्तुनिष्ठ आत्मनिष्ठ ह्या द्विधापलीकडे जाऊन म्हणजे

उपयोजित नीतिशास्त्र :समस्या व उपाय / ७

29. वैद्यकीय व्यवसायाचे बदलते स्वरूप

डॉ. बाजीराव पाटील,

प्रस्तावना:

सद्यःस्थितीत आधुनिक भारतीय सामाजिक जीवन एका विशिष्ट अशा नैतिक समस्यांच्या द्वंद्वत बध्द झाले आहे. आदर्श अशा उच्च दर्जाची नैतिक जीवनाची भव्य परंपरा असणाऱ्या आपल्या समाजाने वज्याच अंशी पाश्चात्य जीवनशैलीचे अंधानुकरण केले आहे. त्यामुळे मानवी Needs पेक्षा मानवी Wants म्हणजेच अत्यावश्यक गरजेपेक्षा अधिक स्वप्नवत अपेक्षा वाढल्या आहेत. त्यामुळे मानवी जीवनाला स्पशून जाणाऱ्या व्यवसायातील नैतिकता हळूहळू लोप पावत चालली आहे. पवित्र व्यवसायाचे रूपांतर आजच्या Wants च्या मागे वेभान होऊन अवाजवी आर्थिक हव्यासापोटी धावत चाललेल्या मानवाने व्यवसायाचे रूपांतर धंद्यात केले आहे. त्यामुळे आपल्या देशातील सर्वसामान्य नागरिकांचे आर्थिक जीवन पराकोटीच्या आर्थिक विपन्नावस्थेत सापडले आहे. एकूणच सर्वांगीण मानवी जीवन सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व धार्मिक अनिश्चिततेच्या खाईत लोटले जात आहे. अशा भयावह परिस्थितीत प्रत्येक व्यवसायिकांनी उदा. प्राध्यापक (शिक्षक), डॉक्टर, वकील, अभियंता, पत्रकार, पोलीस, इत्यादींनी आपल्या व्यवसायाशी नैतिकदृष्ट्या प्रामाणिक राहून त्या सदंर्भातील नीतिसंहितेचा (Moral Code's) अंगीकार केला तर अखिल मानव जातीचे सर्वकल्याण (Comman Good) साध्य करणे शक्य होईल असे मला वाटते.

सद्यःस्थितीत डॉक्टर व्यवसायाचे बदलते स्वरूप:

वैद्यकीय व्यवसाय हा सेवाभावी, उदात्त, नैतिक, सन्माननीय, सर्वकल्याण साधणारा, आदर्श व्यवसाय आहे. आणि ही सर्व वैशिष्ट्ये वैद्यकांनासुद्धा लागू पडतात म्हणून वैद्यकाला 'ईश्वर' ही उपाधी जनसामान्यांच्या मनात आहे. पूर्वी लोक वैद्यकाला ईश्वरच समजायचे

उपयोजित नीतिशास्त्र :समस्या व उपाय / १७०

परंतु आज व्यवसायात काही दुर्गुणी डॉक्टरांच्या अनैतिक वर्तनामुळे तसेच आर्थिक हव्यासामुळे अनेक अनैतिक समस्या मध्ये वाढ होऊन सेवाभावी व्यवसायाचे स्वरूप धंद्यात झाल्याने त्याचे मूळ नैतिक स्वरूप झाकाळले गेले आहे. अनेक अनैतिक समस्या वाढल्या आहेत, कटप्रीक्टिस, अवयवचोऱ्या, सांघिक चिकित्सा, पिशाच्च शस्त्रक्रिया, जास्तीची फीस या समस्यांमुळे सामान्यांच्या मनातील पूर्वीचा डॉक्टरांचा मान कमी होऊन या व्यवसायाविषयी ग्लानी आली आहे. अनैतिक समस्या या व्यवसायाची अंगभूत वैशिष्ट्ये नाही तर ते आगंतुक निर्माण झालेले बांडगूळ आहे. वेळीच आपण या अर्थपिपासू वैद्यक क्षेत्रातील अनैतिक किंवा संबंधितचे आपण मालक नसून समाजाचे विश्वस्त आहोत हया महात्मा गांधीप्रणीत संकल्पनेने त्यांच्या अंतर्मनाला हाक देऊन त्यांचे विधायक हृदय परिवर्तन केल्यास त्यांच्यातील सद्गुणी डॉक्टर जागा होईल या व्यवसायाला आलेली अनैतिक ग्लानी दूर करता येईल व याद्वारे विश्वस्त वृत्ती धारण केलेल्या वैद्यकांच्या या व्यवसायाच्या नैतिक प्रवाहात आणता येईल. कारण डॉक्टर हे आपल्या सामाजिक सभ्यतेचे प्रतीक असतात. त्यांच्या द्वारेच सामाजिक सभ्यता चालवली जाते, असे म्हटले जाते.

वैद्यक व्यवसाय हा मुळात सेवाभावी व नैतिक असून त्याद्वारे आरोग्यदायी निरोगी सामाजिक पुरुषांची (त्यांत स्त्री ही आलीच) जडण-घडण केली जाते. हा मूळ अर्थ त्यात अंतर्भूत आहे. परंतु सद्यस्थितीत या नैतिक व्यवसायात केवळ अर्थाजनापोटी प्रेरित होऊन काही दुर्गुणी संधीसाधू डॉक्टरांचा प्रवेश झाल्याने या व्यवसायाला अनैतिकतेची ग्लानी आली आहे. त्यामुळे जनमानसात हा व्यवसाय रूग्णाचे आर्थिक व मानसिक शोषण करणारा व्यवसाय असे अनैतिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. परंतु अंतर्मुख होऊन नैतिकदृष्ट्या विचार करता हा व्यवसाय मूलतः नैतिक स्वरूपाचा आहे. यात दुर्गुणी अर्थार्जनाची लालसा असणाऱ्या काही डॉक्टरांचा शिरकाव झाल्याने त्याला धंद्याचे स्वरूप प्राप्त झाल्यासारखे वाटते परंतु ते तसे नाही उदा. दुध हे आरोग्यवर्धक पेय आहे. परंतु दुधाला जर अग्नीचे संस्कार झाले नाहीत, आणि ते आपण पिले तर आपणास वांत्या होतात. याचा अर्थ दूध हे वांत्या होण्याचे औषध नाही कारण दुधावर अग्निचे

उपयोजित नीतिशास्त्र :समस्या व उपाय / १७१

संस्कार न केल्याने ते आरोग्याला हानिकारक ठरले. त्यामुळे बहुतांशी खाजगी वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये आर्थिक देणग्या, शुल्क, डोनेशन देऊन प्रवेश घेतलेल्या लक्ष्मीपुत्राने वैद्यकाची पदवी संपादन केलेल्या काही अर्थपिपासू लोकांचा (डॉक्टरांचा) या व्यवसायात शिरकाव झाल्याने वैद्यकीय क्षेत्रातील खाजगी प्रॅक्टिसद्वारे कटप्रॅक्टिस, सांघिक चिकित्सा, राक्षशी शल्य चिकित्सा, अवयवचोज्या, अनावश्यक शस्त्रक्रिया, अनावश्यक चाचण्या, अनावश्यक औषधी देणे. इ. अनैतिक मार्गांचा अवलंब करून प्रवेशासाठी भरलेले शुल्क रूग्णांचे आर्थिक शोषण करून भरून काढण्याचा पराकष्टेचा प्रयत्न करतात व त्यातून वैद्यक क्षेत्रात अनैतिक समस्या जन्म देतात. वेळीच आपण या व्यवसायातील दुर्गुणी व्यवसायिकांच्या प्रवृत्तीला जर नैतिक व कायदेशीर लगाम घातला नाही तर सेवाभावी वृत्तीने भूतकाळात प्रेरित होऊन रूग्णांची वैद्यकीय सेवा व सामाजिक प्रबोधन करणाऱ्या उमद्या, उत्साही डॉक्टरांच्या निर्मितीच्या प्रक्रियेस कायमची खीळ बसेल.

आजसुद्धा अनेक डॉक्टर असे आहेत की, त्यांना सामान्य लोक ईश्वरच मानतात. कारण त्यांनी आजही सेवाभाव जपला आहे. रूग्णांच्या सेवेसाठी आजही ते तत्पर असतात. डॉ. राणी बंग, डॉ. अभय बंग, बाबा आमटे, डॉ. प्रकाश आमटे व त्यांचे सर्व कुटुंबीय, डॉ. हिमतराव बावस्कर, डॉ. रवी बापट, डॉ. तात्या लहाने, डॉ. ह. गी. सरदेसाई, असे कितीतरी डॉक्टरांस सेवाभावी वृत्तीने आरोग्यसेवेच कार्य अहोरात्र करीत आहेत. म्हणून त्यांना आजही समाजात मानाचेच स्थान आहे. या व्यवसायाचे नाव काही डॉक्टरांच्या अर्थप्राप्तीच्या हव्यासाने कलुषित झाले आहे. परंतु हा स्वार्थ जर बाजूला केला तर डॉक्टरांचे स्थान पुन्हा पूर्ववत होईल.

वैद्यकीय व्यवसाय हा उदात्त व्यवसाय आहे. हा व्यवसाय गरजेएवढे अर्थार्जन व जास्तीत जास्त सेवा या तत्त्वावरती मूळ धरून आहे. मानवी जीवन सुखी व संपन्न करण्यासाठी वैद्यकीय व्यवसायाची समाजाला गरज आहे. मानवी आरोग्याच्या बाबतीत अनेक समस्या निर्माण होऊन संपूर्ण घरच समस्येच्या गर्तेत बुडून जाताना त्या गर्तेतून रूग्ण व त्यांच्या कुटुंबाला बाहेर काढून रूग्णाला रोगमुक्त करून निरामय निरोगी जीवन कुटुंब व समाजास प्रदत्त करण्याचे मूलभूत ध्येय वैद्यक व्यवसायिकांना साध्य करता

उपयोजित नीतिशास्त्र :समस्या व उपाय / १७२

येते.

प्रसिद्ध चिंतक ब्रॅडले आपल्या "My Satiation and its duties" या सिध्दांतात असे प्रतिपादन करतो की, प्रत्येक व्यक्तीला समाजात कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारचे स्थान (पद) असते. उदा. खेळाडू, अभिनेता, शेतकरी, विदुषक, प्राध्यापक, डॉक्टर, वकील इ. त्या स्थानाप्रतीची कर्तव्ये किंवा जबाबदारी व्यक्ती जेव्हा योग्य रीतीने पार पाडते तेव्हा त्या आचरणास स्वधर्म मोक्ष म्हणतो. या दृष्टीने विचार करता मला असे वाटते की, संबंधित स्थानाप्रतीची कर्तव्ये पार पाडत असताना तिला काही नैतिक संहितेचा (Moral code's) अवलंब करावा लागतो. त्याचप्रमाणे तिला विश्वस्त म्हणून संबंधित कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. ही कर्तव्ये पार पाडीत असताना प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या स्थानाकडे (पद) धंदा म्हणून न पाहता व्यवसाय म्हणून पाहिले पाहिजे. कारण नैतिकदृष्ट्या विचार करता मला असे वाटते, की धंदा व व्यवसाय यात फरक आहे. कारण धंद्याचे मूलभूत उद्दिष्ट केवळ अर्थार्जन एवढेच असते. तर व्यवसायाचे मूलभूत उद्दिष्ट हे सेवाभाव असते. याचाच अर्थ असा की किमान गरजेएवढे (Needs) अर्थार्जन व जास्तीत जास्त सेवाभाव हे व्यवसायाचे मूलभूत उद्दिष्ट असते. या दृष्टीने विचार करता प्राध्यापक, वकील, डॉक्टर (वैद्य) हा धंदा नसून व्यवसाय आहे. या प्रत्येक व्यवसायाची एक नैतिक आचारसंहिता असते. त्यानुसार प्रत्येक व्यावसायिकांने या आचारसंहितेचे पालन केले तर महात्मा गांधींच्या विचारसरणीतील आदर्श सर्वोदयी समाज स्वप्नवत न राहता मूर्त स्वरूपात येईल, यात शंका नाही.

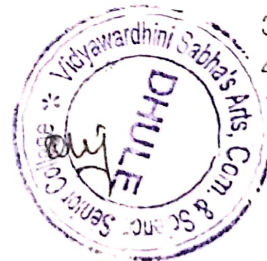
वैद्यक हा एक व्यवसाय असल्याने वैद्यकाचे (डॉक्टरांचे) मूलभूत ध्येय हे समाजातील व्यक्तीचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य सुधारून समाजाचे सर्वकल्याण (Common Good) साधण्यास हातभार लावणे हे आहे. डॉक्टरांना समाजात आदराचे व प्रतिष्ठेचे स्थान असते. त्यामुळेच समाजातील लोक मोठ्या अपेक्षेने या व्यवसायाकडे पाहतात. त्यामुळे नैतिक मूल्यांची अधिक जपणूक करण्याची जबाबदारी या प्रतिष्ठित वर्गावर येऊन पडते. त्यामुळेच डॉक्टर हा नैतिक मूल्याप्रती अधिक जागरूक असणे आवश्यक आहे. कारण तो समाजातील एक प्रतिष्ठित, व आदराचे स्थान

उपयोजित नीतिशास्त्र :समस्या व उपाय / १७३

असलेला व्यावसायिक असतो. त्यामुळे लोकांना होणाऱ्या असाध्य रोगांवर संशोधन करून ते असाध्य रोग उदा. कॅन्सर, मधुमेह, दमा, एड्स इ. पूर्णपणे कसे बरे करता येतील यासाठी त्याने आपले संपूर्ण कसब (skill) पणाला लाऊन संशोधन केले पाहिजे व त्यातून त्याला या संदर्भातील जे ज्ञान प्राप्त होईल ते जागतिक पातळीवरील वैद्यक माहिती तंत्रज्ञानाच्या संकेत स्थळाद्वारे तसेच जागतिक वैद्यक संशोधन पत्रिकेच्या माध्यमातून जगभर प्रसिध्द केले पाहिजे व या असाध्य रोगांतून हजारो रोगपीडितांची मुक्तता केली पाहिजे. परंतु वास्तवामध्ये बहुतांशी तज्ज्ञ डॉक्टर स्वतःस संशोधनातून प्राप्त झालेले ज्ञान इतरांना न देता किंवा जागतिक आरोग्य विषयक माहिती तंत्रज्ञानाच्या संकेतस्थळावर प्रसिध्दी न देता गोपनीय ठेवतात. त्यामुळे या असाध्य रोगांचा समूळ नायनाट करून लोकांचे आरोग्य सुधारण्यावर मर्यादा पडतात. डॉक्टर हे समाजातील लोकांचे तज्ज्ञ नेते असतात. म्हणूनच मानसशास्त्रात अशा तज्ज्ञ नेत्यांना (की जे काही डॉक्टर आपले ज्ञान इतरांना न देता गोपनीय ठेवतात) धूर्त नेते अशी संज्ञा दिली जाते. अशा रीतीने ज्ञान गुप्त ठेवणे हे वैद्यकीय व्यवसायाशी प्रतारणा करणे होय, कारण वैद्यक व्यवसायाचे ध्येय सामाजिक आरोग्य संपादनाचे असते. त्यामुळे आपणास प्राप्त झालेले किंवा संशोधनाद्वारे संपादन केलेले ज्ञान इतरांना न देणे म्हणजेच सामाजिक आरोग्याकडे दुर्लक्ष करणे होय. याला वैद्यक व्यवसायातील अनैतिकता म्हणता येईल. कारण लोकांचे आरोग्य यावर कोणत्याही देशाचे भवितव्य अवलंबून असते. कार्यक्षम व बलवत्तर नैतिक मनाला कणखर व निरोगी शरीराची जोड असेल तर लोकांचे सर्वकल्याण साधता येईल आणि हे साध्य करण्याच्या कार्यात वैद्यकाची भूमिका फार महत्त्वाची ठरते.

आपल्या देशात तर सद्यःस्थितीत डॉक्टर झालेले बहुतांशी तरुण स्वतःचा भूतकाळ विसरतात व निव्वळ अर्थार्जनाच्या पाठीमागे लागून खोटी प्रतिष्ठा संपादन करण्याचा प्रयत्न करीत असलेले दिसून येतात. समाजाने प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रूपाने त्याला तज्ज्ञ डॉक्टर बनवण्यास कर स्वरूपात, देणगीच्या स्वरूपात, वस्तुस्वरूपात जी आर्थिक मदत दिलेली असते त्यातून त्याचे वैद्यकीय शिक्षण झालेले असते. महाविद्यालयातील

उपयोजित नीतिशास्त्र : समस्या व उपाय / १७४

तसेच वैद्यकीय महाविद्यालयातील प्रयोगशाळेत प्रयोगशाळा लागणारे साहित्य, शिष्यवृत्ती, ई. वी. सी. इत्यादींच्या माध्यमातून संबंधित महाविद्यालयाला किंवा शिक्षणसंस्थेला अनुदानाच्या स्वरूपातून शासन आर्थिक मदत देत असते. या समाजाच्या आर्थिक सहकार्यातून आपण डॉक्टर बनलो. याचा त्यांना विसर पडतो व तो वैद्यक हा व्यवसाय आहे हे विसरून या व्यवसायाकडे धंदा म्हणून पाहतो. त्यामुळे गरीब रुग्णांना संबंधित डॉक्टरांकडून उपचार करून घेणे आर्थिक विवंचनेमुळे अशक्य होते.

सारांश :

आधुनिक काळात वैद्यक शास्त्रातील अभिनव संशोधनात्मक, प्रयोग व तंत्रज्ञानाचा विकास यामुळे डॉक्टर व रुग्णांच्या संबंधात बदल झालेला दिसून येतो. वैद्यक क्षेत्रात सांघिक चिकित्सा पद्धती अस्तित्वात आल्याने रुग्णाला चिकित्सेसाठी अनेक तज्ज्ञ डॉक्टरांकरवी चिकित्सा करून घेऊन त्यांचे रिपोर्ट्स (वैद्यकीय अहवाल) आणावे लागतात. सांघिक चिकित्सापद्धती असाध्य रोगांने पीडित असलेल्या रुग्णांना जीवनदायी व फलदायी सिध्द होऊ शकते. असे असले तरीही काही व्यावसायिक डॉक्टर वगळता धंदेवाईक दृष्टिकोन असणाऱ्या डॉक्टरांचा कल मात्र सांघिक चिकित्सापद्धतीच्या अनुपयोगाकडे अधिक दिसून येतो. ज्याच प्रसंगी आवश्यकता नसतानाही 'क्ष' किरण (X-Ray) काढून घेण्यास, तसेच रक्त, मलमूत्र यांची तपासणी करावयास सांगितली जाते व त्याद्वारे रुग्णांचे आर्थिक शोषण केले जाते, रोगाचे स्वरूप गंभीर नसताना सुध्दा ते भयावह आहे असे रुग्णांना भासऊन डॉक्टर संबंधित रुग्णांना स्वतःच्या खाजगी रुग्णालयात दाखल होण्यास भाग पाडतात. डॉक्टरांचे हे आचरण म्हणजे ही वैद्यक व्यवसायातील अनैतिकता होय.

संदर्भ ग्रंथ:

1. बापट रवी, वार्ड नं.-5 के.ई.एम., शब्दांकन जैन समिती
2. डॉ. बाळ अरुण, लोकमत समाचार, रविवार दि.13/07/2014
3. के. पार्क- सामाजिक आरोग्य परिचर्या
4. द गार्डीयन वृत्तपत्र लंडन 'दि.9 फेब्रुवारी 2008

उपयोजित नीतिशास्त्र : समस्या व उपाय / १७५

